T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

HADİSİN MAKASID BAĞLAMINDA ANLAŞILMA SORUNU- İBN HİBBÂN ÖRNEĞİ

İBRAHİM URGANCI

Danışman : Doç. Dr. Şemseddin KIRIŞ
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Hikmetullah ERTAŞ
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Yakup KOÇYİĞİT
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Nagihan EMİROĞLU
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Erhan Salih FİDAN

KASTAMONU-2024

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

İbrahim URGANCI

ÖZET

DOKTORA TEZİ

HADİSİN MAKASID BAĞLAMINDA ANLAŞILMA SORUNU-İBN HİBBÂN ÖRNEĞİ

İBRAHİM URGANCI

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DANIŞMAN: DOÇ. DR. ŞEMSEDDİN KIRIŞ

Bu çalışmada hadislerin maksat eksenli anlaşılması bakımından bir örnek olarak İbn Hibbân'ın Sahîh adlı eseri incelenmiştir. Makâsıdü'ş-şerîa anlayışının tarihi, fikrî temelleri ve temel konuları özetle verilmiş, hadislerin anlaşılmasında makâsıd anlayışının önemi üzerinde durulmuştur. Maksat eksenli bir tasnif çalışması olarak örnek alınan İbn Hibbân'ın Sahîh adlı eserinin bu konuda temsil kabiliyeti irdelenmiştir. Musannifin tasnif usulü, kullandığı başlıkları ve ek olarak yaptığı açıklamalarıyla maksat eksenli yorumları incelenmiştir. Sonuçta bu eserin tam olarak makâsıd anlayışı için olmasa da hadislerde mevcut cüz'î şer'î maksatları ortaya çıkarma ve maksat eksenli hadis anlayışı için yöntem ve içerik bakımından iyi bir kaynak olduğu kanaatine ulaşılmıştır.

ANAHTAR KELİMELER: Hadis, Sünnet, Makâsıd, İbn Hibbân, Sahîh

Aralık 2024, 265 Sayfa

ABSTRACT

PH.D THESIS

THE PROBLEM OF UNDERSTANDING HADITH IN THE CONTEXT OF MAQASID-THE EXAMPLE OF IBN HIBBAN

İBRAHİM URGANCI

KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF BASIC İSLÂMIC SCIENCES
SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. ŞEMSEDDİN KIRIŞ

In this study, Ibn Hibbān's *Sahih* is analyzed as an example in terms of the understanding of hadiths based on maqāṣid. The history, intellectual foundations and basic topics of the understanding of maqāṣid al-shari'a are summarized, and the importance of the understanding of maqāṣid in understanding hadiths is emphasized. The representativeness of Ibn Hibbān's *Sahih*, which is taken as an example as a purpose-oriented classification study, is examined. The classification method of the author, the titles he used, and his explanations in addition to his purpose-oriented interpretations are analyzed. As a result, it has been concluded that this work is a good source in terms of method and content for revealing the minor sharī'ah purposes present in the hadiths and for the purpose-oriented understanding of hadith, although it is not exactly for the understanding of maqāṣid.

KEYWORDS: Hadith, Sunnah, Maqasid, Ibn Hibbān, *Sahih*

December 2024, 265 Page

TEŞEKKÜR

İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inin orijinal tasnifiyle tahkik edilmiş olması tertibi, yöntemi ve maksat eksenli başlıklandırmaları orijinal haliyle görme imkânı vermiştir. Öncelikle nev-i şahsına münhasır bu eserin tahkik ve basımı için çalışan Prof. Dr. Mehmet Ali Sönmez ve Prof. Dr. Halis Aydemir'e teşekkürü borç bilirim.

Bu konunun çalışılmasında her zaman destek ve ilgisiyle yardımını esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Şemseddin KIRIŞ ve bu uzun soluklu çalışma sürecinde desteklerini gördüğüm, sabır ve müsamahalarına sığındığım kıymetli eşim ve çocuklarıma da teşekkür ederim.

İbrahim URGANCI

Kastamonu, 2024

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAYI ..... **ii**
TAAHHÜTNAME ..... **iii**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
TEŞEKKÜR ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ ..... **x**
1. GİRİŞ **1**
1.1 Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi 1
1.2 Araştırmanın Yöntemi ve Sınırları 5
1.3 Bilimsel Çalışmaların Değerlendirilmesi 7
2. MAKÂSIDÜ'Ş-ŞERÎA **11**
2.1 Makâsıdü'ş-şerîa Kavramının Tarifi 11
2.2 Makâsıd Anlayışının Fikrî Temelleri 15
2.2.1 Makâsıd Anlayışının Dayanaklarından Kur'an ve Hadis 16
2.2.2 Makâsıd Anlayışının Sahâbe Neslindeki İzleri 19
2.2.3 Tâbiîn Dönemi ve Fıkıh Ekollerinde Makâsıd Anlayışı 24
2.2.4 Sonraki Dönemler Makâsıd Tarihçesi 31
2.3 Makâsıdı Tespit Etme Yolları 38
2.3.1 İstikrâ (Tümevarım) 38
2.3.2 Şer'î Hükümlerin İlletlerinin Bilinmesi 46
2.3.2.1 Nas 47
2.3.2.2 Îmâ 51
2.3.2.3 İcmâ 52
2.3.2.4 Münâsebet 53
2.3.2.5 Şebeh 55
2.3.2.6 Sebr ve taksim 55
2.3.2.7 Deveran 56
2.3.2.8 Tard 56
2.3.2.9 Tenkîhu'l-menât 57
2.3.3 Arap Dili Bilgisi 58
2.3.4 Nas Yardımıyla Makâsıdın Tespit Edilmesi 60
2.3.5 Şâriin Sükûtu 62
2.4 Makâsıdın Çeşitleri 64
2.4.1 Kuvvet Derecesi ve İhtiyaç Seviyesine Göre 64
2.4.1.1 Zarûriyyât 64
2.4.1.2 Hâciyyât 67
2.4.1.3 Tahsîniyyât 68
2.4.2 Makâsıdın Kapsamıyla İlgili Çeşitleri 68
2.4.2.1 Makâsıd-ı âmme 68
2.4.2.2 Makâsıd-ı hâssa 69
2.4.2.3 Makâsıd-ı cüz'iyye (Cüz'î maksatlar) 69
2.5 Makâsıd Anlayışının Önemi ve Hadisleri Anlamaya Katkısı 72
2.6 Değerlendirme 79

3. İBN HİBBÂN VE MAKÂSID 81
3.1 İbn Hibbân'ın Hayatı ve Eserleri 81
3.2 *Sahîh*'in Tasnif Metodu 87
3.3 *Sahîh*'te Hadislerin Gayelerine Odaklanma 91
3.4 *Sahîh*'te Maksat/Makâsıd Anlamında Kullanılan Kavramlar 93
3.4.1 قصد Fiilinden Türemiş Kelimeler 94
3.4.2 "Hadisin Maksadı" Anlamında Kullanılan Kelimeler 94
3.4.3 Makâsıd Anlamında Kullanılan İfadeler 95
3.5 Şer'î Maksatlar Bakımından *Sahîh*'in Diğer Hadis Eserlerinden Farkı 96
3.6 Kısımlardaki Maksatlar 101
3.6.1 Emirler 101
3.6.2 Nehiyler 104
3.7 Nevi Başlıklarında Maksat Eksenli Değerlendirmeler 106
3.7.1 "Emirler" Kısmının Nevileri 108
3.7.2 "Nehiyler" Kısmının Nevileri 121
3.8 "Zikr" (Bâb) Başlıklarında Maksat Eksenli Yaklaşımlar 134
3.8.1 Emirler Kısmının Nevilerinde Maksat Eksenli "Zikr" Başlıkları 135
3.8.2 Nehiyler Kısmının Nevilerinde Maksat Eksenli "Zikr" Başlıkları 141
3.9 İbn Hibbân'ın Bazı Hadislerde Tespit Ettiği Şer'î Maksatlar 149
3.9.1 Güç Yetirebilme 149
3.9.2 Şüpheden Kurtulma 152
3.9.3 Şefkat ve Merhamet 153
3.9.4 Gönül Zenginliği 154
3.9.5 Müslüman İçin Şirkten Sakınmak Temel Gayedir 155
3.9.6 Allah'ın Adını Anarken Temiz Olma 155
3.9.7 Allah'ın Her Şeye Gücü Yettiğini Tasdik 156
3.9.8 Ateşten Korunma 157
3.9.9 Maddî Temizlik ve Allah'ın Hoşnutluğu 158
3.9.10 Yanlış Bilgileri Düzeltme 159
3.9.11 Müslümanın Onurunu Koruma 160
3.9.12 Kibirden Sakınmak 161
3.9.13 Kolaylaştırma 162
3.9.14 İbadethânede Sadelik 163
3.9.15 Zarar Vermekten Kaçınma 164
3.9.16 Sıkıntı Vermeme 165
3.9.17 Gönül Birliği 166
3.9.18 Yahudi ve Hıristiyanlardan Farklı Olma 166
3.9.19 Peygamberlere Uyma 168
3.9.20 Rahatlama ya da Sınırlama 169
3.9.21 İyilikleri Arttırma ve Kötülükleri Eksiltme 169
3.9.22 Yaşayanları Üzmeme 170
3.9.23 Yalnızca Allah'ı Yüceliğini Tasdik 171
3.9.24 Cuma Gününe Saygı 172
3.9.25 Müşriklere Muhalefet 172
3.9.26 Yahudilere Bedduâ 174
3.9.27 Güçlü Görünme 175
3.9.28 Kamuoyunu Gözetme 176
3.9.29 Evlenme ve Çoğalma 177
3.9.30 Evlenmek İsteyenlerin Tercih Hakkı 178

3.9.31 Kardeşlik Hukuku 178
3.9.32 Yalnızca Allah Adına Yemin 180
3.9.33 Kaderin Değişmesini Beklememe 180
3.9.34 Gönüllerin İslâm'a Isındırılması 181
3.9.35 Kamu Yararı 182
3.9.36 Belirsizliklerin Giderilmesi 184
3.9.37 Zaruret ve İhtiyaçların Karşılanması 185
3.9.38 Hakkı Teslim 186
3.9.39 Sağlıklı ve Faydalı Olanı Tercih 187
3.9.40 Bir Kimseyi Allah'a Karşı Aklamaktan Kaçınma 187
3.10 Değerlendirme 188
4. İBN HİBBÂN'IN MAKÂSIDI TESPİT VE AÇIKLAMA YÖNTEMİ 192
4.1 Maksat Eksenli Hadis Tasnifi 192
4.2 Maksadı Öne Çıkaran Sebepleri Vurgulayan Başlıklar 194
4.3 Maksat Eksenli Hadis Yorumu 195
4.4 Bazı Lafızların Hangi Maksatla Kullanıldığını Konu Edinmesi 199
4.4.1 Arap Dilinde Yaygın Kullanım Biçimlerini Esas Alma 199
4.4.2 Arap Dilinde Sarih Lafız-Kinaye Ayrımı 202
4.4.3 Çokluktan Kinaye 206
4.4.4 Bir Şeyin Tamamını Zikredip Parçalarını Kastetmek 207
4.4.5 Arap Dilinde Bazı Lafızların Özel Anlamda Kullanılması 208
4.4.6 Âm-Has (Umum-Husus) İlişkisi 215
4.4.7 Mücmel-Müfesser İlişkisi 218
4.5 Anlatım Biçiminin Maksadına Odaklanma 221
4.6 Maksatları Anlamada İlleti Tespit Yaklaşımı 226
4.6.1 Sarih Nası Esas Alması 226
4.6.2 İcmâ Delilinden Yararlanması 232
4.6.3 Îmâ Yönteminden Yararlanması 234
4.7 Değerlendirme 235
5. SONUÇ 236
KAYNAKLAR 240

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

a.mlf.	**:** Aynı müellif
a.s.	**:** Aleyhisselam
b.	**:** Bin, ibn (oğlu)
bk.	**:** Bakınız
byy.	**:** Basım yeri yok
çev.	**:** Çeviren
DİB.	**:** Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	**:** Editör/Editörler
Fak.	**:** Fakültesi
h.	**:** Hicrî
haz.	**:** Hazırlayan
Hz.	**:** Hazreti
İFAV	**:** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	**:** İslâmi Araştırmalar Merkezi
krş.	**:** Karşılaştırınız
m.	**:** Miladî
MÜİF	**:** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
no.	**:** Numara
nşr.	**:** Neşreden
ö.	**:** Ölümü, ölüm tarihi
r.a.	**:** Radıyallahu anh/a
s.a.v.	**:** Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	**:** Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	**:** Tahkik eden
ts.	**:** Tarihsiz
Üniv.	**:** Üniversitesi
vb.	**:** Ve benzeri
vd.	**:** Ve diğerleri
Yay.	**:** Yayınları

1. GİRİŞ

1.1 Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Erken dönemlerde başlayan tedvin faaliyetlerini takip eden üçüncü asırda kemal noktasına ulaşmış[1] olan hadis tasnif çalışmaları sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Hiç şüphesiz tasnif, eldeki hadis malzemesinin gelişigüzel yazılı nakli değildir. Binlerce rivâyet arasından belli ilkeler gözetilerek seçilen hadislerin yer aldığı *câmi', sünen, müstedrek, müstahrec, zevâid* vb. adlarla bilinen eserler; dönemin sosyal-siyasal, fikrî-dinî atmosferinin de etkisi ve musannifin bilinçli tercihleriyle şekillenen ilmî çalışmalardır.[2]

Ricâl ya da konu merkezli telif edilen bu ilmî gelenekte İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) kısaca *Sahîh* adıyla bilinen eseri, özellikle alanında ilk olma özelliğine sahip tasnif sistematiği açısından ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Ayrıca ehl-i hadîsin[3] fıkhü'l-hadîsi yanında kendine has yönleriyle dikkat çekmektedir. Bu eser ne fıkıh babları düzeni dikkate alınarak ne de râvileri esas alınarak düzenlenmiştir. Eserin bu özelliği, musannifin Kelam, Nahiv ve Felsefe gibi ilimleri bilmesiyle ilişkilendirilmiştir.[4]

[1] M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1956), 47.

[2] M. Mustafa el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, çev. Recep Çetintaş (İstanbul: Usul, 1998); İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008); Ömer Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi Buhari Örneği* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora, 2004); Kenan Oral, *Hadis Literatüründeki Hâricîlerle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2007); Muhammed Zübeyr Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi Menşei, Tekâmülü, Hususiyetleri ve Tenkidi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966).

[3] Ehl-i hadis, diğer adıyla ashâbü'l-hadîs, ilk zamanlarda hadisle meşgul olan, râvilerin durumu hakkında bilgisi olan, hadisle amel ve nasları anlamada kendine has bir yaklaşıma sahip kimseler için kullanılmıştır. Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) ilk olarak ilmî bir disiplin olarak tanımladığı fıkhü'l-hadîs kavramıyla ifade edilen bu yaklaşımda hadislerin yorum ve kıyastan uzak bir şekilde uygulanması; akıldan daha çok nakil eksenli anlaşılması öne çıkmaktadır. Aklî kıyas, istihsan ve hadislerin Kur'an'a arzı bu anlayışta reddedilir. Sünnet yalnızca Hz. Peygamber'e hasredilir. Sahih haber-i vâhidler ile amel edilir. Re'y tamamen reddedilmese de ehil kimseler için uygun görülür. Bizim de kastımız olan, en-Nîsâbûrî'ye göre ehl-i hadîsten bir kısmı şu kimselerdir: Zührî (ö. 124/742), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760), Evzâî (ö. 157/774), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö.198/813), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-4), Yahya b. Yahyâ el-Minkârî (ö. 226/840), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-9), İshâk b. Râhûye (ö. 238/853), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), Zühlî (ö. 258/872), Müslim (ö. 261/875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Osman b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894), Harbî (ö. 285/899), Bûşencî (ö. 291/903), Muhammedn b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), Nesâî (ö. 303/915), İbn Huzeyme (ö. 311/924) Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977); Fıkhu'l-hadîs ile ilgili olarak bk. Fahreddin Yıldız, *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-Hadîs.* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016).

[4] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar - Muhammed el-Faryâbî (Dâru Taybe, ts.), 1/115.

Hadisleri anladığı ya da önceledi̇ği yönleriyle niteleyerek bir araya toplamış; ana başlıklar ve alt başlıklarda ve gerekli gördüğü bazı ilgili rivâyetlerin ardından değerlendirmelerde bulunmuş, neredeyse muhtasar bir şerh sayılacak niteliğiyle öne çıkmıştır.[5]

Şer'î hükümlere kaynaklık eden naslardan sünnetin anlaşılması ve yorumlanması her şeyden önce bir yöntem gerektirir. Daha çok bir fıkıh eseri gibi tasnif edilen *Sünen* adlı eserlerden farklı olarak bu eser, fıkıh usulü tarzında bir yöntemle ortaya konmuştur. Bu da hadisleri anlama ve onların maksatlarını tespit etmede bu esere kıymet kazandırmıştır. Tüm söz, fiil ve takrirler sünnet olmakla birlikte sünnetin tamamıyla farz veya haram hükmünde olmadığını; hadislerin maksadına göre tertip edilerek anlaşılabileceğini belirten İbn Hibbân'ın bu yaklaşımı, fıkıh ile hadis ilmini şahsında bir araya getirmesi ve hadisleri doğru anlamada övgüye layık bir gayret sarf etmesi anlamına gelmektedir.[6]

Yukarıda geçen özellikleri dolayısıyla bu çalışmada, aynı zamanda kadılık da yapmış fakîh muhaddisler arasında adı geçen İbn Hibbân'ın *Sahîh'*i özelinde hadisleri anlama, hadislerin maksatlarını ortaya koyma yöntemi ve ulaştığı sonuçlar ele alınacaktır. Hadislerin maksatları üzerine yapılan bu ilmî çalışma, bir bakıma hadisleri anlama çalışmasında tarihî süreçte ortaya konan çabanın bir örneğini İbn Hibbân üzerinden incelemektedir.

İslâmî ilimlerin teşekkül sürecinde ilk dönemlerden itibaren Kur'an ve hadis başta olmak üzere şer'î ilimlerin kaynaklarını anlamada maksadı esas alma anlayışı hâkim olmuş; hadis ve ricâl bilgisine sahip olup da aynı zamanda fıkıhla meşgul olan ve bu konuda usul ortaya koyan isimler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri olarak İbn Hibbân'ın, eserinde sunduğu yöntem ve içerik, özelde maksat eksenli hadis anlama; genelde ise cüz'î ya da küllî ilkeler bakımından makâsıdü'ş-şerîa hakkında deliller içermektedir.

[5] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân el-Müsnedü's-sahih ale't-tekâsim ve'l-envâ'*, thk. Mehmet Ali Sönmez - Halis Aydemir (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012).
[6] Bkz. Ebû Muhammed Abdullah İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, çev. M. Hayri Kırbaşoğlu (Ankara: Otto, 2017), 308-311; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Otto, 2014), 99.

Vahyin ilk muhatabı olup onu duyurma, uygulama, açıklama ve Kur'an'da bulunmayan hükümler koyma gibi görevleri olan Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri hakkında en önemli bilgi kaynağı hiç şüphesiz hadislerdir. Kanun koyucu Allah'ın, emir ve yasaklarla gaye edindiği doğrultuda insanlığa rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamber'in hadislerinin de bu maksatlar ışığında anlaşılması tabii bir gerekliliktir.

Hadislerin doğru anlaşılması, her zamana hitap eden ve daima insanlığı doğru yola sevk eden İslâm hakkında sağlıklı bilgi edinme amacına hizmet eder. Hadisler, ancak sağlam bir delil ile ilkeleri tespit edilebilen, göz ardı edilemeyecek meşru maslahatların ışığında doğru bilgi veren bir kaynak olabilirler. Lafız-mâna ekseninde ilkeli, tutarlı bir bakış açısıyla gerçekçi anlama çalışması şeklinde nitelenebilecek makâsıd bağlamlı öngörü, tarihsel kökeni olan ve güncelliğini koruyan bir olgudur.

Hadislerin doğru anlaşılması her zaman olduğu gibi çağdaş sorunların başında gelmektedir. İslâm hakkında en önemli kaynaklardan biri olan hadislerin, zaman-mekân ve gerçek hayatla bağını yok sayan dilsel açıklamalarla yetinilmesi, içerdiği mânaların bilinmesine ve gerçekleştirmek istediği hedeflere ulaştıran çağrısına engel olacaktır. Hz. Peygamber'in vahyi anlama ve tatbik etmede sünnet edindiği hedefler, bu yolda öğrettiği sabit ve değişken unsurların bilinmesi, hadislerin yalnızca lafız yönüyle değil; aynı zamanda işaret ettiği maksatların yani ruhunun kavranmasıyla mümkün olacaktır.

Bu çalışma, hadisi anlama çabasının makâsıdü'ş-şerîa eksenli gerçekleştirilmesini bir örnek üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Bu da özellikle fıkıh usulü ilminde hüküm çıkarmada kullanılan delillerinden maslahat ve daha sonra müstakil bir ilim olma yolunda iddialar taşıyan bir hukuk doktrini makâsıd anlayışının kavram düzeyinde olmasa da zihinsel temelleri hakkında bilgi verecektir. Aslında yalnızca bir anlama çalışması olmasından başka, şer'î bir hükme ulaşmada bir öngörü sayılan makâsıdü'ş-şerîa eksenli anlayış; şer'î hükümlerin varlığına delâlet eden hadislerin maksatları açısından değerlendirilmesidir.

Makâsıd anlayışı kaynak olarak beslendiği hadislerin de birtakım maksatlar içerdiği gerçeğini vurgulamaktadır. Bu çalışma da hadislerin ifade ettiği ya da onlardan anlaşılan amaçlar üzerinde düşünmenin öncelikli bir yaklaşım olduğunu ortaya koymayı görev edinmiştir. Bu yaklaşım hadis edebiyatının şekillendiği ilk dönemlerden bugüne devam eden bir yaklaşım olmakla birlikte özellikle İbn Hibbân'ın *Sahîh* adlı eserinde dikkat çekmektedir. Hadisleri anlama, onlardan şer'î hükümlere ulaşma gibi genel olarak ifade edilen amaçlarla hadisler üzerinde yapılan çalışmaların da ana ekseni hadislerin maksatlarını tespit çalışması olarak özetlenebilir. Güncelliğini de yitirmemiş bu yaklaşıma dikkat çekmenin gayesi; hadislerin ilk dönemlerde yalnızca rivâyetle meşgul olunmadığı ve tevili hakkında da ciddî bir emek verildiğini göstermektir. Örnek bir eser üzerinden yapılan bu çalışma öncekilerin ilmî tenkitlerden yoksun bir anlayışla yalnızca hadisleri ezberlemek ve korumakla kalmadığı, maksatları bağlamında hadisleri anlama gayreti de ortaya koyduğuna dair tespitler yapmayı üstlenmiştir.

Hadislerin dinî normlara ulaşmadaki konumu ve değeri; doğru ve yerinde değerlendirildiği takdirde, tarihte olduğu gibi günümüzde de mevcut sorunlara çözümler bulmada kaynaklık edebileceği gerçeği, bu araştırmanın tekrar vurgulamayı amaçladığı mesajlardandır. İslâm bilginlerinin sünnet mahsulü hadisler üzerinde harcadıkları ilmî mesaide takip ettikleri yöntemler de dikkatlere arz edilecektir. Hadislerin yalnızca şer'î bir hükme konu olmayacağı, bunun dışında hadislerin maksatlarının da var olduğu konu edilerek hadislerden istifade edilecek alanlar özellikle zikredilecektir.

Döneminde tercih edilen "ale'l-ebvâb (konularına göre)" tasnif sisteminden uzaklaşarak özellikle hadisleri maksatları bağlamında değerlendiren ve bunu hadislerin doğru anlaşılmasını temin gayesiyle yaptığını ifade eden İbn Hibbân'ın eseri bir anlamda hadisin maksatları merkezli bir tasnif çalışmasıdır. Biz de tam bu noktadan hareketle aynı zamanda bu tasnif anlayışının; hadislerin maksatlarından makâsıdü'ş-şerîa'ya ulaşma yolunda ayrı bir öneme sahip olduğu kanaatindeyiz. Nitekim asırlar boyunca süren hadis tasnif ve şerh çalışmaları, hadisleri anlamaya yönelik çabaların bir ürünü olmakla beraber hadislerin maksatlarını ortaya koymak adına da önemli bir kaynak konumundadırlar. Bu çalışma bu gerçeği daha ziyade İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i

özelinde ilmî bir gereklilik olarak görmektedir. İbn Hibbân, çağının öne çıkan konularından biri olarak ilk anda çelişik olduğu zannedilen hadislerin anlaşılması üzerine odaklanmıştır. Hadislerin muhatapları için ne anlama geldiğini de özellikle vurgulamıştır. Hadislerin zahirinden yararlanmakla birlikte, arka plandaki maksada yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla eserin şekil ve içerik olarak bir tür hadisi anlama çalışması olduğunu ortaya koymak çalışmamızın en önemli amaçlarındandır.

Netice olarak bu çalışma çağımızda giderek yaygınlaşan makâsıd bağlamlı şer'î delilleri anlamaya yönelik çalışmalarda da sıkça vurgulanan, teorik ilkelerin hadisler üzerinden pratiğe dökülmesi ve hadisin maksatları eksenli ilmî çalışmalara duyulan ihtiyaca işaret edecektir. Makâsıd anlayışının *Sahîh* üzerindeki izlerini ortaya koyma çabası da hadislerin kaynaklık ettiği sünnetin her çağ ve şartta hidâyete ulaştıran rehberliğini öne çıkaracaktır.

Özellikle İslâm'ın insanlığı ulaştırmak istediği birtakım gayelerin çağımız insanına tekrar hatırlatılması da bu çalışmanın amaçlarından biridir. Sünnet hakkındaki bilgi birikiminden maksatlar açısından daha çok yararlanmak gerekliliği ön plana çıkarılmıştır. Dinî, sosyal, ekonomik vb. birçok sıkıntının da sünnetin maksatları ışığında giderilmesine katkı sunmak esastır. Bu doğrultuda İbn Hibbân'ın eserinde hadis anlama yollarından yalnızca biri olarak gayeye odaklanmanın musannif tarafından kullanılan bir yöntem olduğu ikna edici örneklerle ortaya koyulacaktır.

1.2 Araştırmanın Yöntemi ve Sınırları

Bu çalışmada makâsıdü'ş-şerîa kavramının kaynağı, tarihsel süreci ve işlevselliğiyle ilgili kapalılığı giderecek bilgiler verilecektir. Kelâm ve fıkıh usulü ilmiyle de ilgili olan makâsıd, sünnete kaynaklık eden hadis rivâyetlerinin anlaşılması ve onlardan istifade edilmesinde takip edilen bir bakış açısı olarak değerlendirilecektir. Dolayısıyla daha ziyade hadis ilmine ait terimler tercih edilecektir. Özellikle bir hadis anlama yöntemi olması bakımından ele alınacak maksat eksenli anlama/makâsıd eksenli anlayış çalışmanın merkezinde tutulacak ve ilgili diğer alanlar gerekli olduğu kadar anılacak; konuyu dağıtacak düzeyde ve yoğunlukta olmayacaktır.

Hadisleri maksat eksenli anlamayı merkeze alan bu çalışmada *Sahîh*'in Prof. Dr. Mehmet Ali Sönmez ve Prof. Dr. Halis Aydemir tarafından tahkik edilen, Dâru İbn Hazm yayınlarından 2012 yılında çıkarılan tahkikli neşir esas alınacaktır. Eser maksat eksenli hadis anlama yöntemi bakımından incelenerek kullanmış olduğu ilgili kavramlar ve ulaştığı tespitler konu edilecektir. Dolayısıyla veri toplama, örnekleme gibi yöntemler yanında tümevarım, tümdengelim, derecelendirme ve analiz de uygulanan yollardan bazıları olacaktır.

Bu çalışma Giriş dışında üç bölümden oluşacaktır. Birinci Bölüm'de makâsıdü'ş-şerîa kavramının tanımı ve fikrî temelleri; makâsıdı tespit etme yolları, makâsıdın çeşitleri hakkında bilgiler verilecektir. Makâsıd anlayışının önemi ve işlevi; özellikle hadisleri anlamada takip edilen bir yöntem olarak makâsıd yaklaşımının görünümleri, özellikleri ve faydaları ele alınacaktır.

İkinci Bölüm İbn Hibbân ile makâsıd kavramının ilişkisi üzerine bina edilmiştir. İbn Hibbân'ın hayatı ve *Sahîh* adlı eseri, müellifin hadislerin gayelerine odaklanması üzerinde durulacaktır. *Sahîh*'te maksat eksenli anlayışın izleri sürülerek müellifin takip ettiği usul özelinde bu anlayışın, makâsıd eksenli kabul ve yaklaşımlar ile bir bağ kurulmaya ne kadar müsait olduğu tartışılacaktır. Hadislerin maksatlarını tespit çalışması olan bu eserde maksat, makâsıd gibi kavramlara eş ya da referans olabilecek ifadeler ile anlatım tarzlarının varlık ve nitelikleri incelenecektir. Böylece maksat eksenli hadis anlamada örnek bir eser olan *Sahîh* üzerinden makâsıd yaklaşımının nasıl değerlendirildiği incelenecektir.

İbn Hibbân'ın hadislerde tespit ettiği şer'î maksatlar da bu bölümde yer alacaktır. Önce hadisleri taksim ettiği Emirler ve Nehiyler kısımları, bu kısımlardaki neviler ve zikr (bâb) başlıklarında verilen cüz'î maksatlar ortaya konacaktır. Ardından belli başlıklar altında sıralanabilecek maksatlardan, müellifin eserin birçok yerinde görülen maksat eksenli hadis anlama örneklerinin tamamı değil, direkt ve açıktan maksatları vurguladığı yerlerden örnekler verilecektir.

Üçüncü Bölüm, *Sahîh*'in şer'î maksatları tespit yöntemlerinin incelendiği yer olacaktır. Tasnif sistematiğinin şer'î maksatlara işaret etmedeki işlevselliği ve şer'î maksatları tespitte takip edilen metodoloji hakkında bilgi verilecektir.

Bu çalışmada ismi yer alan şahısların ölüm tarihleri, verildiği takdirde önce hicrî, ardından milâdî takvime göre olmak üzere; genelde ilk geçtikleri yerde verilecek, farklı sayfalarda olmadıkça bu bilgi tekrar verilmeyecektir. İsimler, ölüm tarihleri, kavramlar ve bunların imlâsında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*; âyet meâlinde ise Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarından *Kur'an-ı Kerim Meâli* esas alınacaktır.

Sahîh'te geçen bir hadisin aynı veya benzeri rivâyetlerin tahricinde gerektiğinde *Kütüb-i Sitte* yanında Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'i, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ı ve Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen*'i de kaynak gösterilecektir. Metinleri verilen hadislerin senedlerinde yalnızca sahâbe râvileri zikredilecektir. Çalışmada hadislerin anlaşılması irdeleneceğinden dolayı genellikle hadis metinleri üzerinde yoğunlaşılacaktır.

1.3 Bilimsel Çalışmaların Değerlendirilmesi

İbn Hibbân ve eserleri hakkında birçok ilmî çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar ana hatlarıyla; İbn Hibbân'ın sünnet anlayışı[7], hadis usulü[8], ricâl ve metin tenkidinde takip

[7] Yüksel Çelik, *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1993); Ali Şikos el-Kemal, *Ârâu'l-İmam İbn Hibban el-Hadisiyye min Hilali Kitabihi es-Sahih* (Cezayir: Hac Lakhdar, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Selami Bağcı, *İbn Hibban'ın Sahih'i Bağlamında Fiilî Sünnet* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020); Fatih Mehmet Yılmaz, "Hz. Peygamber'in Belli Bir Sebebe Binâen Yapmış Olduğu Fiiller 'İbn Hibbân'ın et-Tekâsîm ve'l-Envâ' Adlı Eseri Özelinde'", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 173-204; Mustafa Işık, "Hadis/Sünnette 'Serbest Bölge': İbn Hibban'ın (ö. 354/965) el-Tekâsîm'i Özelinde = 'Free Zone' in Hadith/Sunnah: Special of Ibn Hibban's (d.354/965) al-Tekâsam", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* VIII/31 (2021), 226-241.

[8] Ümmühan Özçeltikçi, *İbn Hibbân'ın Karşıt Anlamlı Hadisleri Hadisin Bütünlüğü İlkesiyle Sahih'in Değerlendirilişi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Kemal, *Ârâu'l-İmam İbn Hibban el-Hadisiyye*; Ali Kaya, "İbn Hibbân'ın Antakya Rihlesi ve Burada Hadis Dinlediği Hocaları", *Al-Farabi İnternational Journal on Social Sciences* 5/1 (Mart 2020), 42-54; Musa Nassan, *Esbâbü Vürüdü'l-Hadis ve İbn Hibbân'ın Sahih'inde Sebeb-i Vürüd İle İlgili Verdiği Bilgilerin İncelenmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Işık, "Hadis/Sünnette 'Serbest Bölge'"; Yousef Jirou, "İbn Hıbbân'ın Sema' Şartları ve Râvilerin Tedlîse Düşmeleri Konusundaki Hükümleri Barındıran Eseri", *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi* 8 (2021), 69-86.

ettiği esaslar[9], usûl-i fıkıh anlayışı[10], hadis tasnifçiliği[11], fıkıhta içtihatları[12], akaid bakımından konumu[13], tefsir[14] ve siyer ilmindeki yeri[15] gibi konularda yapılmıştır. Fakat tespit edilebildiği kadarıyla müellifin hadis anlama çalışmasında takip ettiği yöntemlerden biri ve en önemlisi olan maksat eksenli anlama ilkeleri ve bunların uygulanmasıyla ilgili müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Aynı zamanda bir usûl-i fıkıh bilgini ve fakîh muhaddis İbn Hibbân, *Sahîh*'inde kendine has bir tertip ortaya koyduğunu ve bunu da İslâm'ın en iyi şekilde anlaşılması gayesiyle yaptığını dile getirmiştir.[16] Ne bâbları ne de rivâyetlerin isnad edildiği râvileri esas alan bu tertibi kelâm, dilbilgisi ve felsefeyi bilmesine bağlayan Süyûtî'nin (ö. 911/1505) düşüncesine[17] katılan Yüksel Çelik de, bu eserin hadisin anlaşılmasında

[9] Adâb b. Mahmud el-Hameş, *Muhammed b. Hibbân el-Büstî ve Menhecühü fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl* (Suudi Arabistan: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ Külliyyetü'ş-Şerîa ed-Dirâsâtü'l-Ulyâ eş-Şer'iyye, Yüksek Lisans Tezi, 1985); Muhammed Abdullah Ebû Suaylik, *el-İmâmü'l-Hâfız Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî Feylesûfi'l-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1995); Yavuz Köktaş - İsmail Kurt, "İbn Hibbân'ın Kitâbü'l-Mecrûhîn'deki Ricâl Tenkit Metodu", *Turkish Studies Comparative Religious Studies* XIV/4 (2019), 713-725; Nurullah Agitoğlu, "Hadis Tenkidinde Aceleci Tavır Üzerine Bazı Değerlendirmeler -İbn HİbbânÖrneğinde-", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/74 (2020), 504-509; İsmail Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi İbn Hibban ve İbn Adî Örneğinde* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020); Yusuf Acar - Çiğdem Tekdamar, "İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe'yi Cerh Bağlamında Naklettiği Haberlerin Rivâyet Değeri", *AKİF : Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2021), 94-131; Najmeddin Allissa, "ed-Decâcile fî Mîzânî'l-Cerh ve't-Ta'd'il (Kitabü'l-Mecru hayn li-İbn Hibbân Numuzecen)", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/2 (2021), 583-606; Süleyman b Abdullah es-Seyf - Mehmet Ali Çalgan, "İbn Hibbân'ın Kitâbu'l-Mecrûhîn'de Kullandığı Metin Tenkidi Esasları = Criteria of Content Criticism That Ibn Hibban Employs in Kitâb al-Mecrûhîn", *Antakiyat: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/2 (2022), 323-348.

[10] Fevzan b. Abdülvâhid b. Abdülmuîn el-Ensârî, *Ârâu'l-İmam İbn Hibban el-Usûliyye fî Sahihihî Cem'an ve Tevsîkan ve Diraseten* (Suudi Arabistan: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Çiğdem Tekdamar, *İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe Eleştirileri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Necdet Aydoğdu, "İbn Hibbân'ın Ehl-i Re'ye Yönelttiği Eleştiriler", *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları 8* (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021); Işık, "Hadis/Sünnette 'Serbest Bölge'".

[11] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1988); Mustafa Işık, *İbn Huzeyme, Sahih'i ve İbn Hibbân'ın Sahih'i ile Mukayesesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997); Muhammed Muhammedî b. Muhammed Cemil en-Nûristânî, *el-Medhal ilâ Sahih el-İmam İbn Hibban* (Kuveyt: Mektebetü'ş-Şuûni'l-Fenniyyeh, 2018).

[12] Muhammed Keşk, *el-Ârâü'l-Fıkhiyye li'bn Hibbân fî Sahihihi Cem' ve Dirâse min Kitâbi't-Tahâre* (Malezya: Câmiatü'l-Medineti'l-Âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Aydoğdu, "İbn Hibbân'ın Ehl-i Re'ye Yönelttiği Eleştiriler"; Işık, "Hadis/Sünnette 'Serbest Bölge'".

[13] Abdülaziz b. Abdullah el-Mübdil, *Ârâu İbn Hibban fi Mesaili'l-Akideh ve Menhecühü fi Ardihâ* (Suudi Arabistan: Câmiatü'l-Melik Suud, Yüksek Lisans Tezi, 1996).

[14] İsmail Cerrahoğlu, "İbn Hibbân ve Tefsiri", *Ankara Üniversites İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (1973), 49-57; Mehmet Ali Sönmez, "İbnu Hibbân ve Ona Nisbet Edilen Tefsîr", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1990), 93-104; Eyüp Yaka, "İbn Hibbân ve Ona İzafe Edilen Tefsir", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 145-156; Eyüp Yaka, "Sahih Adlı Eseri Çerçevesinde İbn Hibbân'ın Tefsir Anlayışına Dair Tespitler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 83-124; Gökhan Atmaca, "Bir Tefsir Kaynağı Olarak İbn Hibbân'ın es-Siretü'n-Nebeviyyesi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 160-178.

[15] Mehmet Faruk Pakır, "İbn Hibbân'ın Siyer Anlatımı -Es-Sîretü'n-Nebeviyye ve'l-Ahbâru'l-Hulefâ Eseri Özelinde-", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 7 (2020), 87-102.

[16] Çelik, *İbn Hibbân*, 40.

[17] Süyûtî, *Tedrîb*, 1/115.

atılan büyük bir adım olarak nitelemiştir.[18] İbn Hibbân'ın eserinde rivâyetleri bir sistem takip ederek kısımlara ayırması da hadisleri kuşatan kapsamlı bir bakış açısı olarak değerlendirilmiştir.[19] Ne var ki Çelik'in araştırması maksat eksenli anlama yönüne odaklanmış değildir.

Ümmühan Özçeltikçi, "*İbn Hibbân'ın Karşıt Anlamlı Hadisleri Hadislerin Bütünlüğü İlkesiyle Sahîh'inde Değerlendirişi"* adlı Yüksek Lisans çalışmasında İbn Hibbân'ın karşıt anlamlı hadislere yönelik yaklaşımındaki metodunu ortaya koymayı amaçlamıştır. İbn Hibbân'ın karşıt anlamlı hadisleri ele almada yürüttüğü birçok yöntemden bahseden araştırmada "Hadisten Asıl Söylemek istenilene Dikkat Çekilmesi*"* yöntemine vurgu yapılmış ve ilgili üç örnek dikkatlere sunulmuştur.[20] İbn Hibbân'ın hadis anlamada usulünü ve karşıt anlamlı hadisler hakkındaki çözümlerini sunan bu çalışma da İbn Hibbân'ın maksat eksenli hadis anlama usulünü incelememiştir.

Dinin hükümlerinde gözettiği gayeler üzerinde duran ve bu hususta ki vurgularıyla öne çıkan Tâhir b. Âşûr (ö. 1973), Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz ve fiillerinin niteliklerini ve tasarruf biçimlerini birbirinden ayırmayı hukukun gayelerini araştıran bir kimse için gerekli görmüştür. Bu bakımdan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) fiil ve tasarruflarını on iki başlık altında değerlendirmiştir.[21] İbn Hibbân da özellikle bir kısma isim olarak verdiği Hz. Peygamber'in (s.a.v.) fiillerini ifade ettikleri fıkhî hükümler açısından nevilere ayırmış ve her birine ayrı bir önem vermiştir.[22] Aslında maksat eksenli ilmî bir yaklaşım olması bakımından eserin bu kısmı dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili bir çalışma ortaya koyan Selami Bağcı, 2020 yılında tamamladığı "*İbn Hibbân'ın Sahîh'i Bağlamında Fiilî Sünnet"* adlı doktora çalışmasında İbn Hibbân'ın ilgili kısımda aldığı hadisleri içerik yönüyle incelemiş ve hangi fiil kapsamında olduğuna dair tespitlerde bulunmuştur. Böylece müellifin, Hz. Peygamber'in fiilleri hakkındaki görüşlerini

[18] Çelik, *İbn Hibbân*, 173.
[19] Çelik, *İbn Hibbân*, 174.
[20] Özçeltikçi, *İbn Hibbân'ın Karşıt Anlamlı Hadisleri Hadisin Bütünlüğü İlkesiyle Sahih'in Değerlendirilişi*, 47-50.
[21] Müellife göre Hz. Peygamber'in (s.a.v) fiileri şu şekilde taksim edilmiştir: 1- Teşrî durumu, 2- İftâ durumu, 3- Kazâ durumu, 4-İmâret durumu, 5- Yol gösterme ve irşad durumu, 6-İnsanları barıştırma, 7- Danışana fikir vermesi durumu, 8- Nasihat durumu, 9- Gönülleri en güzele yönlendirmeyi isteme durumu, 10- Yüce hakikatleri öğretme durumu, 11- Te'dib durumu, 12- İrşaddan soyutlanma durumu. Muhammed Tahir İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, çev. Mehmet Erdoğan - Vecdi Akyüz (İstanbul: Rağbet, 1999), 48-61.
[22] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/1-785.

belirlemeye çalışmıştır. Bu açıdan kendisinden istifade ettiğimiz bu çalışmada da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) fiilleri bağlayıcılık ve delâlet ettiği hükümlerin değerlendirilmesi açısından incelenmemiş; konu maksat eksenli hadis anlama yönüyle ele alınmamıştır.[23]

Sonuç olarak, İbn Hibbân'ın eserleri arasında önemli bir yere sahip olan *Sahîh* üzerinden hadislerin özel ve genel maksatları üzerinde ortaya koymuş olduğu tasnif, anlama ve anlatma çabası üzerinde özel bir çalışma yapılmamış olması bu konuyla ilgili özel bir bilimsel araştırma ve inceleme ihtiyacı doğurmuştur. Daha açık ifadeyle, muhtemel ve kaçınılmaz eksikleriyle birlikte bu çalışma, İbn Hibbân'ın eserin şekil ve muhtevasıyla hedeflediği ana gayeyi merkeze alan bir çalışma olmaya adaydır: Hadisleri maksat eksenli anlamak İbn Hibbân için temel bir ilkedir. Nitekim İbn Hibbân, *Sahîh*'in tasnif edilişinde hadis/sünnet birikimini ancak yerli yerinde değerlendirmek ve gayelerine uygun yorumlamayı esas aldığını belirtmiştir.[24]

[23] Bağcı, *İbn Hibban'ın Sahih'i Bağlamında Fiilî Sünnet*, 47.
[24] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/65.

2. MAKÂSIDÜ'Ş-ŞERÎA

2.1 Makâsıdü'ş-şerîa Kavramının Tarifi

Genel olarak dinin edindiği gayeleri ifade eden makâsıd kelimesi erken dönem itibarıyla illet, maslahat vb. kavramlarla karşılandığından dolayı uzun bir süredir tanımı yapılmasa da kullanımda olan bir terimdir. Makâsıd sözlük olarak "قَصَدَ, k-s-d" fiilinin ism-i mekânı "مقصِد, maksıd"; mimli masdarı "مقصَد, maksad" ya da ism-i mef'ûlü "مقصود, maksûd" kelimesinin çoğul formudur. "قصد, k-s-d" kelimesinin birbirine yakın birden fazla anlamı vardır. Bir amaç güderek bir işe yönelmek, bir şeye niyet etmek, aşırı uçlardan kaçınıp orta yolu tutmak, doğru yol, adalet, bir şeyin ortası, huyda yumuşaklık, önde gitmek, kesin karar vermek, bir şeyi biriktirmek, kırık parça, küsur gibi anlamlarda kullanılmaktadır.[25]

"Bir amaç güderek bir işe yönelmek, bir şeye niyet etmek ve aşırı uçlardan kaçınıp orta yolu tutmak" kelimenin ıstılah anlamına en yakın sözlük anlamları olarak değerlendirilebilir. Nitekim İslâm dini, insanların dünya ve ahirette birtakım maslahat ve menfaatleri gerçekleştirme; kötülük ve fenalıkları da önlemeyi gaye edinmiştir. Aynı zamanda bu gayeleri gerçekleştirmede insanoğlunun doğasına uygun, gücü oranında sorumluluklar yüklemekte ve bu konuda orta yolu takip etmektedir.

Makâsıd kelimesi makâsıdü'ş-şâri', el-makâsıdü'ş-şer'iyye ve makâsıdü'ş-şerîa şeklindeki tamlamalarla kullanılmıştır. Bu yüzden ıstılah olarak makâsıd kavramının tanımı verilmeden önce makâsıdü'ş-şerîa tamlamasının ikinci unsuru olan şerîa(t) kelimesinin anlamına yer vermek daha doğru olacaktır.

Şeriat kelimesi sözlük anlamı, bir yere doğru açılmak, açık hâle getirmek mânasına gelen şer' kelimesinden türemiş olup açıkta akıp giden ve insanların içtikleri su; bu

[25] Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed Avz Mer'ab (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2001), 8/274; Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi, *El-Kamusü'l-Muhit* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005), 310; Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî - İbrahim Samerrâî (Dâr ve Mektebetü'l-Hilal, ts.), 5/54; Muhammed b. el-Hasan İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzi Münir Ba'lebekkî (Beyrut: Dârü'l-İlm ve'l-Melâyîn, 1987), 2/656; Ebü'l-Fazl Muhammed İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), 254; Muhammed b. Ebû Bekr Râzî, *Muhtârü's-Sıhâh* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 3/354; Murtaza Muhammed Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, 1965), 9/35.

suyun kaynağı, su içme yeri ve ona ulaştıran yol anlamındadır. Çoğulu şerâi' kelimesidir.[26] Sözlük olarak makâsıd-ı şerîa kavramı, yaygın kullanım ve ıstılah anlamıyla ilişkisi düşünüldüğünde, su kaynağına ulaşmak için yola çıkmak ya da gaye edinilen su kaynağı anlamına gelmektedir. Su olmadığında hayattan bahsedilemez. Din de insan için hayat kaynağıdır. "Ey iman edenler! Size hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah'ın ve Resûlü'nün çağrısına uyun ve bilin ki Allah, kişi ile kalbi arasına girer"[27] âyeti de buna işaret eder. Bu bakımdan anlaşılmaktadır ki sözlük anlamı olarak makâsıd-ı şerîa, insanların hayat bulmasını sağlayacak şeriatın gözettiği maksatlarla ilgilidir.

Istılah olarak makâsıdın anlamı veya tanımı konusunda bu alanda çalışmaları ve fikirleriyle öne çıkan bilginlerin tariflerine yer vermek daha doğru olacaktır. Klasik dönem İslâm âlimleri eserlerinde makâsıd ile eş anlamlı olarak hikmet, illet, maslahat, menfaat, mefsedet, meânî, esrâr ve ağrâz vb. kavramlar kullanmışlar; fakat makâsıd kavramı için, sınırları tam olarak çizilen, kapsamlı bir tarif yapmamışlardır. Makâsıd ya da yakın anlamlı kavramlarla makâsıd alanında çalışma yapan âlimler, makâsıdın ictihad alanında gözetilmesinin gereği ve usulüne dair ilkelere eserlerinde yer vermişlerdir. Bu âlimler arasında şu isimler zikredilebilir: Şâfiî fakîhi Kaffâl (ö. 417/1026); Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakîhi Cüveynî (ö. 478/1085); Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakîhi, mutasavvıf, İslâm düşünürü Gazzâlî (ö. 505/1111); Şâfiî fakîhi İzzeddîn b. Abdüsselâm (ö. 660/1262), Mâlikî fakîhi ve usûl-i fıkıh âlimi el-Karâfî (ö. 684/1285).[28]

Bu alanda yaptığı ilmî çalışmalarla öncülük yapan Şâtıbî (ö. 790/1388), *el-Muvâfakât* adlı eserinde makâsıd anlayışını geniş ve ayrıntılı olarak ele almasına rağmen bu kavramın tanımını vermemiştir. Raysûnî bu durumu konunun herkes tarafından

[26] Ahmed b. Fâris el-Kazvînî, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Dârü'l-Fikr, 1979), 3/262; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, 2/727; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 8/175; Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevi, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn Ve'l-Ulûm*, thk. Ali Dahruc, ed. Refik el-Acem, çev. Corc Zeynati - Abdullah Halidi (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/1018.
[27] el-Enfâl 8/24.
[28] Ertuğrul Boynukalın, "Makâsıdü'ş-Şerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/423-427; Rahmi Yaran, "Cüveynî Öncesi Makâsıd/Maslahat Söylemi", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2005), 93-123; Rahmi Yaran, "Cüveyni'den İbn Abdüsselam'a Makâsıd/Maslahat Söylemi", *EKEV Akademi Dergisi* 10/28 (2006), 191-214.; Ömer Yılmaz, *Makâsıd Düşüncesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Kaynakları.* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2010).

anlaşılacak kadar açık olması ya da bu eserin zaten bu konuları anlayan bilginlere yönelik kaleme alınmış olması gibi sebeplere bağlamıştır.[29]

Şâtıbî'nin, eserin farklı yerlerinde gerek mükellefler için makâsıdı dile getirmesi, zarurî, hâcî ve tahsînî makâsıdı çokça zikretmesi ve farklı yönlerine ve etkilerine temas etmesi dikkat çekicidir. Tüm bu kavramları ayrı ayrı ele alan müellifin hepsini birden karşılayan kapsamlı bir tanım yapma ihtiyacı hissetmediği de söylenebilir. Modern dönemde makâsıd konusunu gündeme alan Tunuslu ilim ve fikir adamı Tâhir b. Âşûr (ö. 1973), eserinde genel makâsıd kavramına ışık tutmuştur. Bu kavramla ilgili açıklamaları bir anlamda makâsıd kavramının kısmen tarifi sayılabilir: "Genel makâsıd, Şâriin şer'î hükümlerin yalnızca belli bir kısmında değil tümünde ya da çoğunluğunda göz önüne aldığı mâna ve hikmetlerdir. Bunun içine şeriatın özellikleri ve genel gayeleri, hüküm koymada göz önüne alınan maksatlar girer."[30] İbn Âşûr, genel makâsıd arasında düzenin korunması, maslahatların elde edilmesi, mefsedetlerin giderilmesi, insanlar arasında eşitliğin sağlanması, dinî hükümlerin uygulanması, ümmetin caydırıcı bir kuvvete sahip kılınmasını zikreder. [31] Bu tarif, çağdaş bilginlerden Zuhaylî tarafından yeterli görülmüş, kapsamı itibarıyla diğerlerine tercih edilmiştir.[32]

Tâhir b. Âşûr, özel makâsıd şeklinde isimlendirdiği makâsıdın ikinci türünü ayrıca ele alıp tarif etmiştir: "Özel makâsıd, şeriatın insanların her bir hukukî fiilleriyle ilgili düzenlemelerde onlar için faydalı amaçları hayata geçirmek ya da genel menfaatlerini koruma altına almaktır. Bunun da amacı özel maslahatları elde etme çabalarından dolayı, kendileri için hazırlanan genel maslahatları ortadan kaldırmalarını engellemektir." Müellif özel makâsıd arasında rehin akdinde güvence temin etmek; nikâh akdiyle barınma ve aile bağlarını tesis etmek; talâkın meşru oluşunda bir zararın devamlı olmasını gidermek gibi makâsıdı örnek olarak zikretmiştir.[33]

---

[29] Ahmed er-Raysûnî, *Nazariyyetü'l-Makâsıd Inde'l-İmam Eş-Şâtıbî* (Beyrut: el-Ma'hedü'l-Âlemî li'l-fikri'l-İslâmî, 1995), 17.
[30] Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi İbn Âşûr, *Makâsıdü'ş-Şeriati'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Benânî, 2001), 82.
[31] İbn Âşûr, *Makâsıdü'ş-Şeria*, 82-245.
[32] Vehbe Zuhaylî, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1986), 2/1017.
[33] İbn Âşûr, *Makâsıdü'ş-Şeria*, 253-254.

Faslı devlet ve fikir adamı Allâl el-Fâsî (ö. 1974) makâsıd kavramını şu şekilde tarif etmiştir: "İslâm hukukunun amacı ve şâriin İslâm hukukunun her hükmüyle birlikte koyduğu hikmetlerdir"[34] Yusuf Hâmid el-Âlim de (ö. 1977) şeriatın hedeflerini ifade ederken makâsıd ile aynı anlama işaret ederek şu tanımı yapmıştır: "Birtakım yararların elde edilmesi ya da zararların giderilmesi yoluyla elde edilen, gerek dünyada ve gerekse ahirette kullara ait maslahatlardır."[35] Çağdaş âlimlerden el-Yûbî'nin tanımı şu şekildedir: "Kulların maslahatını gerçekleştirmek için mâna, hikmet vb. şâriin özel ve genel olarak hüküm koymada gözettiği şeylerdir"[36]

Makâsıd alanında önemli çalışmaları bulunan çağdaş müelliflerden Raysûnî, makâsıd ile ilgili verilen tarifleri zikrettikten sonra şu tarifi uygun görmüştür: "Makâsıd-ı şerîa, kulların maslahatı için şeriatın gerçekleştirmek istediği gayelerdir"[37] Nureddin el-Hâdimî makâsıd için şu tarife yer vermiştir: "Makâsıd-ı şerîa, şer'î hükümlerden anlaşılan maksatlardır. Bu maksatlar, cüz'î hikmetler, küllî maslahatlar, bir gayenin içinde gizlenmiş şeklî özellikler olabilir. Bu da Allah'a kulluk ve iki cihanda insanın maslahatıdır."[38]

Yukarıda verilen tarifler içinde el-Fâsî'nin âm ve has makâsıdı ifade eden tanımı daha kapsamlı kabul edilebilir. Tüm bu tariflerden anlaşılmaktadır ki makâsıdü'ş-şerîa, şeriatın hükümlerde gözettiği gayeleri esas alan bir bakış açısıdır. Dinin ibadetler, sosyal-ekonomik ilişkiler, cezalar vb. hayatın her alanında emir ve yasaklarıyla edindiği iki cihan saadeti gibi genel gayeleri olduğunu; nasları anlama ve yorumlamada, normları anlamada, yeni normlara ulaşmada bu gayelerin dikkate alınması gerektiğini savunan ve bunlarla ilgili ilkeleri inceleyen bir anlayışa sahip makâsıd, tüm bu olumlu yönlerine rağmen şer'î hükme ulaştıran müstakil bir delil konumunda değildir. Hâdimî bunun nedenlerini şu şekilde sıralamaktadır:

> "Makâsıdın şer'î delillere tabi olduğu ve onlardan bağımsız olamayacağının delilleri şunlardır: Makâsıdü'ş-şerîa isimlendirmesi, makâsıdın şeriatın delilleri, kaynakları ve metinlerinden çıkarıldığını ortaya koymaktadır.

[34] Allâl Fâsî, *Makâsidü'ş-Şerîati'l-İslâmiyye ve Mekârimühâ* (Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 7.
[35] Yusuf Hâmid el-Âlim, *el-Makâsıdü'l-âme li'ş-şeriati'l-İslâmiyye* (Riyad: ed-Darü'l-Alemiyye li'l-Kitabi'l-İslami, 1994), 79.
[36] Muhammed Sa'd b. Ahmed b. Mes'ûd el-Yûbî, *Makâsıdü'ş-Şerîati'l-İslâmiyye ve alâkatühâ bi'l-edilleti'ş-şer'iyye* (Suudi Arabistan: Dârü'l-Hicret, 1998), 37.
[37] Raysûnî, *Nazariyyetü'l-Makâsıd*, 19.
[38] Nureddin b. Muhtâr el-Hâdimî, *İlmü'l-makâsıdi'ş-şer'iyye* (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2001), 17.

> Makâsıdü'ş-şerîa Şâriin maksad ve muradını ifade eder. Bu da başka şeyden değil, ancak Şâriin kelamından ve hükümlerinden anlaşılır. Selef ve sonraki dönem âlimler tüm çağlarda makâsıdın meşru olduğuna dair ittifak ve icmâ etmiştir. Bunlar da muteber maksatlar ve şer'î delillerden çıkarılan gayelerdir. İstikrâ ve tarih üzerine yapılan inceleme de makâsıdın müstakil bir ilim olmadığını, şeriata dayandığını ortaya koymaktadır. İnsanların akıl ve heveslerine dayansaydı fıtrata ve selim akla aykırı olurdu."[39]

Makâsıd, tek başına kullanıldığında makâsıd-ı şerîa, makâsıd-ı şâri', makâsıdü'ş-şer'iyye, makâsıdü't- teşrî' gibi kavramlar yerine kullanıldığı gibi son zamanlarda makâsıd eksenli bakış, makâsıd ufku, makâsıd vizyonu, makâsıd ışığı gibi anlamlara gelen tamlamalarla da kullanılmaktadır.[40] Dolayısıyla bu çalışmada da makâsıd kavramı tek başına anıldığında, bu mânaları karşılamak üzere kullanılacaktır. Makâsıd ıstılahını daha kapsamlı anlayabilmek ve şer'î delillerden sünneti bu ölçüt üzerinden değerlendirmek bakımından bu bakış açısının fikri temelleri ve tarihi sürecinin zikredilmesi isabetli olacaktır.

2.2 Makâsıd Anlayışının Fikrî Temelleri

Makâsıd anlayışı için, dinî hükümlerin dünya ve ahiret mutluluğu gibi yüce gayeler doğrultusunda konulduğuna dayanan bakış açısı denilebilir. Böyle bir düşüncenin, doğal olarak, dinin ana kaynakları, onların yorumları, hayata uygulanması şeklinde ifade edilebilecek teorik ve uygulamalı dayanakları olacaktır. Bu düşünce evrenini doğuran, besleyen ve geliştiren unsurları kısaca ele almakta fayda vardır.

Kur'an âyetleri, sünnet, sahâbe uygulamaları, tâbiîn ve sonraki nesiller ile müctehid imamların yöntemleri, makâsıd anlayışına kaynaklık etmiş ve gelişim seyrine yön vermiştir. Değişen ve gelişen hayat şartları, zaman ve mekân gibi farklı sebepler karşısında makâsıd düşüncesi, dinî metinlerin anlaşılması, dini metinlerde bulunmayan konularla ilgili sorunlara çözüm arayışları gibi temel ihtiyaçları gidermede referans olmuştur.

---

[39] Hâdimî, *İlmü'l-makâsıd,* 42.

[40] Bkz. Hasan Abdullah Hasan Ma'tûk, *el-Bu'du'l-makâsıdî li'l-hadisi'ş-şerif ve tatbîkâtühû inde'l-fukahâ* (Nablus: Câmiatü'n-Necah, Yüksek Lisans, 2018); Muhammed Ruzeymî b. Ramlî, "Fehmü'l-hadîs fî dav'i'l-makâsıdi'ş-şer'iyye: Te'sîl ve fevâid ve davâbid", *el-Hadis: Mecelle İlmiyye Muhakkeme* 5/9 (2015), 7-29; Raysûnî, *Nazariyyetü'l-Makâsıd*.

Makâsıd anlayışının en temel dayanağı Kur'an-ı Kerim ve onu bize ulaştıran, açıklayan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetidir. Din, can, akıl, nesil ve mal gibi beş temel değerin korunması, gözetilmesi ve güzelleştirilmesi anlayışını ifade eden Kur'an âyetleri ve sünnet bilgisi makâsıda kaynaklık eder.[41]

2.2.1 Makâsıd Anlayışının Dayanaklarından Kur'an ve Hadis

"Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"[42] meâlindeki âyet insanın varlık nedenini belirtir. Bunun gereği olarak tevhid inancı; namaz, zekât, oruç, hac gibi ibadetler; günlük hayatta uyulacak ilkeler, emir ve yasaklar, cezalar; güzel ahlâk gibi prensipler getirilmiştir. Şu âyetler açıkça göstermektedir ki yaşama geçirilmek üzere gönderilen din, insanların birincil düzeyde değeridir ve insanlar için gerçek mânada fayda taşır. "Gerçekten bu Kur'an en doğru olan yola götürür…" [43] "Müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdik ki, peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."[44] Hz. Peygamber de dinin dokunulmazlık kazandıran bir kimlik olduğunu haber verir: "Her müslümanın öteki müslümana kanı, ırzı (namusu) ve malı haramdır!"[45]

Canın korunması gerektiği ve dokunulmazlığı da âyetler ve sünnet bilgisinde kuvvetle vurgulanır: "Meşru bir hak karşılığı olmadıkça, Allah'ın haram (dokunulmaz) kıldığı canı öldürmeyin"[46] âyeti ile "Zarar ve zarara karşı zarar vermek yoktur"[47] anlamındaki hadis, aynı zamanda cana yönelik tüm zararı yasaklayan genel bir ilke niteliğindedir.

---

[41] Din, can, akıl, nesil, mal şeklinde ifade edilen beş temel unsurla ilgili olarak bunlara varlık kazandırılması ve varlıklarının korunması zarûriyyât olarak isimlendirilir. Bulunmaması durumunda toplum hayatında tıkanmalar ve meşakkat oluşan maslahatlar hâciyyât; sırf daha güzel olanı tercih ve insanın değerini yüceltmeye yönelik maslahatlar ise tahsîniyyât olarak bilinir. Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar, 2005), 165, 538. 217.
[42] ez-Zâriyât 51/56.
[43] el-İsrâ 17/10
[44] en-Nisâ 4/165.
[45] Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccâc Müslim, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Birr", 32; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi et-Tirmizî, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), "Birr", 18.
[46] el-En'âm 6/151.
[47] Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mâce, *Sünen,* nşr. Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1953), "Ahkâm", 17.

"Akıl kendisiyle eşyanın hakikati idrak edilen şeydir."[48] Din de yalnızca akıl sahipleri için bir anlam ifade eder: "Bu Kur'an; kendisiyle uyarılsınlar, Allah'ın ancak tek ilâh olduğunu bilsinler ve akıl sahipleri düşünüp öğüt alsınlar diye insanlara bir bildiridir."[49] Bu bakımdan aklın korunması birinci derecede önem arz eder. Bundan dolayı aklı gölgeleyen her türlü etkenden korunmak emredilmiştir: "Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçiyor musunuz?"[50] Ayrıca "Sarhoşluk veren her içki haramdır"[51] hadisi de bu âyetin anlaşılmasına ışık tutar.

İnsan neslinin sağlıklı bir şekilde devam etmesi, nikâhla kurulan evlilik yoluyla mümkün ve meşru görülmüştür. Zina çirkin görülmüş, yasaklanmış, işleyenler için ceza verilmesi emredilmiştir. İslâm, insan onuruna uygun, iffeti yücelten, nesilleri güvence altına alan, nezih bir yaşamın gereği olan nikâhın esaslarını belirlemiştir. "Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, son derece çirkin bir iştir ve çok kötü bir yoldur."[52] Hz. Peygamber, meşru nikâhın bu kötü davranıştan koruyan bir çare olduğunu vurgulamıştır: "Ey gençler topluluğu! Sizden evlenmeye güç yetirenler evlensin. Çünkü o, gözü haramdan sakınmada ve iffeti korumada en iyi yoldur…"[53]

"Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir"[54] âyeti, insan için dünya malının kıymetini ifade eder. "Dünyadan da nasibini unutma. (Bu imkânlardan ölçülü bir şekilde kendin de yararlan)"[55] âyeti de bu mallardan ancak meşru düzeyde yararlanmayı uygun görür. Mal, neticede gereklidir; fakat bundan yararlanmanın kuralları vardır. Malın faydasız yere harcanıp heba edilmesi, israf edilmesi, haksız kazanç yollarından elde edilmesi ve çoğaltılması gibi

[48] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rîfât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 151.
[49] İbrâhîm 14/52.
[50] el-Mâide 5/90, 91.
[51] Muhammed b. İsmail Buhârî, thk. Muhammed Züheyr b. Nasır en-Nasır (Dâru Tavki'n-Necât, 2001), "Vudû'", 73; Müslim, "Eşribe", 73.
[52] el-İsrâ 17/32.
[53] Buhârî, "Nikâh", 2; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl el-Dârimî, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000), "Nikâh", 2; Müslim, "Nikâh", 1.
[54] Âl-i İmrân 3/14.
[55] el-Kasas 28/77.

uygulamalar yasaklanmıştır: "Allah'ın, sizin için geçim kaynağı yaptığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin."[56] "Çünkü saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankörlük etmiştir."[57] Hz. Peygamber, emanet, âriyet, hırsızlık vd. herhangi bir yolla elde tutulan malın hak sahibine iade edilmesi gerektiğini beyan eder: "(Başkasına ait malı) elinde tutan, sahibine vermelidir."[58]

Kolaylık, orta yolu tutmak, şefkat, zorlukları ortadan kaldırmak hem dinin kendi hükümlerinde var olan, hem de insanlara tavsiye edilen hayat tarzı olarak İslâm dininin özelliklerinden olmuştur. Meselâ, rahmet dini, öncelikleri ve temel değerlerini şu şekilde ilan etmektedir: "Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez."[59] "Allah, sizden (yükümlülükleri) hafifletmek istiyor. Çünkü insan zayıf yaratılmıştır."[60] "O, sizi seçti ve dinde üzerinize hiçbir güçlük yüklemedi."[61] Bu âyetler, dinde esas olan ilkenin kolaylık olduğunu ortaya koymaktadır. Yani din, tüm alanlarda sorumlulukları kolaylık ve güç yetirebilme ölçüsüne göre belirlemektedir. "Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar."[62] Hz. Peygamber de dinde esas olanın kolaylık olduğunu bildirmiştir: "Din kolaylıktır. Dini aşmak isteyen kimse, ona yenik düşer. O halde, orta yolu tutunuz, en iyiyi yapmaya çalışınız."[63] "Allah Teâlâ kullarına iyi ve yumuşak muamele edendir. Onlara kolaylık gösterilmesinden memnun olur. Zorluk çıkaranlara ve başkalarına vermediği başarıyı ve sevabı, kolaylık gösterenlere verir."[64] "Siz kolaylık göstermek için gönderildiniz, zorluk çıkarmak için değil."[65]

Kur'an ve hadis yalnızca emirler ve yasakları belirten birer kaynak değildirler. Bilakis bu kaynaklar ibadetler ve muâmelât gibi hukukî konular dışında bunlarla ulaşılmak istenen gayelere hizmet eden tamamlayıcı bir unsur olarak ahlâkî ilkeler belirlemişlerdir. "Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin"[66] âyeti ile yüce ahlâkına işaret

[56] en-Nisâ 4/5.
[57] el-İsrâ 17/27.
[58] Dârimî, "Büyû", 56; İbn Mâce, "Sadakât", 5.
[59] el-Bakara 2/185.
[60] en-Nisâ 4/28.
[61] el-Hac 22/78.
[62] el-Bakara 2/286.
[63] Buhârî, "İman", 28.
[64] Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistânî Ebû Dâvûd, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Edeb", 11; İbn Mâce, "Edeb", 9; Müslim, "Birr", 77.
[65] Buhârî, "Vudû'", 58; Müslim, "Tahâret", 98.
[66] el-Kalem 68/4.

edilen Hz. Peygamber, "Bir mümin, güzel ahlâkı sayesinde, gündüz oruç tutup gece namaz kılan kimselerin derecesine ulaşır"[67] sözüyle bu gerçeği dile getirir.

"Zarar ve zarara zararla karşılılık verilmez"[68] hadisi gibi, klasik fıkıh kaynaklarında uygulama alanı bulunan küllî kâidelerin önemli bir kısmı da Kur'an ve hadis naslarından elde edilmiştir. Örneğin, "Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir" şeklinde ifade edilen *Mecelle*'nin ikinci maddesi[69] "Ameller niyetlere göredir"[70] hadisinden kaynaklanmıştır.[71]

2.2.2 Makâsıd Anlayışının Sahâbe Neslindeki İzleri

Sahâbe ve sonraki nesil tâbiîn uygulamaları da makâsıd anlayışının dayandığı kaynaklardan biri olmuştur.[72] Zira hadislerin bağlamlarını ve illetlerini göz önünde bulundurma yöntemi ilk olarak sahâbe ve tâbiîn nesli tarafından uygulanmıştır. Onlar, belli bir durumla ilgili gördükleri bir hadis ile ilgili tutumlarını, durum yeni bir boyut kazandığında değiştirmekten geri durmamışlardır.[73]

Birey ve toplum olarak, tüm insanlar doğal bir ihtiyaç olarak kendi aralarında iletişim kurarlar. İletişimin temel amacı tarafların birbirini anlamasıdır. Bu bakımdan iletişim kavramının yorumu önemlidir. İletişim kavramında esas olan, kullanılan dilsel araçların anlaşılmasının yanında dili kullanan kimsenin maksadının da anlaşılmasıdır. Yani dilin doğru çözülmesi ve dili kullanan kimsenin niyetinin doğru anlaşılması iletişimi sağlıklı kılan temel unsurdur. Bu bakımdan dilin amacını gönderici ile alıcı arasındaki ilişki ve karşılıklı etkileşim olarak kabul eden söz-eylem kuramı, göndericinin niyetini ulaştırmayı amaçlar ve metnin sorgulanmasında ilk kuram sayılır.[74]

---

[67] Ebû Dâvûd, "Edeb", 7; Tirmizî, "Birr", 62.
[68] Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaut - Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001), 5/55 (No. 2865); İbn Mâce, "Ahkâm", 17 (No. 2340).
[69] Cengiz İlhan, *Hukukun Doksan Dokuz İlkesi* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003), 5.
[70] Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1.
[71] Ahmed b. Muhammed ez-Zerkâ, *Şerhu'l-Kavâidi'l-fikhiyye*, thk. Mustafa Ahmed ez-Zerkâ (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1989), 47.
[72] Sahâbe neslinin sünnet anlayışını zâhirî, fıkhî ve ictihâdî bakımdan inceleyen geniş bir ilmî çalışma için bkz. Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999).
[73] Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Hanifi Erul (Kayseri: Nida Yayıncılık, 2008), 207.
[74] Veysel Kılıç, "Dilin İşlevleri Metin Eylem Kuramı Yaklaşımı", *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2007), 127.

Hadislere bizzat ya da dolaylı olarak; fakat vahiy nüzûl sürecine canlı bir biçimde tanıklık eden sahâbe neslinin kendisine ulaşan dinî bilgilere yaklaşımı, anlama ve anlamlandırma biçimi, bu birikime sözlü-yazılı nakil şeklinde ulaşabilen sonraki nesiller açısından son derece önemlidir. Çünkü alıcının cinsiyeti, kişilik özellikleri, geçmiş deneyimleri, davranış biçimleri, algı düzeyleri, duyguları, kültür ve fiziksel çevre özellikleri iletişimde belirleyici unsurlardır. Ayrıca alıcının ortamsal koşulları, talepleri, beklentileri ve en önemlisi de gereksinimleri iletişim sürecinin beklenen sonucu vermesi açısından değerlidir.[75] Bu, her zaman ve zeminde insan ilişkilerinin doğasında olduğu gibi sahâbe neslinde de görülen bir gerçektir. Sahâbe arasında kimi zaman aynı konuyla ilgili olarak naslardan hüküm çıkarma, re'y ve kıyası kullanma ve maslahatı önceleme açısından farklı anlama biçimlerinin olması da bu şekilde anlaşılabilir.

Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında bazı sahâbîler ibadetler ve sosyal hayat ile ilgili konularda dinî hükümleri anlama, bilme ve ictihad bakımından diğerlerine göre öne çıkmıştır. Bunlar yeterince Kitap ve sünnet bilgisi ve bu bilgiyi hayata uygulamada anlayış ve yorumlama becerisi olan müctehid sahâbîlerdir. Kendilerinden ictihadları nakledilen sahâbîlerin sayılarının toplamda yüz otuz civarında olduğu söylenebilir. Bir kısmı da nakil bilgisi olmasına rağmen müctehid sayılmayan sahâbîlerdir.[76] Bizzat Hz. Peygamber tarafından bu yönlerinin takdir edildiği sahâbe arasında şu isimler öne çıkar: Muâz b. Cebel (ö. 17/638)[77], Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644)[78], Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53)[79], Hz. Ali (ö. 40/661)[80], Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?])[81]. Hz. Peygamber'in vefatından sonra fetva ve içtihatlarıyla yön veren sahâbîler arasında şu isimlerin de ayrı bir yeri vardır: Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]), Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654), Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Ebû Musa el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Hz. Âişe (ö. 58/678), Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/693). Fakîh sahâbîler olarak bilinen bu isimler arasında

[75] Nazife Güngör, *İletişime Giriş* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2011), 26.
[76] Hayrettin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975), 46.
[77] Ebû Dâvûd, "Akdiye", 11; Tirmizî, "Ahkâm", 3.
[78] İbn Mâce, "Mukaddime", 11; Tirmizî, "Menâkıb", 17.
[79] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetu ahvâli sahibi'ş-şerîa* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 2/172.
[80] Tirmizî, "Menâkıb", 20.
[81] Tirmizî, "Menâkıb", 32.

özellikle şu yedi fakîh sahâbînin her birinin verdiği fetvaların birer cilt hacminde olduğu ifade edilir: Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644), Hz. Ali (ö. 40/661), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Hz. Âişe (ö. 58/678), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/693).[82]

Fıkıh alanında kabiliyetleriyle tanınan sahâbîler ictihadı doğru bir yol olarak görmüş ve bu konuda başkalarına cesaret vermişlerdir. Onlar ictihad ile ulaştıkları neticeleri tartışılmaz görmemiş ve bunları Kur'an ve hadis kaynaklı kabul etmişlerdir. Bununla birlikte ictihadı bu iki kaynaktan farklı, bireysel fetva olarak görmüşlerdir. Başka bir deyişle onlar, ictihad ve fetvalarını hakikatin kendisi olarak tarif etmemişlerdir. Fıkıh ilmi alanında sonraki dönemlerde görülen teorik nitelikli bir çalışmaya karşılık sahâbe dönemindeki ictihad anlayışı, güncel sorunlara çözüm bulma odaklıdır. Makâsıd anlayışının sahâbe döneminde görülen izlerinden fakîh sahâbîlerin uygulamalarında dikkat çeken en önemli hususlardan biri de zaman ve illetlerin değişmesiyle bazı ictihadları değiştirmiş olmalarıdır. Kitap ve sünnetin meşru gördüğü ölçüde birtakım kötü sonuçlar doğuracağını düşündükleri konularda engelleme yolunu tercih etmişlerdir. Bazı nasların zâhirini terk ederken ya da hükmünü tahsis ve genelleştirme yaparken meşru nizam ve hukuku korumayı amaçlamışlardır. Yaşanan bazı yeni olayları yorumlarken Hz. Peygamber dönemindeki bazı olaylarla benzerliklerine kıyas etmişler, bazen de benzer olmasa bile maslahat olduğu kanaatiyle hüküm vermişlerdir.[83]

Bir kimsenin, uzun bir kıraat ile namaz kıldıran imam hakkında şikayetçi olması üzerine kızarak, "Ey insanlar! Sizler nefret ettiriyorsunuz. Her kim insanlara namaz kıldırırsa namazı hafifletsin. Çünkü cemâatin içinde hasta olanı, zayıf olanı ve iş güç sahibi olanı vardır"[84] buyuran Hz. Peygamber, kimi zaman emir ve yasaklardaki illeti bu şekilde açıkça beyan ediyordu. Örneğin, bir gün Ebû Katâde (ö. 54/674) abdest aldığı esnada, kullandığı sudan kediye içirir. Sonra kapta kalan suyla abdest almaya devam eder. Garip karşılanan bu duruma Hz. Peygamber'den naklettiği şu hadis ile

[82] Ebû Abdullah Şemseddin el-Cevziyye İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkiîn an Rabbi'l-Alemin*, thk. Muhammed Abdüsselam İbrahim (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'İlmiyye, 1991), 1/10.
[83] Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 47-49.
[84] Buhârî, "İlim", 28 (No. 90).

açıklık getirir: "Şüphesiz o (yani kedi) pis değildir. O ancak sizin etrafınızda dolaşan erkek veya dişi (canlı)lardandır."[85]

Hz. Peygamber'in açıklamasıyla illeti bilinen meseleler dışında yalnızca uygulanan ve illeti açıklanmayan konular da olmuştur. Bu da doğal olarak illet hususunda farklı anlamalara neden olmuştur. Bu konuda müctehid imamların kendisini takip ettiği, maslahatları önceleyen, güncel sorunlara naslarda bulamadığı birtakım çözümler arayarak dinin yaşanabilir olduğunu ortaya koyan Hz. Ömer'in ictihad ve fetvaları dikkat çekmektedir. Onun, illetlerin değişmesiyle hükmün de değişebileceğine dair bir yaklaşımı, kendilerine zekât verilebilecek sınıftan biri olan müellefe-i kulûb (kalpleri İslâm'a ısındırılacak kimseler) ile ilgili uygulamasında görülebilir. Bu kimselere zekât verilebileceği Tevbe suresi 60.âyette zikredilir. Hz. Peygamber de bunu uygulamıştır. Hz. Ebû Bekir'in hilafetinde ilk zamanlar bu kimselere zekât verilmiştir. Hz. Ömer artık Müslümanların kuvvetlendiğinden dolayı buna gerek olmadığını savunmuştur. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir de bu uygulamadan vazgeçmiştir. Hz. Ömer'in de hilafetinde kendi ictihadı üzere uygulamaya devam ettiği bilinmektedir.[86] Daha sonraki dönemde Hz. Osman ve Hz. Ali de bu ictihada göre hareket ederek bu kimselere zekâttan pay ayırmamışlardır. Bu durum zekât alabilecek kimseler arasında ihtiyaca göre bir tercihte bulunma olarak görülmüş ve bu kimselere kesinlikle ve hiçbir zaman zekât verilemeyeceği şeklinde anlaşılmamıştır.[87] Ayrıca bu ictihad, zaman ve şartların değişmesiyle ümmetin maslahatının bir gereği olarak görülmüş, bir nesih olarak değerlendirilmemiştir.[88]

Terâvih namazının mescitte yirmi rekât olarak cemaat halinde kılınması[89], bir defada gerçekleşen birden çok talakı, ta'zîr cezası olarak düşünüp bir talak kabul etmemesi[90], "Yol (genişliği) hakkında ihtilâf ettiğiniz zaman, yolu yedi zirâ' (geniş) ediniz"[91]

[85] Ebû Dâvûd, "Tahâret", 38 (No. 75); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebû Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asar.*, thk. Kemal Yusuf Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 1/36 (No. 325).
[86] Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi'ş-Şerâi'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 2/45.
[87] Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullāh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme (ö. 620/1223) İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Kahire: Mektebetü'l-Kâhire, 1968), 6/475.
[88] Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî* (Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 3/167.
[89] Buhârî, "Terâvîh", 1 (No. 2010).
[90] Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsar*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1994), 3/55.
[91] İbn Mâce, "Ahkâm", 16.

hadisine karşılık Basra ve Kufe'de dokuz zirâ' genişlikte[92] yollar yaptırması[93] gibi örneklerde Hz. Ömer'in, hadislerin lafzına değil, mânasına odaklandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bir kıtlık yılında hırsızlık haddini uygulamaması[94] gibi; bir nas, kıyas ya da icmâa aykırı olmadan; fakat birtakım nasları uygulamayı askıya alması Hz. Ömer'in makâsıd eksenli anlayışını göstermektedir.

Mina'da Hz. Osman'ın seferî olmasına rağmen anlayışı kıt insanların yanlış anlamasını engellemek üzere namazını tam olarak kılması[95], Rum beldesine yapılan bir seferde içki içip sarhoş olan komutana, düşmanları sevindirmek ve müslümanları zarara uğratmaktan çekindiği için had uygulamaması[96] gibi örnekler sahâbenin nasların zâhiriyle yetinmedikleri, mâna ve maksadına önem verdikleri hususunda yeterince fikir vermektedir.

Yukarıda çok az bir kısmı örneklendirilen sahâbe uygulamaları göstermektedir ki, onlar dinin ruhunu kavramışlar, nüzûl sürecinde rehber edindikleri sünnet yoluyla da öğrendikleri gibi maslahat ve makâsıdı önemsemişlerdir. Bütün bunlar, maslahat anlayışıyla hüküm elde etmenin meşru bir yol olduğunu ortaya koymaktadır. Fakîh sahâbîler, ictihadlarında lafzın zâhiriyle yetinmemiş, arka planda yatan mânayı kavramaya çalışmış, zamanın ve şartların değişmesiyle illeti esas alan makâsıd eksenli anlayışın ilk örneklerini hayata tatbik etmişlerdir. İllet ve hikmet merkezli anlayışlarında elde edilecek yararlara ulaşmayı veya karşılaşılacak zararlardan kaçınmayı esas almışlardır. Makâsıd eksenli anlayışlarıyla fakîh sahâbîler, İslâm'a bütüncül yaklaşmış, İslâm'ın genel ilkelerini gözetmişlerdir.

[92] Bir uzunluk birimi olan zirâ', yaklaşık 75 cm uzunluktadır. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 622.
[93] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (Kahire: Dârü'l-Hadis, ts.), 245.
[94] Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî (ö. 474/1081) Bâcî, *el-Müntekâ Şerhu'l-Muvatta* (Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1913), 6/64.
[95] Bâcî, *el-Müntekâ*, 1/261.
[96] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/362 No. 23936; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 4/218.

2.2.3 Tâbiîn Dönemi ve Fıkıh Ekollerinde Makâsıd Anlayışı

Tâbiîn[97] nesli makâsıd anlayışının zikredilmesi, bu yaklaşımın tarihî süreçteki izlerini sürmeye yardımcı olacaktır.[98] Tâbiîn, kendilerinden istifade ettikleri sahâbe, bulundukları belde ve bakış açılarına göre birbirlerinden farklılık gösteren anlayışlara sahip olmuştur. Bu durum da sahâbede görüldüğü üzere doğal bir durumdur. Fıkıh kabiliyet ve bilgisi olan tâbiîn olduğu gibi, bu yönden zayıf; fakat nakil bilgisi daha iyi olanlar da vardı.

Tâbiînden fakîh olanlar da genel olarak iki grupta değerlendirilir: Hicaz medresesi, Irak medresesi. Bu iki grup arasında bir delile dayanarak bir husus hakkında hükme varan, bir sonuç çıkarıp hükme varan ve kıyasa özel bir önem veren İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) Irak medresesinin imamı olarak bilinir. O, aynı zamanda re'y ve rivâyeti eşdeğerde görür, fakat rivâyette seçici ve titiz bir yaklaşıma sahiptir.[99] Hicazlıların imamı ise Saîd b. el-Müseyyeb'dir (ö. 94/713). Bu iki medrese arasındaki temel fark yararlandıkları sahâbîler, yerleşim ya da eğitim çevresinin farklı olmasıdır. Her iki grup da Kitap, sünnet ve icmâ delillerinden yararlanmıştır. Hicaz medresesi, Medine ameline özel bir önem verir; fakat buna karşılık Irak grubunda bunun öncelikli bir değeri yoktur, daha ziyade re'y öne çıkar. Bu durum da Iraklıların coğrafi olarak Medine'ye uzaklığı, hadis malzemesinin azlığı ve siyasi olayların etkisiyle çoğalan hadis uydurma faaliyetlerine karşı uyguladığı tedbir ve temkinli yaklaşım olarak görülebilir.[100]

Tâbiîn neslinde makâsıd anlayışından başka, zâhirî yaklaşımların da bulunduğu bilinmektedir. Güncel problemleri yalnızca eldeki bilgiler ölçüsünde çözme eğilimi, Hz. Peygamber ve sahâbeden intikal eden haberleri esas alma yaklaşımı bu anlayışın temel prensipleri olmuştur.[101] Tâbiîn neslinde makâsıd eksenli delil getirme ve

[97] Tâbiûn, tâbiî kelimesinin çoğuludur. Tâbiî, mümin olarak bir veya birkaç sahâbî ile karşılaşmış kimse demektir. Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 299.
[98] Tâbiûn neslinin sünnet anlayışı için bk. Ulu, Arif, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*, Yayınlanmamış doktora tezi, AÜSBE, Ankara, 2006.
[99] Şükrü Özen, "Nehaî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/535-538.
[100] Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 55.
[101] Arif Ulu, *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2006), 191.

naslardan hüküm elde etme yaklaşımlarında öne çıkan unsurlardan biri olarak mutlak ya da âm ifade eden naslardan, maslahata aykırı uygulamalar gördüklerinde, âm lafzın tahsisi ya da mutlak lafzın takyit edilmesini uygun görmeleridir.

Tekelciliğin engellenmesi amacıyla serbest piyasa koşullarının sevk ettiği bir ortamda, karşılıklı tarafların onayıyla fiyat belirleme anlayışı, İslâm'ın tercih ettiği bir yoldur.[102] Hz. Peygamber'in de bu konuda narh (belirleme) yapmayıp, müdahaleci olmadığı bilindiği hâlde Hz. Ömer (ö. 23/644), halkın maslahatına uygun görüp makâsıd anlayışıyla fiyatlara müdahale etmiştir. [103] Hz. Ömer döneminden sonra karaborsacılığın yerleşmesi, ticaret ahlâkının bozulması ve halkın ihtiyaç duyduğu ticaret malının haksız kazanç kaynağı olması gibi birtakım olumsuzlukları gidermek maksadıyla tâbiîn neslinin de narh uygulamasını câiz gördükleri bilinmektedir.[104] Bunların dışında zanaatkârların elindeki malların tazmin sorumluluğu, ölçeklerin yeniden belirlenmesi, diyet değerlerinin yeniden belirlenmesi, çok evlilik, talak, ehl-i kitap bir kadınla evlilik gibi meseleler de tâbiîn neslinin maksat ve maslahatları esas alan yaklaşımlarına dair örneklerdir.[105]

Yukarıda kısaca anılan sahâbe ve tâbiîn neslinin makâsıd eksenli yaklaşımları, bu nesillerden en çok istifade eden müctehid imamlarda da görülmektedir. Onlardan her biri belli ıstılah, kurallar ve usul üzere hareket ederek ictihad etmişler ve bu yönleriyle kendilerine mahsus özelliklere sahip olmuşlardır. Farklı lafızlar kullanmış olsalar da hükümlerin illetlerine itibar ettikleri, makâsıd anlayışını uygulamaya koydukları bilinmektedir.[106]

Müctehid imamlar nasları değerlendirirken lafızların mâna ve maksadına önem vermişlerdir. Kitap ve sünnetin asıl ve genel mesajlarını esas almışlar, hükme delil olan nasın illetini idrak edip illetin değişmesi durumunda bunu hükme varmada ölçü

[102] Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkamın Değişmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1990), 165.
[103] İbn Mâce"Ticaret", 27; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes İmam Mâlik, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1985) "Büyû", 57; Tirmizî"Büyû", 73.
[104] Bâcî, *el-Müntekâ*, 5/17-18.
[105] Osman Şahin, "Sahâbe ve Tâbiûn Müçtehitlerinin Yeni Gelişmeler Karşısındaki Tutumlarının Hukuk Metodolojisi Açısından Analizi", *Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 9-10 (2006), 55-57.
[106] Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b İdris b Abdürrahim Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, thk. Tâhâ Abdur'r-raûf Sa'd (Kahire: Şeriketü't-Tıbâati'l-Fenniyyeti'll-Müttehide, 1973), 168-171.

kabul etmişlerdir. Hakkında nas bulunmayan konularda ise meşru maslahatlar ışığında ictihad etmişlerdir.

Ebû Hanîfe (ö. 150/767), kıyas ve istihsan[107] yöntemini kullanarak insanların maslahatına olacak durumları dikkate almıştır. Aslında bu yaklaşım istihsan yönteminin doğasında vardır. Çünkü muteber bir maslahat ya da muteber olduğuna dair delil bulunmayan maslahat-ı mürsele ile de olsa; istihsanda Kitap, sünnet, icmâ ya da kıyas ile ulaşılan genel kuraldan bir istisna söz konusudur.[108] Ebû Hanîfe, ticaretle meşgul; ticari ilişkilerdeki örf ve âdetlere yabancı değildi. Bu nitelikler ona insanların yaşadıkları sıkıntıları ve bunların çözüm yollarını tespit etmede kolaylık sağlıyordu. Bu bilgi ve tecrübe sayesinde maslahatın gerektirdiği, fakat kıyas vb. bazı delillere aykırı olarak istihsanı tercih ediyordu.[109] Örneğin mufâvada[110] şirketi ortaklarından birinin, diğer ortakların emri olmadığı hâlde, âriyeti[111] şirket malından yemesi, ortaklarına gelen hediyeyi kabul etmesi Ebû Hanîfe'ye göre istihsan yoluyla câizdir ve bunlar tazmin sorumluluğu yüklemez. Fakat burada kıyas (genel kural) böyle değildir. Çünkü bu kimse, ortakların emri ve izni olmaksızın bunu yapmıştır ve aslında yalnızca ticaret maksadıyla ticaret malından harcama yapabilir. Ne var ki bu uygulamalar ticaret kapsamında değildir. Ebû Hanîfe ise bunları, ticaret yapan kimselerin kaçınması mümkün olmayan, ticaretin olağan neticeleri olarak kabul etmiş ve istihsan prensibine göre câiz görmüştür.[112]

Kur'an, sünnet, icmâ-i ümmet, Medine ehlinin icmâı, kıyas, sahâbe görüşleri, mesâlih-i mürsele, istishâb, örf ve âdet, sedd-i zerâi' ve istihsan İmam Mâlik (ö. 179/795) tarafından, şer'î hükme ulaştıran birer delil olarak görülmüştür.[113] Her ne kadar yalnızca Mâlikî mezhebine has olduğu şeklinde meşhur olsa da kabul veya reddedildiği bilinmeyen maslahat anlamına gelen maslahat-ı mürsele, kıyasta illeti belirleme yoluna giden tüm müctehidler tarafından kabul edilen bir şer'î delil

[107] Ali Bardakoğlu, "İstihsân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/23/339-347.
[108] Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-İstislâh ve 'l-mesâlihi'l-mürsele* (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1988), 57.
[109] Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanife ve hayâtühü ve asrühü ârâühü 'l-fikhiyye* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 75.
[110] Mufâvada: Sermaye, yetki ve borç konusunda tam eşitlik bulunan ortaklıktır. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 387.
[111] Âriyet: Mefaati bedelsiz olarak birine temlik edilen maldır. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 31.
[112] Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 11/192,193. Diğer örnekler için bkz. a.g.e. 12/199; 11/159; 180,181; 12/84.
[113] Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, 445.

olmuştur.[114] Bununla birlikte Mâlikî mezhebi, maslahat kavramını müstakil bir delil kaynağı olarak en erken kabul eden; hakkında nas bulunmayan konularda maslahat kavramının en çok işlendiği mezhep olarak bilinmektedir. Maslahat kavramıyla ilgisi olan sedd-i zerâi', istihsan, mürââtü'l-hilâf[115] gibi müstakil delillerin varlığı ve diğer mezheplerden daha cesur bir şekilde bu delilleri ibadetler alanında da işletmesi, maslahat kavramının bu mezhebin usulündeki yerini gösterir.[116] İmam Mâlik, yaşadığı dönem itibarıyla diğer müctehidlerin ıstılahında görüldüğü üzere maslahat-ı mürsele kavramını telaffuz etmemiş olsa da ilmin onda dokuzunun istihsan olduğunu ifade ederek, bu mânayı karşılayan istihsan terimini kullanmıştır.[117] Nitekim Mâlikî mezhebinin usulünde kabul edilen şer'î delillerin re'ye dayalı olanları istihsan ve mesâlih-i mürsele olarak zikredilir.[118] İmam Mâlik, ehl-i kitap kadınlarla nikâh konusunda maslahat deliliyle hükme varmış, dinin helal kıldığı bu nikâhtan hoşlanmadığını belirtmiştir. Kitap ve sünnet deliliyle helal olduğunu bildiği hâlde ve haram kabul etmemekle birlikte mekruh görmesinin sebebi olarak da şu açıklamayı yapmaktadır: "O kadın şarap içecek, domuz eti yiyecek; müslüman kocası da onunla evlilik ilişkileri sürdürecek. O kadından bir çocuğu olacak. Kadın da çocuğunu kendi dinine göre besleyecek, domuz eti yedirebilecek, şarap içirebilecek…"[119] Bu örnekten açık bir şekilde anlaşılıyor ki İmam Mâlik, dinin koruma altına aldığı temel maslahatlardan biri olan dinin inanç ve yaşam boyutunda meydana gelebilecek muhtemel zararların giderilmesini öncelemektedir.

Hıristiyan bir kimseden şarap satın alan bir müslümanın elindeki şarap kabının ceza olarak kırılması, hıristiyan kimseye de malın bedelinin ödenmesi gerektiği; bir kimseyi öldürmek üzere birlikte hareket eden topluluğun kısas ile cezalandırılması gibi ictihadlar da İmam Mâlik ve mezhep mensuplarının nas ile emredilmediği hâlde maslahat gereği ulaştıkları görüşlere örnek olarak verilebilir.[120]

---

[114] Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh* (Dâru'l-Kütübî, 1994), 7/274.
[115] Mürââtü'l-hilâf, "fakihin kendi kabul ettiği delilin gereğinin hilâfına da olsa belli durumlarda kendisine muhalif olan diğer bir müctehidin görüşüyle amel etmesi" anlamına gelmektedir. Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/519-535.
[116] Kaya, "Mâlikî Mezhebi", 27/519-535.
[117] Ebû İshak İbrâhim b. Musa eş-Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, thk. Muhammed b. Abdurrahman eş-Şakîr vd. (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2008), 3/48.
[118] Ebû İshak İbrâhim Şâtıbî, *el-Muvafakât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âl Salman (Huber: Dâru İbn Affan, 1997), 3/227.
[119] Abdüsselam b. Saîd Tenuhi Sahnûn, *el-Müdevvene* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 2/219.
[120] Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, 3/28-29.

İmam Şâfiî (ö. 204/820), mezhebinin usulünü kitap halinde ortaya koyarak diğer müctehid imamlardan farklı bir portre çizmektedir. Ona göre dinî hükümlerin kaynakları Kitap ya da sünnette mevcut haberler, icmâ ve kıyastır.[121] Fakat bu kaynaklar arasında Kitap ve sünnet ilk sırada gelir. Bu kaynaklarda bir haber var olduğu halde kıyasa gidilmez.[122] İctihada dayanan icmâ da bu iki kaynaktan sonra gelir.[123] O, kıyasın prensipleri kuralları ve alanıyla ilgili konuları ilk işleyen fakîh olarak bilinir.[124] Ona göre din, nas ile ya da nasın delâletiyle her konuda çözüm içermektedir. Delâlete de ancak ictihad ile ulaşılabilir. Kıyas da ictihaddan farklı bir şey değildir.[125]

Namazda kıbleye dönmek farzdır.[126] Bu emir gereği, hakkında nas bulunmayan bir konu olarak, çıplak gözle Kâbe'yi göremeyen bir kimsenin kıble yönünü araştırması gerekir. Bu araştırma da ictihaddan başka bir şey değildir. İmam Şâfiî, böyle bir gayret ortaya koymadan canının istediği yere dönen kimsenin bu davranışını istihsan olarak tanımlamış ve bunu dinin onaylamadığını ifade etmiştir. Kıble yönünü araştıran kimsenin, ictihadında yanılsa da isabet edeceğini vurgulamıştır.[127] Kıyas işlemini meşru bir yöntem olarak kabul etmiştir. Çünkü kıyasta yeni bir meseleyi çözümlemede nas ölçü alınmaktadır. Ona göre keyfî bir tutum olan istihsan kıyastan farklıdır.[128]

Schacht, sistematik bir bütünlük arz eden re'yin kıyas adını aldığını ve kıyasın benzerlik esasına dayanan bir ictihad anlamına geldiğine işaret eder.[129] Yani kıyas bir nasın illet benzerliği yoluyla uygulanması olmakla birlikte bu işlem, ictihadın gerçekleştiği bir faaliyettir. Bu açıdan yaklaşıldığında İmam Şâfiî'nin lafızla yetinmediği ve salt bir lafızcı olmadığı, aksine ictihad yoluyla ortak ya da benzer özellikleri ya da illetleri dolayısıyla kıyas yaptığı söylenebilir.[130] Fakat onun

[121] Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990), 34.
[122] Şâfiî, *el-Ümm,* 598.
[123] Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Cimâu'l-ilim* (Dârü'l-Âsâr, 2002), 29-30.
[124] İbrahim Kâfi Dönmez, *İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve Viii. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora, 1981), 117.
[125] Şâfiî, *el-Ümm,* 477.
[126] el-Bakara 2/150.
[127] Şâfiî, *el-Ümm,* 497.
[128] Şâfiî, *el-Ümm,* 501.
[129] Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1977), 47.
[130] Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940), 34.

uygulamasında kıyas aklî bir faaliyet değil; Kitap veya sünnet ile teyit edilen bir ictihaddır. İstihsan kelimesinin varyantlarını kullanarak bazı konulardaki tercihlerini belirtse de bunu belli delillere dayanarak uygun gördüğü ictihad anlamında kullanmıştır.[131] İmam Şâfiî'nin ifadesiyle Kitap ve Sünnet asıldır. Bir mesele bu iki kaynakta bulunmuyorsa kıyas yapılır.[132] Dolayısıyla ihramlı iken kuş öldüren kimsenin ödeyeceği diyet hakkında ulaştığı sonuçta olduğu gibi İmam Şâfiî, konuya maslahat açısından yaklaşmayıp, yalnızca istidlâl amacıyla ve hakkında bir nas bulunmaması gibi bir zorunluluktan dolayı kıyasa başvurmaktadır.[133] Bu bakış açısıyla re'yin önemli bir işlevi bulunan ictihada sıcak bakmamıştır. Ancak kıyas ile ictihadı bir tutarak ictihadı kıyasla sınırlandırması lafızcı bir yaklaşım olarak görülmüştür. Lafız merkezli yaklaşımı da genel olarak usulcülerin çoğunluğuna karşı yalnız kalmasına neden olmuştur.[134]

İmam Şâfiî'nin lafızcı kabul edilen bu yaklaşımlarına rağmen onun, sınırlı da olsa, isim vermeden maslahatı bir delil olarak kullandığını söylemek mümkündür. Onun yorum yönteminde kıyas ve re'yin varlığı ve bir delil zorunlu kıldığında lafzın zâhiriyle yetinmede ısrarlı olmaması, mâna ve maksatları dikkate aldığını göstermektedir. Kadının kendi malıyla ilgili tasarrufta yetkili olması, liân[135] davasında eşlerin özellikleri, yetimin malına zekâtın gerekliliği vb. konularda hükme ulaşmadaki usulleri buna örnek olarak verilebilir.[136] Buna göre Ebû Hanîfe'nin istihsan, İmam Mâlik'in de maslahat-ı mürsele kavramlarıyla ortaya koydukları ta'lîl anlayışının bir benzeri, daha dar kapsamda da olsa, İmam Şâfiî'nin kullandığı kıyas delilinde kendini gösterir.[137]

Ahmed b. Hanbel de İmam Şâfiî gibi şer'î delil bakımından asıl olarak nası esas almış, nas bulunmadığında zaruret olarak ve naslarla çelişmediğinde kıyasın içinde maslahatı dikkate almıştır. Devlet başkanının toplumu ıslah etme maksadıyla tuttuğu yol

[131] Şâfiî, *el-Ümm,* 7/41.
[132] Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hâtim, *Âdâbü'ş-Şâfiî ve menâkıbüh,* thk. Abdülğani Abdülhalık (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 177.
[133] Şâfiî, *el-Ümm,* 2/214.
[134] Dönmez, *Kaynak Kavramı*, 77.
[135] Kocası tarafından zina ile itham edilen kadının kocasıyla yeminleşmesi anlamında kullanılan bir terimdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Âkif Aydın, "Liân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/172-173.
[136] Muammer Bayraktutar, *İmam Şâfiî'nin Hadis Yorum Metodolojisi* (Ankara: Otto, 2015), 301-307.
[137] Muhammed Saîd Ramazan Bûtî, *Davabitü'l-Maslaha Fi'ş-Şeriati'l-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1973), 370.

anlamına gelen siyaset-i şer'iyye alanında maslahatı esas alan Ahmed b. Hanbel, hakkında nas bulunmasa bile bu alanda uygulanan birtakım cezaları meşru kabul etmiştir.[138] Bu anlamda şu fetvaları örnek verilebilir: Muhannes (kadınlık özentisi içinde olan ahlâksız erkek) kimse, devlet başkanı tarafından başka bir yere sürgün edilir; sahâbeye söven kimse cezalandırılır.[139] Müctehid imamlar ve müntesiplerinin fıkıh meselelerindeki yaklaşımları hükümlerden anlaşılan hikmetler üzerinde önemle durulduğunu göstermektedir. Bu da birtakım konularla ilgili özel makâsıdü'ş-şerîa anlayışının dikkate alındığı anlamına gelmektedir.[140]

Ayrıca özellikle İbn Hibbân'ın yaşadığı dönemde makâsıd düşüncesinin sistematik olarak var olduğu söylenemese de hikmet, gaye, illet, maslahat gibi makâsıd kavramına yakın ve ilgili anlamlar taşıyan kavramların kullanıldığı görülmektedir. Bu da kavramsal bir bağlamda kullanılmadan önce makâsıdın bilindiğini ve birtakım ekoller tarafından farklı isimlerle de olsa kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Maksad kelimesini şer'i maksatlar anlamında olmamakla birlikte hikmet anlamında kullanan Hakîm et- Tirmizî (ö. 320/932), *İlelü'ş-şerîa* adlı eserinde şer'i hükümlerin illet ve hikmetlerinden bahsetmektedir. Namazın emredilmesindeki hikmetlerden bahsettiği *es-Salât ve makâsıduha, İlelü'l-ubûdiyyet;* hac ibadetinin hikmetlerini anlattığı *Kitabü'l-hac ve esrâruhu* gibi eserleri de bu dönemde makâsıd anlayışının varlığına bir delil olmaktadır.[141] Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) de makâsıd anlayışını desteklediği, fıkıh alanında olduğu gibi tefsir ilminde de buna dair yeterli düzeyde fikir beyan ettiği söylenebilir.[142] İbn Hibbân'ın çağdaşlarından Ebû Bekr Muhammed b. Alî el-Kaffâl eş-Şâşî'nin (ö. 365/976) de *Mehâsinü'ş-şerîa fi furûi'ş-Şafiiyye* adlı eserini şer'i hükümlerin illetlerine dair sorulan bir soruyu cevaplamak

[138] Muhammed Ebû Zehre, *İslam'da İtikâdî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Anka Yayıncılık, ts.), 514.
[139] İbn Kayyim, *İ'lâm*, 4/287-288.
[140] Yûbî, *Makâsıdü'ş-Şerîa*, 45.
[141] Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî, *es-Salatü ve Makasıdüha*, thk. Hüsni Nasr Zeydan (Mısır: Dâ-rü'l-Kitabi'l-Arabiyye, 1965), 6.
[142] Bu konuda yakın zamanda yapılan şu doktora çalışması önemli bir boşluğu doldurmuştur: Gülhan Maden, *Maturidi'nin Te'vilatu'l-Kur'an'ında Makasıd Eksenli Tefsir Yöntemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

üzere kaleme almış olması makâsıd anlayışının o dönemde mevcut olduğunu göstermektedir.[143]

2.2.4 Sonraki Dönemler Makâsıd Tarihçesi

Müctehid imamları takip eden süreçte fıkhî mezhebinden bağımsız bir şekilde fıkıh usulü üzerinde eser veren usûl bilginleri, makâsıd ile ilgili ilk müstakil çalışmalara imza atmışlardır. Makâsıd konularını illetin kısımları şeklinde nitelediği beş başlık altında toplayan ve bu anlayışa sistemli olarak eserlerinde yer veren ilk usûl bilgini Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî (ö. 478/1085) olmuştur.[144] Daha sonra zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât olarak üç sınıfa indirilen bu maksatlar, Cüveynî'nin düşünce sistematiğinde önemli bir ayrıma tâbi tutulmuşlardır. Yani o, şer'î bir nas ile desteklenmeseler de bu maksatlardan ilk ikisini meşru ve makbul görür; sonuncusunu ise ancak şer'î bir nasla desteklendiğinde meşru kabul eder.[145] Cüveynî'nin anlayışında din, iyiliklere davet ve kötülüklerden uzaklaştırma maksadı taşır. Bunun için de insana yüklenen sorumluluklarda onların kötü ve çirkin şeylere ihtiyaç duymadan güzel ve faydalı şeylerle bu amaçlarına ulaşmaları hedeflenir.[146] Ne var ki küllî bazı özellikler barındırmakla birlikte zarûrî, hâcî ve tahsînî maksatlara dayanmayan; kıyas dışında kalan, yerine başka bir şeyin ikame edilemeyeceği birtakım asıllar da vardır. Bedenî ibadetleri bu şekilde gören Cüveynî, ibadetlerin de mutlaka birtakım faydalarının olacağını kabul etmektedir. Buna rağmen Allah'ın kelamıyla sabit olan ibadetlerin içyüzünün anlaşılması, maksatlarının tespit edilmesi ve kıyas konusu yapılması doğru değildir. Tekbir, rükû ve secde sayıları, namazın selam ile bitirilmesi gibi konular da bu türdendir.[147]

Gazzâlî (ö. 505/1111) makâsıd düşüncesini Kur'an, sünnet ve icmâ gibi kaynaklara dayanan mevhum asıllardan biri olarak kabul ettiği maslahat-ı mürsele çerçevesinde değerlendirir. Maslahat ise dinin amaçladığı; insanların din, can, akıl, nesil ve

[143] Cengiz Kallek, "Kaffâl, Muhammed b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/146-148.
[144] İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Salah b. Muhammed İbn Uveyda (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/79-95.
[145] Cüveynî, *El-Burhân*, 2/85.
[146] İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *El-Gıyâsî = Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z-zulem*, thk. Abdülazîm ed-Dîb (Kahire: Mektebetu İmam Harameyn, 1981), 181.
[147] Cüveynî, *El-Burhân*, 2/92-94.

mallarının korunmasıdır. Bu beş asla zarar veren her şey de mefsedet olarak bilinir. Ona göre makâsıdı/maslahatı gözetmek, bu beş aslın korunması ve bunların varlığına zarar verecek şeyleri ortadan kaldırmaktır.[148] Menfaatin elde edilmesini sağlayan ve zararı savan her şeyi maksûd; bunun gözetilmesini de münâsebe kavramıyla ifade eden Gazzâlî, makâsıd düşüncesini bu tarzda ortaya koyar. Buna göre bir şeyin münâsib ve dinde maksûd olduğu birden fazla birbirini destekleyen nasla sabit olan bir durumdur.[149] O, maslahatları kuvvetliden zayıfa doğru olmak üzere zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât şeklinde üç sınıfta inceler. Bu sınıflandırma Cüveynî'de illet açısından yapılmışken Gazzâlî bunu maslahat bakımından yapmıştır.[150] Ayrıca Cüveynî'den farklı olarak zarûrî maslahatın din tarafından desteklenmesi durumunda bunun bir kıyas; aksi takdirde istihsan sayılıp makbul görülmesini savunan Gazzâlî, hâciyyât ile tahsîniyyât sınıfındaki maslahatlar ile hükmedilmesi için dinî bir asılla desteklenmiş olmasını gerekli görür.[151]

Gazzâlî, maslahatları dinin dikkate alması açısından üç kısımda ele alır. Bunlar dinin dikkate aldığı bilinen maslahatlar, dinin dikkate almadığı bilinen maslahatlar ve dinin dikkate alıp almadığı bilinmeyen maslahatlardır.[152] Dini anlamada aklın rolü olsa da Gazzâlî zarûrî ve hâcî maslahatların aklî-hakikî olduklarını kabul eder; hayalî-iknâî olanların ise ancak üzerinde derin bir araştırma sonucu münâsib olup olmadıkları anlaşılabilir kısım olduğunu savunur.[153] Makâsıd düşüncesini etraflıca işleyen Gazzâlî, iki maslahat çatıştığında daha güçlü olanı tercihe değer görür. Dinden dönme, içki içme, namaz ve orucu terk etme gibi fiiller için, kan dökülmesine neden olacak ikrah geçerli bir mazeret sayılabilir ve tercih edilebilir; fakat zina ve katil ise böyle değildir. Çünkü ikrah ile katil aynı seviyededir.[154]

---

[148] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usul: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, çev. H. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 1/342.
[149] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Şifaü'l-galil fî beyâni'ş-şebeh ve'l-muhil ve mesalikü't-ta'lil*, thk. Hamd Kübeysî (Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1971), 159.
[150] Yılmaz, *Makâsıd Düşüncesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Kaynakları.*, 154.
[151] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Fedâihü'l-Bâtıniyye: Batıniliğin İçyüzü*, çev. Avni İlhan (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 175.
[152] Gazzâlî, *Fedâihü'l-Bâtıniyye*, 173.
[153] Gazzâlî, *Şifaü'l-galil*, 172.
[154] Gazzâlî, *Fedâihü'l-Bâtıniyye*, 179.

İzz b. Abdüsselâm (ö. 660/1262) makâsıd düşüncesiyle öne çıkan usûl bilginlerindendir.[155] Maslahat konusunu müstakil bir kitapta ilk defa işleyen biri olarak bilinir. İslâm hukukunun gayesinin maslahatların temini ve mefsedetlerin giderilmesi olduğunu ve hükümlerin özelde-genelde bunu gösterdiğini savunur.[156] Fıtrat ile makâsıd arasındaki ilişkiyi özellikle vurgulayan İzz b. Abdüsselam'a göre insan iyi ve faydalı şeyleri bilme ve elde etme kabiliyetiyle yaratılmıştır. Aynı şekilde insana zararlı şeyleri de bilip onlardan kaçınma gücü verilmiştir. Felsefecilerin de ulaştığı zaruri faydaların şer'î hükümlerle uyuşması da bunu gösterir.[157] Maslahatları dünyevî ve uhrevî olmak üzere iki kısımda inceleyen İzz b. Abdüsselâm, her iki kısmı da zarurî olanlar, ihtiyaç olanlar ve tetimme (tamamlayıcı) olanlar başlıkları altında ele almıştır.[158]

Makâsıd ile ilgili olarak bilinmesi gereken önemli usûl bilginlerinden biri de Mâlikî fakîhi, usûl bilginlerinden Şehâbeddîn Ahmed b. İdris el-Karâfî'dir (ö. 684/1285). Hocaları arasında en çok İzz b. Abdüsselâm'dan etkilenmiştir. Ona göre bir maslahatı elde etme veya bir mefsedeti savmayı içeren şey olarak tanımladığı münâsebet, illeti tespit yöntemlerinden biridir. Münâsib'in zarûrî, hâcî ya da tetimme halinde bulunabileceğini ifade eder.[159] Maslahat ve genel kurallar (kavâid) ölçüsüne dayalı düşünce sisteminde dinin akla aykırı bir şey getirmeyeceği anlayışı hâkimdir.[160] Hakkında nas bulunmayan konularda ve kıyas ile haber-i vâhid çatıştığında kavâid gereği kıyası tercihe değer bulur.[161] Maslahat-ı mürseleyi kendisinden önceki bilginler gibi delil almış, zaman ve mekânın değişmesiyle bazı hükümlerin de değişebileceği anlayışına temel aldığı maslahat düşüncesine vurgu yapmıştır. Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamalarını bağlayıcılık ve değişebilirlik yönüyle ilk

[155] H. Yunus Apaydın, "İbn Abdüsselâm, İzzeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/284-287.
[156] Abdurrahman Haçkalı, *İzzuddin b. Abdisselam'da Maslahat Nazariyesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora, 1999), 78.
[157] Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-Ahkâm Fî Mesâlihi'l-Enâm*, thk. Tâhâ Abdur'r-raûf Sa'd (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1991), 2/60.
[158] İzz b. Abdüsselâm, *Kavâidü'l-Ahkâm*, 1/238-240.
[159] Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b İdris b Abdürrahim Karâfî, *Zahire*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 1/127-128.
[160] Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b İdris b Abdürrahim Karâfî, *El-Furuk = Envarü'l-Buruk Fi Envai'l-Furuk.* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1928), 1/161.
[161] Karâfî, *El-Furuk*, 1/120, 137.

sistematik tasnif çalışmasını yapmış olması, sünneti anlama noktasında sonraki dönem bilginlerine yön vermiştir.[162]

Hanbelî fakîhi, müfessir ve kelam âlimi Tûfî (ö. 716/1316), şer'î deliller arasında saydığı maslahat anlayışıyla öne çıkmaktadır. Ona göre nas ve icmâ, maslahatla çatıştığında maslahat tercih edilmelidir.[163] Ona göre ibadetler ve miktarları nasla belirlenmiş hükümlerde dikkate alınacak kaynaklar Kur'an, sünnet ve icmâdır. Muâmelât ve dünyevî siyasetle ilgili konular ise aklın maksatlarını anlayabileceği alandır ve maslahat bu alanda ölçüt alınır. Naslarda hakkında hüküm bulunmayan konularda ise maslahatı sağlayacak hüküm akıl tarafından verilir. Şâriin vermiş olduğu bir hüküm aklın anladığı bir maslahatla uyuşursa bu hüküm uygulanır. Aksi takdirde, yani maslahata aykırı bir durum olduğunda, maslahat belirleyici olur.[164]

Maslahat delilini muâmelât alanında daha öncelikli ve tercihe değer gören anlayışıyla dikkat çeken Tûfî, bu görüşlerinden dolayı eleştirilere maruz kalmıştır. Son dönem Osmanlı âlimlerinden Kevserî (ö. 1959), ibadetler ve muâmelât arasında ayrım yapılmasını dayanaksız görür, muâmelât ve benzeri konularda teşride dayanağın maslahat olduğu iddia ediliyorsa bunu da belirleyenin ancak vahiy olduğunu ifade eder.[165] Mısırlı âlim Ebû Zehre de (ö. 1974) maslahatın kat'î bir nasla asla teâruz edemeyeceğini, bu konuda Tûfî'nin ileri gittiğini savunur.[166]

Tûfî'nin aşırılığını kabul etmekle birlikte, aslında onun, üzerinde ittifak edilen maslahatı; yani Şâriin iradesini söylemek isteyerek bu görüşünde ısrar ettiğini belirten Mehmet Erdoğan, Tûfî'nin bu konuda daha ziyade tabakât kitaplarında nakledilen bilgiler dayanak alınarak itham edildiğini savunur. Bu bakımdan Tûfî, maslahat gereği

[162] Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b İdris b Abdürrahim Karâfî, *el-İhkam Fî Temyizi'l-Fetava Ani'l-Ahkâm ve Tasarrufatü'l-Kadi Ve'l-Imam.*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Haleb: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1995), 97-119; H. Yunus Apaydın, "Karâfî'nin İzlediği Yöntemin Genel Çizgileri ve Maslahat Anlayışı", *Makâsıd ve İctihad İslam Hukuk Felsefesi Araştırmaları*, ed. Ahmet Yaman (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 312.
[163] Ebü'r-Rebi' Necmeddin Süleyman b. Abdülkavi Tûfî, *Risâle Fî Riayeti'l-Maslaha.*, thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih (Kahire: İdaretü'l-Mısriyyeti'l-Lübnani, 1993), 23.
[164] Tûfî, *Risâle Fî Riayeti'l-Maslaha.*, 27-30.
[165] Muhammed Zahid Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.), 244-248.
[166] Muhammed Ebû Zehre, *Malik: Hayatuhu ve Asruhu* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1952), 381.

aslında bir nasın hükmünü bırakıp başka bir nasa uymakta ve Şâriin iradesine kulak vermektedir.[167]

İbn Teymiyye (ö. 728/1328), usul olarak maslahatın elde edilmesi, mefsedetin giderilmesini önceleyen bir yaklaşıma sahip olmuştur. Hukukî işlemlerde herkes için geçerli genel yaklaşımlardan ziyade her davranışın sebep-sonuç ilişkisi bağlamında ele alınması ve tarafların niyet ve amaçlarının önemsenmesi gerektiğini savunmuştur. Şer'î kuralların amacının lafızlar değil, maksatlar olduğunu belirtmiştir.[168] Ona göre dünya ve ahiret saadeti ancak maslahatın elde edilmesi, mefsedetten kaçınılmasıyla mümkündür.[169] Maslahat ve mefsedet bazı yerlerde çatışabilir. Bu durumda maslahat tercih edilmelidir.[170] İbn Teymiyye, "Gücünüz yettiğince Allah'tan sakının"[171] âyeti ve Hz. Peygamber'in "Ben size bir şey emrettiğim zaman ondan gücünüz yetenleri yapınız"[172] hadisini tüm şer'î hükümlerin temelinde var olan maslahat ilkesine delil olarak görür.[173]

Şer'î hükümlerin maslahat ve mefsedeti esas aldığını kabul eden İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), bunu anlamayanların dini anlayamadığını düşünür.[174] Şeriatın asla kıyasa aykırı olamayacağını, bilakis kıyasın sahih olmadığı durumların varlığını belirten İbn Kayyim'e göre doğru kıyasa varmanın yolu dinin hikmetlerini, sırlarını ve maslahatlarını iyi bilmekten geçer.[175]

Makâsıd anlayışı tarihsel serüveni incelendiğinde yukarıda zikredilen bilginlerin çalışmalarında yer alan bu bakış açısının teorik zemine kavuşturulmasında en önemli katkının İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî (ö. 790/1388) tarafından verildiği görülür. *el-Muvâfakât fî usûli'ş-şerîa* adlı eserini gaye meselesini işlemek için kaleme alan Şâtıbî, tümevarım yöntemiyle ulaştığı şer'î gayelerin, şer'î hükümlerde kesinliği sağlayacak

[167] Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkamın Değişmesi*, 102. Daha geniş bilgi için bkz. Ferhat Koca, "İslam Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmeddin et-Tûfî'nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *İlam Araştırma Dergisi* 1/1 (Haziran 1996), 30; Bûtî, *Davabitü'l-Maslaha Fi'ş-Şeriati'l-İslâmiyye*.
[168] Ferhat Koca, "İbn Teymiyye, Takıyyüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/391-405.
[169] Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-Fetava,* thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Asımi (Suudi Arabistan: Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1995), 28/62.
[170] İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-Fetava,* 28/129.
[171] et-Teğâbün, 64/16.
[172] Buhârî, "İ'tisâm"", 2; Müslim, "Fezâil", 130; "Hac", 412.
[173] İbn Teymiyye, *Mecmûü'l-Fetava,* 28/171.
[174] İbn Kayyim, *İ'lâm,* 3/180.
[175] İbn Kayyim, *İ'lâm,* 1/290.

bir delil olduğunu savunmuştur.[176] O, öncekilerin aksine ilk olarak makâsıdı, mesâlih-i mürsele kapsamından farklı ve müstakil olarak değerlendirmiştir.[177] Ona göre makâsıd, asıldır ve evrenseldir. Zaruretler, ihtiyaçlar ve tahsîniyyât küllî olup hiçbir zaman cüz'î hükümlerle sınırlandırılamaz. İctihadın doğruluğu için de makâsıd bilgisi mutlaka gereklidir.[178]

Şâtıbî'nin makâsıd çevresinde yoğunlaşan ilmî çalışmaları o günün şartlarında pek fazla rağbet görmese de modern dönemde İslâm hukukunun yenilenmesi bağlamında ilgi görmüştür. Mısırlı İslâm âlimi, yenilik hareketi öncüsü Muhammed Abduh (ö. 1905), yükseköğretim veren dini eğitim kurumlarında şer'î delillerden doğru bir istidlâl ve hükümleri anlamada en kıymetli eser olarak gördüğü *el-Muvâfakât*'ın mutlaka okutulmasını tavsiye etmiştir.[179]

Tunuslu ilim ve fikir adamı Muhammed Tahir b. Âşûr (ö. 1973) *Makâsıdü'ş-şeriati'l-İslâmiyye* adlı eserinde ele aldığı makâsıd konusunu ilk defa müstakil bir eserde incelemiştir. İslâm'ın değişen şartlarda ortaya çıkan yeni sorunlara çözüm getirmesi gerektiği düşüncesiyle hareket eden İbn Âşûr, mevcut fıkıh usulü anlayışıyla bunu mümkün görmediği için makâsıd esaslı anlayışı değerli bulmuştur. Eserinde hukukta gaye probleminin önemini, gayeleri belirleme metodolojisini, hukukî düzenlemelerde geçerli olan gayeleri, bazı hukuk dallarında öne çıkan hedefleri ayrı bölümlerde incelemiştir. Ona göre Şâri, hükümleri koyarken belli gayeler ve hikmetleri gözetir. Bu gayeler bilinmediği takdirde hakkında nas bulunan konular anlaşılamadığı gibi, hakkında nas bulunmayan durumlarla ilgili de bir hükme ulaşmak zorlaşır. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri, gayeleri açısından sınıflandırılmalıdır. Muâmelât alanında toplumsal hayatı yaşanır hale getiren ta'lîl anlayışı zaruridir.[180] Cüveynî, Gazzâlî, İbn Abdüsselâm, Karâfî ve Şâtıbî'den yararlandığı kadar İbn Sînâ gibi filozoflardan yararlanan İbn Âşûr, batı düşüncesinden de etkilenerek eşitlik ve hürriyeti şer'î gayeler arasında saymıştır.[181] Ayrıca İbn Âşûr'un bu eseri aklî

[176] Şâtıbî, *el-Muvafakât*, 1/8-17.
[177] Şâtıbî, *el-Muvafakât*, 2/25.
[178] Şâtıbî, *el-Muvafakât*, 2/61; 4/229.
[179] Muhammed Reşid Rıza, *Tarihü'l-Üstazü'l-İmam Eş-Şeyh Muhammed Abduh* (Kahire: Dârü'l-Fazîle, 2006), 1/2/516.
[180] İbn Âşûr, *Makâsıdü'ş-Şeria*, 13-14; 22-23.
[181] Ertuğrul Boynukalın, *İslam Hukukunda Gaye Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1998), 23.

çıkarımlarla temellendirilmiş, değişken, hukuk felsefesiyle iç içe, modern bir hukuk yöntembilimi görüntüsü vermekle eleştirilmiştir.[182]

Makâsıd ile ilgili çalışmalar çağdaş dönemde dikkate değer bir artış göstermiştir. Faslı devlet ve fikir adamı Muhammed Allâl el-Fâsî (ö. 1974), *Makâsıdü'ş-şeriati'l-İslâmiyye ve mekârimühâ* adlı eserinde "ma'rûf ve münker" terimleri üzerinden incelediği makâsıd çerçevesinde İslâm devlet ve siyaset felsefesini irdelemiştir.[183] Ahmed er-Raysûnî de *Nazariyyetü'l-makâsıd inde'l-İmam eş-Şâtıbî* adlı eserinde konuyu işleyen çağdaş yazarlardandır.[184] Yusuf Hamid el-Âlim, *el-Makâsıdü'l-âmme li'ş-şeriati'l-İslâmiyye* adlı eserinde din, can, akıl, nesil ve mal maslahatlarını ayrıntılarıyla işlemiştir.[185] Şer'î delillerle makâsıd ilişkisi Muhammed b. Sa'd el-Yûbî tarafından *Makâsıdü'ş-şeriati'l-İslâmiyye ve alâkatühâ bi'l-edilleti'ş-şer'iyye* adlı eserde mercek altına alınmıştır.[186] Yakın zamanda konuyla ilgili akademik çalışmalar da makâsıd anlayışının güncel akademik çevrede gündemde olduğunu ve ilgi odağı haline dönüştüğünü göstermektedir.[187] Tarihî süreçte, günümüze kadar makâsıd anlayışının gelişim seyri ele alındıktan sonra makâsıdın tespit edilme yolları üzerinde durulacaktır.

[182] Ömer Bayraktar, *Tâhir b. Âşûr ve Gaye Görüşü* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2002), 55.
[183] Fâsî, *Makâsidü'ş-Şerîa*, 207.
[184] Bkz. Raysûnî, *Nazariyyetü'l-Makâsıd*.
[185] Bk. Âlim, *el-Makâsıdü'l-âme*.
[186] Bkz. Yûbî, *Makâsıdü'ş-Şerîa*.
[187] Muhammed Said Ramadan el-Buti, *Davabitu'l-maslaha fi'ş-şeriati'l-İslamiyye* (Müessesetü'r-Risale, 1973); Muhammed Mustafa Şelebî, *Ta'lîlü'l-ahkâm* (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1981); Muhammed Hasan Ebu Yahya, *Ehdafu't-teşrii'l-İslami* (Ürdün: Daru'l-Furkan, 1985); Umar Cidi, *et-Teşriu'l-İslami usuluhü ve makasıduhü* (Rabat: Mensuratu Ukaz, 1987); Fehmi Muhammed Ulvan, *el-Kıyemu'z-zarûriyye ve makâsıdu't-teşrîi'l-İslâmî* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1989); Muhammed Ukle, *el-İslam makasıduhu ve hasaisuh* (Amman: Mektebetü'r-Risaleti'l-Hadise, 1991); Hammadi el-Ubeydi, *eş-Şatıbi ve makasıdü'ş-şeria* (Beyrut: Daru Kuteybe, 1992); İsmail Hasani, *Nazariyyetü'l-makasıd inde'l-İmam Muhammed et-Tahir b. Âşur* (Washington: el-Ma'hedü'l-Alemi li'l-Fikri'l-İslâmî [The International Institute of Islamic Thought], 1995); İzzeddin İbn Zigaybe, *el-Makasidu'l-amme li'ş-şeriati'l-İlslamiyye* (Kahire: Daru's-Safvet, 1996); Boynukalın, *İslam Hukukunda Gaye Problemi*; Haçkalı, *İzzuddin b. Abdisselam'da Maslahat Nazariyesi*; Yusuf Ahmed Muhammed el-Bedevi, *Makasıdü'ş-şeria inde İbn Teymiyye* (Ürdün: Daru'n-Nefais, 2000); İbrahim b. Zeyd Keylani, *Kavaidü'l-makasıd inde'l-İmam eş-Şatıbi* (Dımaşk: Darü'l-Fikr, 2000); Ziyad Muhammed Ahmidan, *Makasıdü'ş-şeriati'l-İslamiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004); Abdurrahman Haçkalı, *İslam Hukuk Tarihinde Gayeci İctihat Metodunun Gelişimi* (İstanbul: Etüt Yayınları, 2004); Muhammed Kerremallah Salih, *Nazariyyetü'l-makasıd inde'l-İmam eş-Şahveliyyullah ed-Dihlevi* (Sudan: Camiatü Ümmi Derman, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Cemal Atıyye, *Nahve tef'ili makasıdi'ş-şeria* (Herndon: Herndon: el-Ma'hedü'l-Alemi li'l-Fikri'l-İslâmî., 2008); Semih Abülvehhab Cündî, *Ehemmiyyetü'l-makasıd fi'ş-şeriati'l-İslamiyye* (Dımaşk: Müessesetü'r-Risale, 2008); Talip Türcan, *İslam Hukuk Tarihinde Gayeci Ictihat Metodunun Gelişimi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009); Ömer Muhammed Cebheci, *Makasıdü'ş-şeriati'l-İslamiyye* (Trablus: Cinan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014); Ali Pekcan, *İslam Hukuk Felsefesinde Makasıdu'ş-Şeria* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017).

2.3 Makâsıdı Tespit Etme Yolları

Makâsıdın tespit edilmesinde usûl âlimlerinin itibar ettikleri yöntemlerden bir kısmı olarak istikrâ, illetlerin bilinmesi, Arap dili bilgisi, nas ve şâriin sükûtu aşağıda incelenecektir.

2.3.1 İstikrâ (Tümevarım)

İstikrânın sözlük anlamı "bir şeyin tüm durumunu ve özelliklerini öğrenmek amacıyla araştırma yapma, çaba ortaya koyma"dır. Meselâ bir kimse, köyün her yerini, tüm evlerini ve sokaklarını gezer de bakmadığı bir yer bırakmazsa bu kimsenin bu eylemi için istikrâ fiili kullanılır.[188] Türkçe'de tümevarım; Batı dillerinde ise induction kelimeleriyle karşılık bulan istikrâ, mantık ilminde dolaylı istidlâl yollarından biridir.

Istılah olarak istikrâ, "özelden genele, tek tek olgulardan genel yasalara ulaşan tekil gözlem önermelerinden sınırlanmamış genellemelere yükselen akıl yürütme türü, genelleme" olarak tarif edilen bir mantık terimidir. Bir bütün hakkında hüküm verirken, o bütünü oluşturan parçalar üzerindeki gözlemden yola çıkarak sonuca ulaşmaktır.[189] İstikrâ, Allah'ın varlık âlemindeki tasarrufları hakkında bilgi edinme yollarından biri olarak zikredilir.[190] Mantık, Sosyoloji, Felsefe, Dil bilimi, dini ilimler gibi birçok ilim dalında bilgiye ulaşma yollarından biri olarak kullanılır. Fıkıh usulü alanında ilk olarak Gazzâlî ile dinî eserlere girmiş bir kavramdır.[191] Hanefî usulcülerin çoğunluğu ve İbn Hazm (ö. 456/1064) dışında usulcülerin bilgiye ulaşmada

[188] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî, *Mefâtîhu'l-ulûm*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), 174.
[189] Aristo, *Organon-V (Topikler)*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1952), 25; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Mihakkü'n-nazar*, çev. Ahmet Kayacık (İstanbul: Ahsen Yayıncılık, 2002), 113; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Pradigma Yayınları, 2010), 1654.
[190] Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, 25; Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 8/7; Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Ba'lî ed-Dımaşkī İbnü'l-Lahhâm, *el-Muhtasar fî Usûli'l-Fıkh Alâ Mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Mazhar Beka (Suudi Arabistan: Camiatü'l-Melik Abdülaziz, ts.), 161.
[191] Ahmed Tayyip es-Senûsî, *el-İstikrâ ve Eseruhu fi'l-Kavâidi'l-Usûliyyeti ve'l-Fıkhiyye* (Suudi Arabistan: Dâru't-Tedmuriyye, 2009), 343.

kullandıkları ve itibar ettikleri bir yöntemdir.[192] İstikrâ, Fıkıh usulü ilminde "hükmünü küllîye verebilmek için cüz'îlerin incelenmesi" ifadesiyle tarif edilir.[193]

İstikrâ, tam istikrâ (sûrî istikrâ, biçimsel tümevarım, formel endüksiyon) ve nâkıs istikrâ (gerçek tümevarım) olmak üzere iki çeşittir. Tam istikrâ için "kıyâs-ı mukassim, kıyâs-ı burhânî, istikrâ-i hakîkî, istikrâ-i müstevî" gibi isimler de verilir. Nâkıs istikrâ "büyültücü tümevarım" veya "bilimsel istikrâ" adıyla da bilinir.[194]

Bir bütünü oluşturan tüm parçaların incelenmesi yoluyla bir çıkarım yapılırsa tam istikrâ olur. Meselâ, "Her gün yirmi dört saattir. Çarşamba da bir gündür. O halde çarşamba da yirmi dört saattir" diyen bir kimse her günün kaç saat olduğunu ayrı ayrı gözlemlemiş, günün yirmi dört saat olduğunu tespit etmiştir. Sonuçta haftanın günlerinden biri olan çarşamba için de aynı hükme ulaşmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki istikrâ icra edilirken ilk önce uygulama yapılmış, denemelerin neticesi gözlenmiştir. İkinci aşamada da tikeller arasında ortak nedensellik bağı zihinsel olarak kurulmuş ve bir yargıya ulaşılmıştır. Tam istikrâda sonuç akıl için zorunludur. Klasik mantıkçıların da değer verdiği türdür. Ne var ki uygulama imkânı sınırlıdır. Usul bilginleri ve Hanefîler tam istikrânın hüccet olacağı konusunda ittifak etmişlerdir.[195]

"Civa sıvı bir maddedir; ortam soğuduğunda büzülür ve hacmi küçülür. Su da bir sıvı maddedir. Öyleyse su da soğuduğunda büzülür ve hacmi küçülür" diyen bir kimse nâkıs istikrâ yapmıştır. Nitekim su da dâhil olmak üzere sıvı halde bulunan tüm maddeleri gözlemlemiş, onların ısı aldıklarında genleşip hacimlerinin arttığını görmüş ve sıvı haldeki su için de aynı yargıya ulaşmış değildir. Buna göre bir bütünü oluşturan parçaların tümünü incelemeden yalnızca bir kısmını gözlemleyerek bütün hakkında hükme ulaşmaya nâkıs istikrâ denilmiştir. Dolayısıyla bu türden yargıya ulaşma zannî bilgidir; kesin bilgi hükmünde değildir. Çünkü bu şekilde tabiattaki tüm örnekleri

[192] Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, 448; Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 8/7; İbnü'l-Lahhâm, *el-Muhtasar fî Usûli'l-Fıkh Alâ Mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, 161; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed ez-Zâhirî İbn Hazm, *et-Takrib li-haddi'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfazi'l-ammiyye ve'l-emsileti'l-fıkhiyye*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1900), 163.
[193] Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 8/6.
[194] Abdulkuddüs Bingöl, "İstikrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/358-359.
[195] Muhammed b. Ahmed İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, thk. Muhammed ez-Zühaylî - Nezih Hammâd (Dımaşk: Mektebetü'l-Ubeykân, 1997), 4/420.

incelemek mümkün değildir.[196] Mümkünden zorunluya, özelden genele zihinsel bir geçiş olan tümevarımda orta terim fertler topluluğu olup eşyanın niçinine cevap verilmez; hâricî ve somut olan incelenir. Varılan sonuç sonraki deney ve gözlemlerin sonucunda da umulur; fakat zorunlu olarak gerçekleşeceği iddia edilemez. Yani mantıksal bir zorunluluk ifade etmeyip içeriksel bir olasılık anlamına geldiği için tümevarım, çıkarım değil; bir varım yöntemidir.[197]

Tam istikrânın uygulama alanı sınırlı olması, nâkıs istikrânın ise yakîn ifade etmeyişi gibi nedenlerle İslâm kültür dünyasında pek itibar görmediği söylense de cumhur, fıkıh meselelerine önerdiği çözümlerde genel olarak zannî bilgiye dayanmıştır ve bu bilgiler de istikrâ yoluyla elde edilmiştir.[198] . Unutmamak gerekir ki, istikrâ gözlem gibi duyu ve deney yoluyla elde edilen bilgilere dayandığı gibi ilmî tahlil ve ta'lîle de dayanabilir. Özellikle tabiat alanında yapılan gözlemlerden hareketle elde edilen varımlar nâkıs istikrânın konusu olmuştur. Her ne kadar nâkıs istikrâ zannî bilgi ifade etse de bu durum istikrânın güvenilir olmasına tek başına engel sayılmamalıdır. Tikeller hakkındaki bilgi ya da yargıların doğru ya da yanlış olması tümevarım ile ulaşılan sonucun geçerliliğini de etkiler. Meselâ, yukarıda verilen nâkıs istikrâ örneği incelendiğinde bu durum daha rahat anlaşılacaktır: Civa bir sıvıdır, su da bir sıvıdır. Fakat suyun kendine has özellikleri olabilir: Su, kendine has bir özellik olarak soğuduğunda hacmi artan bir sıvıdır. Bu durumda bu istikrâ ile ulaşılan varımın yanlış olması öncüllerin kurulması ya da öncülde verilen bilginin yanlış olmasından kaynaklanabilir. Yani nâkıs istikrâ zan ifade etse de doğru ilmî tahlil ve ta'lîl in ürünü olan öncüller ile kurulan istikrâ, sahih varımlara ulaştırabilir. "Her hayvan (canlı) çiğneme esnasında alt çenesini hareket ettirir. Çünkü insan, (evcil) hayvanlar ve (yabani diğer) hayvanat böyledir" şeklindeki istikrâyı timsahta olduğu üzere tüm hayvanlarda durumun böyle olmama ihtimalinden dolayı güvenilir bulunmamıştır.[199] Teftâzânî (ö. 792/1390), bu düşünceleri eleştirerek istikrânın küllî hükmü tasdik etmeye götüren bir delil olduğuna vurgu yapmaktadır. Ona göre istikrâdan beklenen, istikrânın kendisi değil; küllî hüküm olan tasdike ulaştırmasıdır. Yani, istikrâ tikellerin

[196] Abdünnâfi İffet Efendi, *Burhân-ı Gelenbevî Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2019), 478; Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan İsnevî, *Nihayetü's-Sul Fî Şerhi Minhaci'l-Vüsul* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 267.
[197] İbrahim Emiroğlu, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık* (İstanbul: Asa Kitabevi, 1999), 222.
[198] Bingöl, "İstikrâ".
[199] Ebü'l-Hasan Necmeddin Debiran Ali b. Ömer b. Ali Kâtibî, *Şemsiyye Risalesi*, thk. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 412.

hepsinde olmasa da çoğunluğunda var olan bir durum üzerinden ulaşılan varımdır. Bu düşünceyle Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) görüşünü destekler: İstikrâ küllî hüküm için cüz'î şeylerin araştırılmasıdır.[200]

İstikrâ yönteminin kat'î bilgiye ulaşmada tek başına yeterli olduğu tartışılabilir. Fakat tikeller hakkında elde edilen bilgiler oranında zannî bilgiye ulaşmak, bilgiden bilgiye ulaşmada önemli bir aşamadır. Hanefîlerden bir kısmı yöntem bakımından hüccet olamayacağını düşünürler. Tikeller arasında ortak bir illet söz konusu olursa fıkhî bir kıyasın daha makul olduğunu savunurlar. Buna rağmen Hanefilerin bir kısmı ile Şâfiî, Mâlikîler'in tamamı ve Hanbelîler'in bir kısmının nâkıs istikrâyı hüccet olarak kabul ettikleri söylenebilir.[201]

İstikrâ sisteminin tek başına yakîn bilgi olmasıyla ilgili tartışmadan öte, aslında istikrâ ile tümdengelim sisteminin karşılıklı olarak işletilen akıl yürütme mekanizmasının iki dinamiği olarak anlaşılması ve onun dayanaklarının dikkate alınması daha gerçekçidir.[202] Gazzâlî de (ö. 505/1111) nâkıs istikrânın bir zann-ı gâlib hükmünde olduğunu, şer'î hükümlerde hüccet olabileceğini savunur.[203] Yalnızca gözleme dayanan bir istikrâ belki gözlem eksikliği nedeniyle yanlış bir varıma ulaştırabilir. İstikrâda sonucun kat'î olmayışı, bu önermede suğrâ (küçük öncül) ile ilgilidir. Fakat ilmî tahlil ve ta'lîl e dayanan bir istikrâ için aynı hüküm söz konusu olmamalıdır.[204] Neticede istikrâ, tikeller üzerinde yapılan bir araştırma sonucunda ortak sebep-sonuç bağlantısı kurmak yoluyla ulaşılan bir varımdır. Fıkıh meseleleri de belli hükümlerle ilgisi açısından tek tek incelenerek sonuçta bu meseleler hakkında genel bir fıkhî sonuca ulaşma çabası ortaya konulur. İstikrâ yönteminin bundan dolayı usul ve füru alanda tatbik edildiği görülür. Nitekim bazı kaideleri, hükümlere etki eden illetleri,

[200] Kâtibî, *Şemsiyye Risalesi*, 412.
[201] Ebü'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî es-Sihâlevî Bahrululum el-Leknevî, *Fevatihü'r-Rahamut Bi-Şerhi Müsellemi's-Sübut*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 2/401; İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, 4/420; Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudame, *Ravzatü'n-Nazır Ve Cünnetü'l-Münazır Fî Usuli'l-Fıkh Ala Mezhebi'l-Imam Ahmed B. Hanbel* (Müessesetü'r-Reyyân, 2002), 1/95.
[202] Kâtibî, *Şemsiyye Risalesi*, 411, Çev. notu.
[203] Gazzâlî, *Mustasfâ*, 1/68.
[204] Muhammed Rıza el-Muzaffer, *el-Mantık* (Necef: Matbaatü'n-Nu'mân, 1968), 298.

lafızların hükme delâleti gibi usul meselelerinde; ayrıca bazı fıkıh meselelerinde bile istikrâ muteber bir yöntem olarak kullanılmıştır.[205]

Şâtıbî (ö. 790/1388), klasik dönemde fürû-i fıkıh eserlerinde dağınık bir şekilde; usûl-i fıkıh eserlerinde kıyas, istihsan, mesâlih-i mürsele ve hüsün ve kubuh bölümlerinde ele alınan makâsıdü'ş-şerîa (hukukun gayeleri) konusunu en geniş biçimde ele alan ilk müellif olarak bilinir. Ona göre İslâm hukukunun gayelerini tespit etmede istikrâ önemli bir yere sahiptir. Şâtıbî dağınık ve farklı türlerden cüz'iyyâtın genel ve kapsamlı bir şekilde istikrâ yoluyla şeriat ilminin genel prensiplerinin ortaya çıkarılmasını mümkün görmektedir. "Fıkıh usulü kat'idir, zannî değildir: Bunun delili fıkıh usulünün şeriatın külli esaslarına dayalı olmasıdır. Şeriatın külli esaslarına dayanan şeyler ise kat'idir. Birinci önermenin beyanı, kesinlik ifade eden istikrâ (tümevarım) yöntemi ile açıktır" derken cüz'î meselelerin tek tek araştırılması ve incelenerek genel ilkelere ulaşılması anlamında kullandığı istikrânın önemine işaret etmektedir.[206]

Şâtıbî, istikrâ delilini mânevi tevâtüre benzetmiştir. Bu benzetme lafız olarak bir benzetmeden ziyade hüküm olarak benzetmedir. Yani istikrâ ile ulaşılan bir bilgi, mânevi mütevâtir kadar kesin bir bilgidir. Bu noktada Şâtıbî, nâkıs istikrânın zan ifade etmesi şeklinde ifade edilen, usulcülerin kabulüne aykırı düşmüştür. Önceki bilginlerin aslında aynı usulü takip etmekle birlikte bu işleme istikrâ adını vermediklerini ifade ederek bu konudaki itirazlara cevap vermiştir. İcmâ, kıyas ve âhâd haber gibi delillerin bir istikrâ neticesinde ulaşılan deliller olduğunu ve kesinlik ifade etmede istikrâ ile aynı kıymette olduğunu savunmuştur. Meselâ namazın önemiyle ilgili rivâyetler, namaz kılmaya dair teşvik ve emirler; sağlıklı, hasta, yolcu ve mukim olmada namazın kılınmasıyla ilgili hükümler gibi harici deliller ve bu delillerle ilgili hükümlerin toplamından çıkan anlam böyledir. Yani namazın farz olduğuna dair bir nas zikredilmeyip bunlar ortaya konduğunda bile namazın dinde bir esas olduğu

[205] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2/273; Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *El-Mahsul Fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*, thk. Tâhâ Cabir Feyyaz el-Alvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1997), 5/290; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh* (Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.), 1/54; Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 2/238; 8/7.

[206] Ebû İshak İbrâhim b. Musa eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 1/23.

anlaşılmaktadır. Böylece istikrâ, araştırmacı için birbirini destekleyen çok sayıdaki delillerin tümünden kesin bir delâlete ulaşmasıdır.[207]

Tam istikrâ ile ulaşılan bilgiyi kat'î görerek usul bilginleriyle ittifak etmiş, fakat nâkıs istikrâyı bazı şartlar bulunduğunda kat'î bilgi olarak değerlendirerek onlardan ayrılmıştır. Ona göre vacip, câiz veya muhal şeklindeki hükümlerde ifadesini bulan akıl, âdet ve nakil kaynaklı öncüller kesin olmalıdır. Bunlar lafzî mütevâtir, mânevi mütevâtir ya da istikrâya dayanmalıdır.[208] Nâkıs istikrâ ile elde edilen bilginin kesinlik ifade etmesi için naslarda tekrar tekrar zikredilmesi gerekir. Meselâ, dinde kolaylık, zararın giderilmesi gibi ilkeler de bu tür istikrâ ile ulaşılan ilkelerdir. Bunun dışında istikrâ ile ulaşılan sonucun kat'î olması için naslarda birbirinden farklı konularda bile olsa tekit edilmesi, sadece bir konuya hasredilmeyip yaygınlık kazanmış bir ilke halinde zikredilmiş olması veya kat'î delillerle ve lafızların dildeki anlamları delâletleriyle çelişmemiş olması gerekir.[209]

Şâtıbî nâkıs istikrâ yönteminin sorun olduğu noktaları ve çözüm yollarını da ele almıştır. Buna göre nâkıs istikrâ sürecinde elde edilen, cüz'îlerle çelişen küllî, muteber ve kesin bilgi değildir. Bu sorunun çözümü de cüz'î ile küllîler arasında gidiş-geliş yapılarak her ikisini de kendi özellikleriyle itibara alarak dengeli-mukayeseli çalışma yapmaktır.[210]

Şâtıbî istikrâ yöntemini kullanarak şer'î hükümlerde kulların dünya ve ahiret maslahatlarının maksat edinildiğini, şer'î hükümlerin ta'lîl edilebilirliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Zannî olmakla birlikte nâkıs istikrânın bile bu konuda şüphe bırakmayacak tarzda bilgi kaynağı olduğunu savunmuştur.[211] İbadetleri ise bu çizgi dışında, ta'lîl edilemeyecek konular arasında ele almış, Makâsıd konularının kapsamını muâmelât konularıyla sınırlandırmıştır.[212] İstikrâ ile ulaşılan hususlardan

[207] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/30.
[208] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/28; Ebû İshak İbrâhim b. Musa eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 3/78.
[209] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/32; Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 2/48, 50, 299; 3/4, 6.
[210] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 2/50.
[211] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 2/3.
[212] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/196.

biri de şer'î hükümlerle gerçekleştirilmek istenen şu beş zarûrî makâsıd olmaktadır: Din, can, nesil, mal ve akıl.

> "Ümmet, hatta sair milletler, şeriatın şu zaruri beş esasın korunması için konulmuş olduğunda ittifak etmişlerdir. Bunlar: Din, nefis (can güvenliği), nesil, mal ve akıldır. Bütün ümmete göre bunlar, dinden olduğu zorunlu olarak bilinen şeylerdendir. Hâlbuki bunlar ne belli bir delil ile sabit olmuşlardır; ne de sadece ona dönük olacakları bir esasa dayanmaktadırlar. Aksine, bunların şeriata olan uygunluğu, belli bir konuya ait olmayan ve sayısız denilecek kadar çokluktaki delillerin istikrâsından elde edilmiştir. Eğer bunlar belli bir şeye dayanacak olsalardı, âdet olarak onun belirtilmesi gerekecekti ve tabii olarak icmâ ehli ona bakacaklardı. Hâlbuki durum öyle değildir. Çünkü bunlardan her biri kendi başına ele alındığında zannî olmaktadırlar."[213]

İstikrâ ile anlaşılmaktadır ki zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât olarak sayılan şer'î küllîler aynı zamanda şer'î maslahatlar anlamına gelir. Şer'î maslahatların gerçekleşmesi, temelde maslahatların aslı ve esasını teşkil eden zarûriyyâtın temin edilmesiyle mümkün olduğu gibi onların yok edilme ya da zarar görmesiyle mefsedet ortaya çıkmaktadır. Burada bu maslahatların öncelikleri önemlerinden kaynaklanmaktadır. Buna göre önem sırası da zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât şeklindedir.[214]

Şâtıbî'ye göre istikrâ, tek başına delillerle sabit olmasa da, itikat konularında olduğu gibi fıkıh usulü esaslarının da kat'î bilgi seviyesinde olduğunu gösterir. Çünkü fıkıh usulü neticede şer'î küllîlere dayanır.[215] Emir ve yasaklar da insanın doğal ihtiyaçlarını karşılamalarında onların tabiatına uyumlu olanı emretme; aksine olanlarını yasaklama üzerine konulmuştur. İnsanın yaratılışında var olan özelliklerin uzaklaştırılması istenmemiştir. Temiz ve helal şeyler yenmesi câiz görülmüş ve insan tabiatına aykırı şeyler yenmesi yasaklanmıştır.[216] Bir şer'î hükümde ilgili bütün fertleri kapsayan lafız olarak bilinen âm, aynı zamanda istikrâ yoluyla da tespit edilebilir. İstikrâ aslında farklı yerlerde farklı konularla ilgili tekrar ederek zikredilen meseleler üzerinde yapılan araştırmadan ibarettir. Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de lafızların kullanımında bir maksat vardır. Normalde âm buradan anlaşılır; fakat ayrıca Şâriin de bazı lafızları kullanımda maksatları vardır. Bunlar da istikrâ yoluyla anlaşılır.[217]

---

[213] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/31.
[214] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/2/13.
[215] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/52.
[216] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 2/108.
[217] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 3/261.

Şâriin tasarrufları üzerinde yapılan istikrâ yoluyla varılan sonuçlar, âhâd haber, icmâ, kıyas ve maslahat-ı mürsele uyum içinde olduğunda bu deliller muteber olur.[218] Hükümlerin işleyiş tarzı biteviyelik (ıttırad) üzeredir. Bu da istikrâ ile elde edilen maksatlara ulaştıracaktır. Şehadetle hükümde bulunmak ve haber-i vâhide itibar etmek de bunun gibidir.[219]

Makâsıdü'ş-şerîa adıyla bilinen bu alanda öne çıkmış Tunuslu müftü İbn Âşûr (ö. 1284/1868), insafla hareket ederek her türlü taassuptan uzak durarak hukukun gayelerini aramayı tavsiye etmektedir. Ona göre bu yolda en etkili yol şer'î maksatları istikrâ yoluyla iyice araştırmaktır. Öncelikle illetleri bilinen şer'î hükümler; ardından ortak bir illette birleşen şer'î hükümlerin delilleri incelenecektir. Bu yöntem hukukun gayelerini bilmeyi kolaylaştıran bir yoldur. Benzer ya da aynı hikmeti taşıyan birden çok hukuk normu, ortak illetleri üzerinden bize hukukun gayeleri konusunda sağlam bir bilgi verecektir.[220] Ona göre istikrâ bu alanda en üstün bilgi kaynağıdır. İstikrâ ile ulaşılan hukukun gayeleri hakkındaki bilgi güvenilirdir. Şöyle ki, kat'î ya da kat'îye yakın olabileceği gibi zannî de olabilir; fakat zayıf zan değildir.[221]

İstikrâ yoluyla hukuk normlarının tespit edilebilir olduğu birçok İslâm âlimi tarafından kabul görmüştür.[222] Şâtıbî'nin dile getirdiği üzere abdest, namaz, oruç ve cihat hakkındaki âyetler üzerinde istikrâ edilmesi, neticede şer'î hükümlerin belli illetler üzerine konulduğuna dair varıma ulaştırmaktadır. Zaruri, hâcî ve tahsînî maksatların varlığı da şer'î deliller üzerinden yapılan istikrâ ile ulaşılan varımdır.[223]

Günlük hayatta olduğu gibi tabii-beşerî ilimlerde ve sonuçta dinî ilimlerde çokça kullanılan bir akıl yürütme olarak istikrâ metodunun işlevselliğine çokça örnek vermek mümkündür. Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) hadis ilmine düşkünlüğü, Hz. Ömer'in (ö. 23/644) adil oluşu halk nazarında; onlar hakkında farklı kaynaklarda zikredilen bilgiler

[218] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 2/343.
[219] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/1/129.
[220] İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, 35.
[221] İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, 70.
[222] Örnekler için bkz. Râzî, *El-Mahsul Fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*, 1/275; Seyfüddîn Alî b. Muhammed el-Âmidî, *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1982), 1/261; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 1/253; Teftâzânî, *et-Telvîh ilâ keşfî hakâiki't-Tenkîh*, 1/55; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, 1/308.
[223] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 2/5.

üzerinden yürütülen istikrâ sonucu varılan bilgiye bir örnektir.[224] Bunun gibi hukuk normları üzerinden yapılan istikrâ da hukukun gayeleri hakkında bizi genel kâidelerin varlığı konusunda ikna edecektir.

Kur'an ve hadis naslarındaki tümel ifadeler üzerinde yapılan istikrâ birtakım tümel önermelere varım sağlar. "Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin"[225], "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder"[226] gibi âyetler ile "Zarar vermek de zarara zararla karşılık vermek de yoktur"[227], "Ameller niyetlere göre değer ifade eder"[228] gibi hadisler tek tek incelendiğinde bizi zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât gibi bazı tümel ilkelerin varlığına ulaştırır.

Kur'an ve hadis metinlerinde ya da kıyaslarda tümel ifadelerin dışında belli bazı konulara mahsus normlar kapsamında cüz'î deliller de mevcuttur. Küllî ve cüz'î delillerin her ikisini de ihmal etmeksizin makâsıd anlayışının temelinde yatan bir bakışla bu deliller arasındaki hiyerarşinin dikkate alınması gerektiğine işaret eden Şâtıbî; Kitap, sünnet, icmâ ve kıyas kaynaklarından delil getirildiğinde bu deliller arasındaki ilişkiye dikkat edilmesi gerektiğini savunur.[229] Böylece bir taraftan deliller üzerinde yapılan bir inceleme yoluyla bazı ilkelere varım sağlayan istikrâ; diğer taraftan da ulaşılan bu ilkeler arasındaki ilişki bağı ve öncelikleri belirlemektedir. Başka bir deyişle istikrâ cüz'î deliller ve hukukun küllî maksatları arasındaki derece farkını tespit eden bir yöntem olmaktadır.

2.3.2 Şer'î Hükümlerin İlletlerinin Bilinmesi

Kıyas, İslâm hukukunda istidlâl yöntemlerinden biridir ve onun en önemli unsuru da illet kavramıdır. Sözlükte "ölçme, takdir ve eşitlik" anlamlarına gelen kıyas, ıstılahta "Kitap, sünnet veya icmâda hükmü bulunmayan meseleye, aralarındaki illet birliği sebebiyle, bu kaynaklardan birinde yer alan meselenin hükmünü vermek, nastaki

[224] Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 3/201; 4/242.
[225] el-Mâide, 5/1.
[226] en-Nisâ, 4/58.
[227] İmam Mâlik, "Akdiye", 31; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/55.
[228] Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1; Müslim, "İmâra", 155.
[229] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 3/3.

hükmü ona katmaktır."[230] Kaynaklarda hükmü yer alan, "asıl" ya da "makîsun aleyh"; asıl hakkındaki hükme "hükmü'l-asıl"; asla benzetilen ve hakkında naslarda hükmü olmayan (fer') ya da "makîs"; hükmün konulmasına sebep olan şeye de "illet" adı verilir.[231]

Kıyas delilinin uygulanmasında en önemli husus, illetin ne olduğunu tespit etmektir. Çünkü aralarında ortak bir illet olmayan ya da illet olduğu iddia edildiği halde illet olmayan bir özellik üzerinden yapılan kıyas da batıl olacaktır. Bu yüzden illetin tespiti konusu fıkıh usulü ilminde en önemli konular arasında yer almış, usulcülerin özel başlıklar altında ayrıntılı olarak işledikleri bir konu olmuştur.[232]

İlleti tespit yolları, hükümlerde var olan vasıflardan hangilerinin illet olduğunu bulmada kullanılan yöntemler anlamına gelir. Genel olarak nas anlamında kullanılan Kitap, sünnet ve icmâ gibi nakil yolu kullanıldığı gibi aklî yöntemler de (istinbat) kullanılır.

2.3.2.1 Nas

Nas, "sözü sahibine götürmek, bir şeyi daha görünür hâle getirmek için açıklığa kavuşturmak, sözü tevile kapalı tutmak ve yalnızca bir mânada kullanmak" gibi sözlük anlamlarına sahiptir.[233]

Istılah anlamıyla nas, "Allah ve peygamberinin sözü" anlamında kullanıldığı gibi, "mânasına açık bir şekilde delâlet eden ve kendisinden çıkarılan hüküm sözün asıl sevk sebebini teşkil eden, bununla birlikte te'vil, tahsis ve (vahiy süresi içinde) neshe kapalı bulunmayan lafzı" ifade eder.[234] İlleti tespit yöntemleri bakımından nas ıstılahı, illet olan vasfa delâleti "kat'î ya da muhtemel olsa da delâleti zâhir olan" Kitap ve sünnet lafızları anlamındadır.[235]

---

[230] Teftâzânî, *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh*, 2/105.
[231] Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Çevik Matbaacılık, 1995), 301.
[232] Örnekler için bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, 1/360; Ahmed b. Ali Ebu Bekir el-Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf el-Kuvetiyye, 1994), 4/137.
[233] Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rîfât*, 241, "nss" md; Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn Ve'l-Ulûm*, 2/1695.
[234] H. Yunus Apaydın, "Nas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/391-392.
[235] Râzî, *El-Mahsul Fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*, 5/139.

Nasın, lafzen hükmün illetine delâleti iki şekilde olur: Sarih ve/veya zâhir. Sarih nas, hakikat ya da mecaz anlamıyla, herhangi bir şekilde araştırma ve delil getirme ihtiyacı duymaksızın, dilde kullanıldığı şekliyle bir vasfın illet olduğuna delâlet eden Kitap ve sünnet lafzıdır.[236] Bunlar من أَجْلِ veya لأجل, كَيْ , إِذًا lafızlarıdır. Sırasıyla, sarih olanları ve îmâ ile olanları örnekleriyle zikredelim:

من أجل veya لأجل naslarda illeti tespit etmede sarih lafızlardan biridir.[237] Örnek olarak rivâyete göre Medine'ye hicret ettiği ilk günlerde Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (ö. 49/669) evinde konaklayan Hz. Peygamber (s.a.v.), bir gün kendisine gönderilen bir yemeği hiç yemeden Ebû Eyyûb'a göndermiş, o da bu durumun nedenini sorunca "onun içinde sarımsak var" buyurmuştur. "Ey Allah'ın resulü, sarımsak haram mıdır?" diye sorulunca Hz. Peygamber "لاَ وَلَكِنِّى أَكْرَهُهُ مِنْ أَجْلِ رِيحِه, Hayır, ama kötü kokusu sebebiyle ondan hoşlanmıyorum" buyurmuştur.[238] İçinde sarımsak bulunan yemeği yemeyen Hz. Peygamber, bunun sebebini onun insanlara eziyet veren kötü kokusu olarak açıklamıştır. Başka rivâyetlerden de anlaşılmaktadır ki sarımsak yiyen bir kimsenin, bu şekilde mescide gitmesi de hoş görülmemiştir. Bu gıdanın pişmiş olarak yenmesinin yerilmemesi de onun bu rahatsız edici kokusunun ortadan kalkmış olmasıyla açıklanmaktadır.[239]

Naslarda sarih bir şekilde illeti ifade eden lafızlardan biri de كَيْ lafzıdır.[240] Kitap lafızlarından, hükmün illeti açık bir şekilde ifade eden örnek olarak şu âyet gösterilebilir: "Allah'ın (başka) beldeler halkından alıp resulüne fey' olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir."[241] كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ ifadelerinden hareketle Hz. Ömer (ö. 23/644), sosyal adaletin gerçekleştirilmesi ve zenginliğin toplumun tüm kesimleri arasında paylaştırılması ilkesini esas almış, bunun gereği olarak, 21 (642) yılındaki Nihâvend savaşı ile fethi tamamlanan Aşağı Irak bölgesi Sevâd arazisinin, İslâm

[236] Âmidî, *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, 3/252.
[237] Muhammed b. el-Hüseyn Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-Udde fî usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali el-Mebârikî (Riyad, 1990), 4/1311.
[238] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/507 (No. 23525); Müslim, "Eşribe", 170; Tirmizî, "Et'ime", 13 (No. 1807).
[239] Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fî Sahihi'l-Buhari* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.), 6/146.
[240] Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 3/278.
[241] el-Haşr, 59/7.

ordusuna taksimini uygun görmemiştir. Arazi ve akarsu kaynaklarını yerli halkın elinde bırakıp, bunları haraç olarak alınan, kamu imkânlarını besleyen bir gelir kaynağı niteliğinde kullanmaya karar kılmıştır. Bu düşüncesinde özellikle burada yer alan "içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye…" şeklinde geçen illeti belirten nası belirleyici olmuştur.[242]

Ebû Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre Medine pazarında hoşuna giden bir gıda yığınına elini daldırdığında, alt kısımda bir ıslaklık sezen Hz. Peygamber (s.a.v.) bunun sebebini satıcıya sorar. O da yağmur yağdığını, bu yüzden alt kısımda bir ıslaklık olduğunu söyler**.** Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), " أَفَلَا جَعَلْتَهُ فَوْقَ الطَّعَامِ كَيْ يَرَاهُ النَّاسُ، مَنْ غَشَّ فَلَيْسَ مِنِّي, İnsanlar görsün diye ıslak yiyeceği üst kısma çıkarsaydın ya! Bizi aldatan bizden değildir" buyurmuştur.[243] Bu olayda ıslak bir gıdanın satışının yasaklanması değil de aldatmanın yasaklanması söz konusudur. Çünkü nasta yer alan كي lafzı, insanlara bu ıslaklıktan haber verilmesi için o gıdanın ıslak kısmının görülür ve anlaşılır şekilde pazarlanması gerektiğini beyan etmektedir. Bunun yapılmamasından dolayı da bu şekilde bir satışı aldatma olarak görmüş ve kınamıştır.[244]

إِذًا nasın illete delâletini sarih tarzda gösteren lafızlardandır.[245] Ay hali olan kadından veda tavafının düştüğü; fakat ifâza tavafının mutlaka yerine getirilmesi gereken bir rükün olduğunu, bu durumda olan kadının ifâza (ziyaret) tavafı[246] yapmak üzere temizleninceye kadar oradan ayrılamayacağına dair hüküm belirten hadis rivâyetleri mevcuttur. Bunlardan Hz. Peygamber'in hanımı Safiyye bint Huyey b. Ahtab (ö. 50/670 [?]) ile ilgili rivâyet bu lafzın illete delâletine bir örnek olabilir: "Âişe dedi ki: Bizler Safiyye ifâza tavafı yapmadan önce ay hali olur diye korkuyorduk. Derken Resûlullah (s.a.v.) yanımıza gelerek: "Safiyye bizi yolumuzdan alıkoyacak mı?"

[242] Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân: Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 303.
[243] Müslim, "İman", 102.
[244] Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm Emîr es-San'ânî, *Sübülü's-selâm* (Dâru'l-Hadis, ts.), 2/39.
[245] Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 7/240.
[246] Salim Öğüt, "Tavaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/178-180.

buyurdu. Biz, 'O ifâza tavafını yaptı' dedik. Resûlullah, 'إِذًا فَلاَ, O halde alıkoymayacak" buyurdu."[247]

Bazı durumlarda cümlede zikredilen mef'ûlu leh de illete sarih bir şekilde delâlet eder. Müşriklere beddua etmesi istendiğinde Hz. Peygamber, "إِنِّي لَمْ أبعَثْ لَعَّانًا، وَإِنَّمَا بُعِثْتُ رَحْمَةً, Ben lanet eden biri olayım diye gönderilmedim; rahmet olayım diye gönderildim" buyurmuştur.[248] Buradaki رَحْمَةً kelimesi mef'ûlü leh olarak gelmiş ve illet ifade etmiştir.

Nasta bulunan zâhir nas ise işiten kimsenin maksadı, düşünmeye ihtiyaç duymadan anladığı, fakat illet olmaya ya da olmamaya ihtimalli olan lafızdır. Yani illet mânasını taşıdığına dair bu ihtimal, bir delille desteklendiği takdirde illete delâlet eden lafızlardır. Bunlar da " اللام/ el-Lam", "el-Bâ/الباء" " İnne/, ان" el-fa/ الفاء", " Enne/ ان","Hatta/ حتى", "Lealle, لَعَلَّ ", "إِذْ " lafızlarıdır.[249] Meselâ, " وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالإِنْسَ إلا لِيَعْبُدُونِ, Cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"[250] âyetinde geçen Lâm harfi ve " فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ , Yahudilerin yaptıkları zulüm sebebiyle önceden kendilerine helal kılınmış temiz ve hoş şeyleri onlara haram kıldık"[251] âyetinde geçen بِ harfi de illete delâlet eden zâhir lafızlardandır.

Naslarda geçen, illete delâlet eden zâhir lafızlardan biri de"إِنَّ" harfidir.[252] Rivâyete göre uyku hali bastırdığında kişinin namaz kılmaya ara verip yatmasını tavsiye eden Hz. Peygamber (s.a.v.), bunun illetini de şöyle ifade ediyor: " فَإِنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا صَلَّى وَهُوَ نَاعِسٌ، لاَ يَدْرِي لَعَلَّهُ يَسْتَغْفِرُ فَيَسُبُّ نَفْسَهُ, Çünkü uykulu vaziyette namaz kılan kimse, belki de bilmeyerek, istiğfar edip Allah'tan bağışlanma dileyeceğim derken kendine söver, beddua eder."[253]

" يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آَمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ, "Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi … yıkayarak temizleyin"[254] âyeti "fâ" harfine örnek olarak verilebilir. "كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آَيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ, Düşünesiniz

[247] Müslim, "Hac", 384; Buhârî, "Hac", 146; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 84; Tirmizî, 7, "Hac", 99.
[248] Müslim, "Birr ve Sıla", 87.
[249] Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 2/207.
[250] ez-Zâriyât, 51/56.
[251] en-Nisâ, 4/160.
[252] Âmidî, *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, 3/252.
[253] Buhârî, "Vüdû", 54.
[254] el-Mâide, 5/6.

diye Allah size âyetlerini böyle açıklamaktadır"[255] âyetindeki " لَعَلَّ " lafzı da nasta bulunan illeti gösteren zâhir lafızlardandır.

وَلَنْ يَنْفَعَكُمُ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنَّكُمْ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ , "(Bu temenniniz) bugün size asla fayda vermez. Çünkü zulmettiniz. Hepiniz azapta ortaksınız"[256] âyetindeki "إِذْ "; وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ وَنَبْلُوَ أَخْبَارَكُمْ , "And olsun, içinizden cihad edenleri ve sabredenleri belirleyinceye ve durumlarınızı ortaya koyuncaya kadar sizi deneyeceğiz"[257] âyetinde geçen حَتَّى lafzı da nasta ta'lîl e işaret eden zâhir lafızlara örnek olabilir.

2.3.2.2 Îmâ

Sözlük anlamı el, göz veya baş ile yapılan işaretler olan îmâ, fıkıh usulü ilminde illetleri tespit yöntemlerinden biri olarak kullanılır.[258] Îmâ, illete doğrudan delâlet eden nastan farklı olarak; dolaylı bir biçimde illeti belirleyen bir yöntemdir. Bundan dolayı illeti tespit etme bakımından îmâ, müstakil bir yöntem olarak ele alınabilir. Istılahta, vasıf ile hüküm arasında iktiran (bağlantı) var olması; hükmün varlığının vasfın varlığıyla mümkün olması ya da lafzın bir karine yoluyla illete delâlet etmesi şeklinde üç farklı bağlamda tarif edilmiştir.[259]

Nezir orucu borcuyla vefat etmiş annesi hakkında soru soran bir kadına Hz. Peygamber (s.a.v.), "Onun yerine oruç tut, şüphesiz ödenmesi gereken, öncelikle Allah'a olan borçtur" buyurmuştur.[260] Burada, ödeme vücûbiyeti hükmü ile bağlantılı olan vasıf borçtur. Yani ödenmesi gereken borç gibi vacip olan nezir orucunun da başkası yerine tutularak yerine getirilebilir olduğu anlaşılmaktadır.

Her ne kadar, illeti tespit etmede sarih nas ile îmâ ayrı ele alınsa da bazan aynı metinde bir arada zikredilebilir. Yaş hurma karşılığında kuru hurmanın satılmasının cevazına

[255] el-Bakara, 2/242.
[256] ez-Zuhruf, 43/39.
[257] Muhammed, 47/31.
[258] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 8/432.
[259] Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hacib, *Muhtasaru Müntehe's-Sûl Ve'l-Emel Fi Ilmeyi'l-Usul Ve'l-Cedel*, thk. Nezir Hamadu (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006), 2/1073; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümam, *Et-Tahrir Fî Usuli'l-Fıkh* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1932), 466; Bahrululum el-Leknevî, *Fevatihü'r-Rahamut Bi-Şerhi Müsellemi's-Sübut*, 2/348.
[260] Ebû Dâvûd, "Taharet", 38; Tirmizî, "Taharet", 69; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünen*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1986), "Taharet", 53.

dair hüküm sorulduğunda cevap olarak Hz. Peygamber (s.a.v.), yaş hurma kuruduğunda ağırlığında bir azalma olup olmadığını sorar. "Evet, azalır" cevabını alınca durumu açıklığa kavuşturur: "فَلاَ إِذًا , Öyleyse câiz değildir".[261] İşte bu cümlede sarih nas ile îmâ birbirinden müstakil bir şekilde illete delâlet etmektedir. Yani إِذًا illeti tespitte sarih bir lafız olarak bulunmakla birlikte; ondan bağımsız olarak "yaş hurmanın kuru hurma karşılığında satışı" vasfı ile "câiz olmaması" hükmü arasında bağlantının var olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle gerek sarih lafızla ve gerekse îmâ yöntemiyle, yaş hurmanın kuru hurma karşılığında satılmasının, ağırlığında eksilme illetine bağlı olarak, câiz olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Burada bu çalışmanın kapsamı gereği konuyla ilgili ayrıntılara girmeden, illeti tespit yöntemlerinden diğerlerine temas edilecektir.

2.3.2.3 İcmâ

"Birleştirmek, derleyip toparlamak, bir işi sağlam yapmak, azmetmek, bir konuda fikir birliği etmek" gibi sözlük anlamı olan icmâ, ıstılah olarak fıkıh usulü ilminde "Muhammed ümmetinin (müctehidler) onun vefatından sonraki herhangi zamanda dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmeleri" olarak tarif edilir.[262]

Dinî bir meselenin hükmü hakkında icmâın varlığı bir delil olduğundan dolayı bu hükümlerin illetleri üzerinde var olan icmâ da makâsıdı tespit yollarından biri olması bakımından değer ifade etmektedir. Bir kimse hırsızlık yapar da o mal onun elinin altındayken telef olursa, gasp edilen malda olduğu gibi, bu malı tazmin etmesi gerekir. Nitekim tazmin yükümlülüğünde bu vasfın etkisinin olduğu, yani illetin el altında bulundurmak olduğu, icmâ ile ortaya konmuştur. Diğer bir örnek de miras paylaşımında öz kardeşin baba bir kardeşe göre öncelikli olmasıdır. Bunun illeti ana-baba bir kardeş olma vasfıdır. Nikâhta velâyet konusunda da ana baba bir kardeş olma icmâ ile öncelik gerektiren bir illet olarak görülmüştür.[263]

[261] Ebû Dâvûd, "Büyû", 18; Tirmizî, "Büyû", 14; Nesâî, *Nesâî*, "Büyû", 36.
[262] İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/417-431.
[263] Gazzâlî, *Şifaü'l-galil*, 110.

2.3.2.4 Münâsebet

Olayla hüküm arasında uygunluk ve makul dengenin varlığını ifade eden münâsebet kavramı, fıkıh usulü ilminde şer'î bir hükmün illetini tespit etmede başvurulan bir ictihadî çıkarım yoludur.[264] Münâsib kelimesi sözlükte uyumlu, yerinde ve yakın anlamlarında kullanılır.[265]

Istılahta illeti tespit yöntemlerinden biri olarak hüküm ile hükme illet olabilecek vasıf arasındaki uyumun araştırılması anlamında kullanılır. İhale, maslahat, istidlâl, riâyetü'l-makâsıd gibi isimlerle de anılan bu aklî çıkarım, illeti tespit etme yöntemi olan bir tür tahrîcü'l-menât çeşididir.[266] Bu uyum ya da makul denge, maslahatı temin ve mefsedeti yasaklama gayesini gerçekleştirecek vasıf olacaktır.[267] Örneğin, bir nas ya da başka bir kaynakta belirtilmeyen, ictihadî bir inceleme yoluyla ulaşılan sonuç olarak şarabın haram kılınması hükmünde sarhoşluk verme, bu hükmün illet olabilecek vasfıdır. Bu vasfın illet olmaya uygunluğunu araştırma da münâsebet kavramıyla ifade edilir.

Münâsib görülen vasıfla ilgili farklı içtihatlar, birbiriyle muhalif ve çelişik kanaatlere mahal olabilir. Bu, nas ya da ima ile illeti belirtilmeyen konularda yapılan illeti tespit etmeye yönelik aklî bir yöntem olmasından kaynaklanır ve kat'î sonuç ortaya konması beklenmemelidir. İçtihada dayalı olması dolayısıyla münâsebet, dikkate alınan ölçütlere göre farklı kategorilerde değerlendirilir. Konu hakkında farklı bakış açılarıyla oluşturulmuş taksimlerin hepsinin bu çalışmada anılması ayrıntı ve zaid olacağından dolayı bunlara dair iki örnek yeterli olacaktır.

Gazzâlî, münâsebet kavramını üç kısımda inceler: Müessir, mülâim, garib. Müessir münâsib: Hükümdeki etkisi bizzat nasla ortaya çıkan münâsib türüdür. Örneğin küçüklük, velâyet hükmünün illeti olmaya münâsib görülmüştür. Yani, dul olan küçük yaştaki kadının velisi tarafından evlendirilmesi hükmünün illeti, kadının küçük yaşta

[264] Râzî, *El-Mahsul Fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*, 5/172; Âmidî, *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, 3/270; İsnevî, *Nihayetü's-Sul Fî Şerhi Minhaci'l-Vüsul*, 1/325.
[265] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 1/756; Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn Ve'l-Ulûm*, 2/1647.
[266] Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 7/262.
[267] Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, 391.

olmasıdır. Bu münâsebet nas veya icmâ ile velâyetin illeti olarak zikredilmiştir. Aklen yapılan araştırma da müçtehidi, bu vasfın illet olmaya münâsib olduğuna ulaştırır.[268]

Mülâim münâsib: Hükümdeki etkisi nas veya icmâda bizzat ortaya çıkmış olmasa da kendi cinsi, bu hükmün cinsinde etkili olduğu bilinen münâsebet türüdür. Gazzâlî, mülâim münâsib kavramına, oruçlu iken hayız gören kadının temizlik döneminde bu oruçları kaza etmesine rağmen namazları kaza etmemesini örnek vermektedir. Çünkü oruç tekrar etmemekte, namaz ise tekrardan kaynaklı güçlük ve sıkıntı söz konusu olmaktadır. Burada meşakkat cinsinin kolaylaştırmada tesiri olmuştur.[269]

Garib münâsib: Tesiri ortaya çıkmamış, şer'î hükümlerin de cinsine mülâimliği ortaya çıkmamış münâsib türüdür. Ölüm döşeğindeki kişinin, mirastan mahrum bırakmak için karısını boşamasında bu talak geçerli sayılmakla beraber, kadın mirastan mahrum edilmez. Bu durumda talak yapan kişinin, miras almak için murisini öldüren katilin durumuna kıyasla, isteğinin aksiyle cezalandırılmış olduğunun illet olarak ileri sürülmesi garib münâsib için bir örnek olur. Çünkü şer'in başka bir yerde bu münâsibin cinsine itibar ettiği görülmemiştir.[270]

Münâsib vasıf, zatıyla ilgisi yönünden ele alındığı takdirde hakikî münâsib ya da iknâî münâsib şeklinde iki kısım olur. Hükümle ilgisi açık ve kalıcı olan münâsib vasıf, hakikî münâsib türü ifade eder. Meselâ, kasıtlı olarak düşmanca yapılan katlin kısası gerektirmesinde de illet olarak kasten öldürme münâsib bir vasıf olarak görülmüştür.

Birbirinden farklı ihtimallere açık münâsebet ise iknâî münâsebeti ifade eder. Bu tür münâsib kavramında, ilk aşamada illet olmaya münâsib görülen vasfın nihâyetinde illet olmaya elverişli olmadığı anlaşılır. Şafii fakîhler, şarap ve leş satışının haram oluşunu necaset illetine bağlamışlardır. Köpek ve tezek satışını da bunların necis olmalarından dolayı haram görmüşlerdir. Hâlbuki ilk etapta illet olmaya münâsib gördükleri necaset, köpek ve tezek için yalnızca namaz kılmaya engel bir durumdur;

[268] Gazzâlî, *Şifaü'l-galil*, 149.
[269] Gazzâlî, *Mustasfâ*, 255.
[270] Gazzâlî, *Şifaü'l-galil*, 155.

satılamaz oluşları ile necaset arasında bir bağ yoktur. Dolayısıyla araştırma sonucunda necaset vasfının illet olmaya münâsib olmadığı ortaya çıkmaktadır.[271]

2.3.2.5 Şebeh

Benzerlik, karışıklık, düzensizlik, şüphe gibi sözlük anlamları olan şebeh, ıstılah olarak illeti tespit için kullanılan aklî yöntemlerden biri olarak, mâna kıyası ve tard arasında kalan bir kavramdır.[272]

Birbirinden farklı şekillerde tarif edilmiş, tanımında tam bir ittifak sağlanmamış olsa da şebeh genel bir yaklaşım olarak "araştırma neticesinde münâsebeti ortaya çıkmadığı halde Şâriin itibar ettiği durumlar" şeklinde tarif edilmiştir. Necasetin giderilmesi hakkındaki Şafiî'nin sözü buna iyi bir örnektir: Taharet namaz için emredilmiştir. Abdestsizliğin giderilmesinde olduğu gibi, taharet ancak su ile gerçekleşir. Bu iki konuda da taharet, ortaktır. Araştırma neticesinde taharetin su ile yapılması isteğinin nedeni açık olarak anlaşılmamaktadır. Mushafa dokunma, namaz ve tavaf gibi şeylerde Şâriin iltifatından anlaşılmaktadır ki su ile taharet arasında bir münâsebet söz konusudur.[273]

Sonuçta bu münâsebet açık olarak belirgin olmasa da nihâyetinde münâsebetin olduğu anlaşılmaktadır. Münâsebet hiç olmasaydı ve Şâriin iltifatı bulunmasaydı buna tard denilirdi. Tard ile şebeh arasındaki fark da burada ortaya çıkmaktadır. Mâna kıyasında münâsebet genelde açık olur; şebehte ise bu açık değildir.

2.3.2.6 Sebr ve taksim

Sözlükte sebr, denemek ve deneyerek öğrenmek; taksim ise bölerek parçalara ayırmak anlamlarına sahiptir.[274] Istılahî anlamıyla bu iki kelime bir arada kullanılır ve asılda bulunan vasıflardan illet olma ihtimali olanları belirleyip deneyerek bunlardan illet olmaya elverişli olmayanları elemek, kalanlar arasında illet olabilecek vasfı tespit

[271] Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 7/272.
[272] Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn Ve'l-Ulûm*, 1/1004.
[273] Âmidî, *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, 3/296.
[274] İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sıhâh Tâcü'l-Luga ve Sıhâhi'l-Arabiyye*, thk. AHmed Abdülğafur Attar (Beyrut: Dârü'l-İlm ve'l-Melâyîn, 1987), 2/675; 5/2010.

etmektir. Örneğin, şarabın haramlığında illet olabilecek vasıflar sarhoş edicilik ya da üzüm suyundan elde edilmiş olmasıdır. Müctehid bu vasıfları teker teker düşünür ve deneyerek ancak sarhoş edicilik vasfının haram olma hükmüne illet olabileceğini belirler. Bu işlem usulcüler arasında sebr ve taksim yöntemi olarak bilinir.[275]

2.3.2.7 Deveran

Tard ve aks, cereyan gibi terimlerle aynı anlamda kullanılan, illeti tespit yöntemlerinden biri de deveran yöntemidir. Sözlük anlamı bir şeyin etrafında halka çizerek dönmek, yayılmak, gezmektir.[276] Istılah olarak deveran, varlığı halinde hükmün varlığı; yokluğu halinde de hükmün yokluğu söz konusu olan vasıftır. Meyve suyunda sarhoş edicilik vasfı gibi. Bu durumda haramlık söz konusu olur. Sarhoş edici özellik kaybolduğunda haram olmaktan çıkar.[277]

Usulcüler deveran yönteminin delil olup olmadığı konusunda farklı görüşlere sahip olmuştur: İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) Âmidî (ö. 631/1233) ve Hanefî usulcülerin çoğuna göre ise bu yöntem illeti tespit etmede delil olamaz. Onlara göre bu vasıflar illete dayanan vasıflardır, illet olarak görülemezler ve deveran yönteminin her zaman illeti tespit etmemesi, tutarsızlık sayılır.[278] Mutezile ve Şâfiîlerden bir kısmı deveran yönteminin kat'î bir delil olduğu kanaatindedir.[279] Usulcülerin çoğunluğu ise deveran yönteminin kat'îlik ifade edemeyeceğini, zannî bir delil olabileceğini benimsemiştir. Çünkü hükümle beraber zikredilmeyen vasfın illet olmasını zayıf ihtimal olarak görmüşlerdir. Ayrıca birçok konuda olduğu gibi bu konuda da zanna dayanmak kabul edilebilir bir durumdur.[280]

2.3.2.8 Tard

Sözlük anlamı reddetme, kovma, kabul etmeme demektir.[281] Istılah olarak hükümle ilgisi olmayan, hükme münâsib olmayan vasıf demektir.[282] Usulcülerin kabul ettiği

[275] Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn Ve'l-Ulûm*, 1/926.
[276] Firuzabadi, *Kamus*, 394.
[277] Gazzâlî, *Şifaü'l-galil*, 266; Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 7/308.
[278] Âmidî, *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, 3/301; Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 5/215.
[279] Âmidî, *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, 3/299.
[280] Râzî, *El-Mahsul Fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*, 5/210; Âmidî, *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, 3/301.
[281] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 3/267.
[282] Cüveynî, *El-Burhân*, 2/148.

diğer tanımda da tartışmalı konuların dışında olmak kaydıyla hükmün bir vasıfla beraber olması şeklinde tarif edilir. Başka bir ifadeyle, aralarında bir münâsebet olmaksızın istikrâ yoluyla bir vasfın birçok şekilde hükümle birlikte bulunmasından dolayı onun illet olduğu kanaatine ulaşmaktır.[283]

Usulcülerin çoğunluğu tard yöntemini illet belirlemede mutlak bir yol olarak görmemiştir. Buna karşılık mutlak bir delil olarak görenler olduğu gibi, ancak pek çok şekilde hükümle bir arada bulunması durumunda illeti tespit etmede geçerli bir yol olarak görenler de vardır.[284]

Tard için şu örnek verilir: Sirke hükmî temizlik için elverişli değildir. Çünkü necaset bulaşan sıvı yağ da necis olur ve onunla necaset temizlenmez. Aynı durum gülyağı için de söz konusudur. Su gibi sıvı olsalar da sudan farklı olarak her ikisinin üzerine de köprü bina edilemez, bunların içinde balık yaşayamaz ve bunlar üzerinde gemiler de yol alamaz. İşte bu vasıfların da hükümle bir münâsebeti yoktur. Suyun vasıflarından olan, üzerine köprü bina edilmesi vs. de suyun temizleyici olma vasfına illet olmaya münâsib değildir. Buna rağmen sirke için, üzerine köprü bina edilememesi temizleyici olmaması için illet olur, denilmesi tardî vasıf ile anılmasıdır.[285]

2.3.2.9 Tenkîhu'l-menât

Tenkih sözlükte ağacı budamak, yazıyı gözden geçirip kontrol ederek düzeltme yapmak, ayıklamak, bölümlere ayırmak anlamına gelir.[286] Menat kelimesinin sözlük anlamı ise iki şey arasında bağlantı ve ilgi kurmaktır.[287]

Istılah olarak menat kelimesi usulcüler tarafından hükmün kendisine dayandırıldığı illet anlamında kullanılır. Tenkîhu'l-menat ise nasın, illet olduğuna delâlet ettiği vasfı, hükümle birlikte anıldığı halde bu hükme illet olamayacak diğer vasıflardan ayırt edip

[283] Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullāh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Mütekellim Yöntemi Fıkıh Usulü = Minhâcü'l-Vusûl Ila Ilmi'l-Usûl*, çev. Mansur Koçinkağ (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 170.
[284] Râzî, *El-Mahsul Fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*, 2/98; Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 7/318; İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, 4/148.
[285] Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Süleyman b. Ahmed Merdavi, *Et-Tahbir Şerhü't-Tahrir Fî Usuli'l-Fıkhi'l-Hanbeli*, thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrin (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000), 7/3445.
[286] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 2/624; Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 7/325.
[287] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 7/418.

ayıklamak maksadıyla yapılan araştırma anlamındadır.[288] Yani illetten farklı olan vasfı ayırt edip fer'i asla katmak anlamına gelir. Bu yöntemin aslında olmasa da adı üzerinde usulcüler ihtilaf etmiştir. Şöyle ki, Hanefi usulcüler bu yöntemde ittifak etmekle birlikte tenkihu'l-menat karşılığında istidlâl terimini kullanırlar.[289] Meselâ, Hz. Peygamber (s.a.v.), Ramazan ayında gündüz vakti hanımıyla cimâ eden bir bedevîye kefaret olarak ilk önce, köle âzad etmesini emretmiştir.[290]

Nas üzerinde durulup düşünüldüğünde hükmün illeti olabilecek birden fazla vasfın zikredildiği görülür. Bu hükmün illeti hangisidir? Bu kimsenin bir bedevi olması mı, erkek olması mı, fakir olması mı, bu fiili hanımıyla işlemiş olması mı; bu fiil mi ya da bu fiilin sıfatı, yani Ramazan ayına hürmetsizlik edip orucu bozan bir eylemde bulunması mı? Hanefi ve Mâliki fakîhler bu konuyu kefaretler bağlamında ele almışlar ve "Cima, yeme içme şeklinde, ramazan ayında gündüz vakti bilerek ve isteyerek orucunu bozan kimse aynı kefaret ile yükümlüdür" demişlerdir. Şafiî ve Hanbelî fakîhler ise kefaret hükmünü yalnızca cima ile sınırlı tutmuşlardır. Bu konuda görüldüğü üzere nas ile zikredilen vasıflardan hangisinin illet olabileceği üzerindeki bu araştırma tenkîhu'l-menat yöntemidir.[291]

2.3.3 Arap Dili Bilgisi

İnsan duygu, düşünce ve hayallerini iletişimin temel aracı dil yoluyla ifade eder. Aynı zamanda dil tarih boyunca kültür ve medeniyetlerin inşasında, nesilden nesile intikalinde en tesirli araçlardan biri olmuştur. Bu gerçek, insanların dünya ve ahiret saadetini temin etmeyi temin eden dinin kaynaklarında da geçerlidir.

İnsanlar içinden seçilen peygamberler mesajlarını ilk muhataplarına kendi anladıkları dilden ulaştırmışlardır.[292] Son peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v.) vahyedilen Kur'an, Arap diliyle indirilmiştir.[293] İlk muhataplarından başlamak üzere, insanların tümü için Kur'an'ı anlamak ve ondan yararlanmak da ancak Arap dili bilgisiyle mümkündür. Kur'an'ın başka dille değil de Arap diliyle indirilmesi, onun rahatlıkla

[288] Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 7/322; Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn Ve'l-Ulûm*, 1/519.
[289] Râzî, *El-Mahsul Fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*, 5/229.
[290] Buhârî, "Edeb", 95; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/533; İbn Mâce, "Sıyam", 14.
[291] İbn Kudame, *Ravza*, 2/149.
[292] İbrahim, 14/4.
[293] Yusuf, 12/2.

anlaşılması maksadı taşımaktadır.[294] Ayrıca Kur'an'ı açıklamak üzere görevlendirilen Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet edilen sünnet birikimi de Arap dilinde nakledilmiştir. İslâm bilginleri, bu dili öğrenmeyi, İslâmî ilimler alanında bilgi edinme ve uzmanlaşmada zorunlu görmüşlerdir. Nahiv ve lugat ilmini bilmeyen kimsenin, Allah'ın bize hitap dilini bilmediğini ve din konusunda fetva verme hakkının olmadığını, müslümanların da o kimseye fetva sormasının doğru olmayacağını savunmuşlardır.[295] Buna göre Lugat, Sarf, Nahiv, İştikâk, Meâni, Beyan, Bedî' ilimleri gibi Arap dil bilimleri, İslâmî ilimlerin birincil kaynağı Kur'an'ı tefsir edebilmek için bilinmesi gereken ilimler arasında sayılmıştır.[296] Dilin özelliklerini bilmeyen kimsenin tefsir yapması câiz değildir. Arap dilini anlama, kullanma biçimlerini bilme, îcâz (az sözle çok şey ifade etme), tatvîl (bir düşüncenin gereğinden fazla sözle ifade edilmesi); hazif (bazı harfler kullanılmadan ifade etme sanatı), ibdâl (bazı kelimelerdeki harf değişimleri), takdim ve tehir gibi söz sanatlarının özelliklerini bilmek gerekir.[297]

Kur'an ve hadis gibi İslâm'ın temel kaynaklarını anlamak, onlarda zikredilen ya da onlardan ictihad yoluyla elde edilecek makâsıd bilgisi de aynı şekilde Arap dilini bilmeyi gerektirir.[298] Kur'an'da zikredilen kelime anlamları ve ifade tarzları Arapların bildiği ve anladığı alandır. Kendi doğal dilleri olduğundan dolayı âm (genel) bir lafzın nerede zâhir, nerede has (özel) anlamda kullanıldığını kavrayabilirler. Bunlar da sözün baş kısmından ya da son kısmından anlaşılabilir. Hâl karinesi ile anlaşılabildiği gibi birtakım işaretler de bunları anlaşılır kılabilir. Bir şeyin birden çok ismi olduğu gibi birden fazla şey de bir isimle anılabilir. Tüm bunları anlamak ve bilmek için Arap dilinin bilinmesi gerekir.[299]

Üzerinde durup düşünmeye gerek duyulmayan, ilk işitildiğinde anlaşılan zâhir lafız (dâl bi'l-ibâre), söylenince asıl maksat olmayan; fakat ilk anlaşılan mânaya delâlet

[294] eş-Şuara, 26/195; en-Nahl, 16/44; Fussilet, 41/44
[295] Ebû Muhammed Alî b. Ahmed ez-Zâhirî İbn Hazm, *Resâilü İbn Hazm*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1981), 3/162.
[296] Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *El-İtkân Fî Ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âme li'l-Kitâb, 1974), 4/213.
[297] Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1957), 1/311; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, thk. A. Fikri Yavuz, çev. Mehmet A. Müftüoğlu (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 1/178.
[298] Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *İktizâ'ü's-Sırâti'l-Müstakim Li Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm*, thk. Nasır Abdülkerim el-Akl (Beyrut: Dâru Alemi'l-Kütüb, 1999), 1/527.
[299] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/2/63.

eden lafız (dâl bi'l-işâre), kullanıldığı mânadan önce ispatına şer'an ihtiyaç duyulan bir şeye delâlet eden lafız (dâl bi'l-iktizâ), dil bakımından anlaşılabilen ve aralarında ortak bir illet dolayısıyla asıl mânaya delâlet eden lafız (dâl bi'd-delâle/fehva'l-hitâb/mefhumü'l-muvâfaka) gibi nası anlamada yol gösteren tüm deliller de ancak yeterli seviyede Arap dili bilgisini gerekli kılar.[300]

2.3.4 Nas Yardımıyla Makâsıdın Tespit Edilmesi

Şeriatın maksatlarını öğrenmek için ilk yol asıl kaynak olan Kitap ve sünnet naslarından yararlanmaktır. Şer'in maksatlarını korumak anlamına gelen bir maslahatın da muteber olması bu asıllarda yer alan, şer'in maksatları olarak ifade edilen esaslara aykırı olmamayı gerektirir.[301] Emir ve nehiylerde ortaya konan sarih ilkeleri ve bunlardan anlaşılan illetleri bu anlamda dikkate almak gerekir. Yani maslahatlar ancak onlarla ilgili şer'î hitabın geliş şekliyle ilişkilidir.[302] Dolayısıyla şer'î hitabın zâhiri maksatları tespit konusunda göz ardı edilemez bir yoldur. Zâhir, sırf işitilmekle kendisiyle söylemek istenilen mâna açık biçimde anlaşılan lafızdır.[303] Zaten kelamdan anlaşılacak ilk anlam da farklı mânalara sevk eden karineler olmadıkça zâhir lafızdan anlaşılan hakiki anlamdır.[304] İnsanlar arasındaki iletişimde olduğu gibi şer'in maksatlarına ulaştırmada zâhir nas da tevil, tahsis ve nesih için bir karine olmadıkça hakiki anlamıyla anlaşılmalıdır. Aksi takdirde nas anlaşılmaz ve karmaşık hale gelir. Meselâ, "Allah alışverişi helal, faizi haram kılmıştır"[305] âyetinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki alışveriş helal kılınmış, faiz ise haram kılınmıştır.

Nasın zâhiri ile şer'î maksatların tespiti hususunda mutedil ve muteber bir duruş sergilemek önemlidir. Şöyle ki, Zâhirîler'in öncülük ettiği bir anlayışa göre nasların mutlak surette zâhirine göre hükmedilir. Aşırı bir ucu temsil eden bu yaklaşım, Şâri'den bir bilgi gelmedikçe şer'in maksatları hususunda bir araştırmayı, kıyası bile gereksiz ve yersiz görür. Ne var ki şer'î deliller bu bakış açısını tasvip etmez.

[300] Abdülvahhâp Hallâf, *İslam Hukuk Felsefesi: İlmu Usûli'l-Fıkh*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 327-337.
[301] Gazzâlî, *Mustasfâ*, 1/341.
[302] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 2/26.
[303] Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Usûl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/164.
[304] Râzî, *El-Mahsul Fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*, 341.
[305] el-Bakara, 2/275.

Bâtınîler'in temsil ettiği bir anlayış da zâhir delillerin şer'î maksatlara hiçbir şekilde ulaştırmayacağını, mânanın tamamen gizli olduğudur. Zâhir nası esas almamakta onlarla aynı noktada buluşan, fakat onlardan biraz farklı olarak, ancak nazarî bakışla uyuştuğunda muteber görerek kıyasta ileri giden ve maslahatları hakem kılanlar da vardır. Bunlar da Zâhirîler'in karşısında duran, fakat uç olmakta ittifak eden gruptur. Orta ve doğru yol ise bu iki uç arasında kalan, ne zâhir nas ile anlaşılan mânayı ihlal eden, ne de lafzın mânasını ihmal eden bakış açısıdır.[306]

"Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez"[307], "O sizi seçti ve dinde üzerinize bir güçlük yüklemedi" [308] âyetlerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki kolaylık, zorlaştırmama şer'î hukukun gayelerinden biridir. Ayrıca, dikkatli bir şekilde incelendiğinde görülecektir ki, bu ilke birden çok şer'î tafsilî delilde zikredilmektedir. "Zarar vermek ve zarara zararla karşılık vermek de yoktur"[309] hadisi de nas yoluyla anlaşılacak şer'î maksatlardan birine örnektir. Dinde şer'î sorumluluğun şahsî olduğu, ribânın eşya hukukunda insanlar arasında yapılan bir haksızlığı engellemek maksadıyla haram kılındığı; hırsızlık, zina gibi fiillere had cezasının verildiği de şer'î maksatlar hakkında bilgi verilen zâhir nas yoluyla açıkça anlaşılmaktadır.[310]

Naslarda yer alan sarih emir ve nehiy lafızları şâriin maksadına işaret eder. Mutlak emir lafzı fiilin yapılmasını, sarih nehiy lafzı da o fiilin terk edilmesini talep eden teşri iradeyi ortaya koymak anlamına gelir.[311] Meselâ, "Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun" [312] ; "Yoksulluk korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin"[313] âyetlerinde yer alan emir lafızları o fiillerin yapılmasını talep etmekte; nehiy lafızları da terk edilmesini talep etmektedir. Bu ifadeler de şâriin maksadını bildirmektedir.

[306] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/2/396.
[307] el-Bakara, 2/185.
[308] el-Hac, 22/78.
[309] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes İmam Mâlik, *Muvatta'*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1985), "Akdiye", 31; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/313; İbn Mâce, "Ahkâm", 17.
[310] el-En'am, 6/164; el-Bakara, 2/278-279; el-Mâide, 5/38; en-Nur, 24/2.
[311] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 3/118.
[312] et-Tevbe, 9/119.
[313] el-İsrâ, 17/31.

Sarih olmayan emir ve nehiy lafızları da belli şartlarda şer'î maksatlar hakkında bilgi verir. "Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler"[314] âyetinde görüldüğü üzere haber cümlesi şeklinde gelen naslar sarih emir ve nehiyler hükmündedir. Fiili işleyen kimsenin övülmesi; sevap elde edeceğinin, Allah'ın sevgisine mazhar olacağının ifade edilmesi ya da tam aksine yerilmesi, cezayı veya Allah'ın nefretini hak edeceğinin ifade edilmesi de sarih emir ve nehiy gibidir. "Allah iyilik edenleri sever"[315] , "Kim de Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve onun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedi kalacağı cehennem ateşine sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır"[316] âyetleri de buna örnektir. "Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın"[317] âyetinde geçtiği üzere talep konusu, gerçekleşmesi istenen şeylere bağlı ise aslî maksatlara olmasa da tâbi maksatlara işaret edebilir.[318]

"İlgili tüm fertleri kapsayan lafız" anlamında kullanılan âm, şer'in maksatlarının anlaşılmasında da önemli bir konudur. Başında كل (kül), جميع (cemî') ya da cins bildiren lâm-ı tarif bulunan lafızlar, cins isimleri, izafetle mârife olan tekiller, sorular, ism-i mevsuller, şart isimleri, olumsuz cümledeki nekre kelimeler âm lafızlardır. Âm lafızların tahsis edildiğine dair bir karine olmadıkça tüm fertlerine delâlet ettiği konusunda ittifak vardır. Bu delâleti bazı mütekellim usulcüler zannî görürken diğerleri ve Hanefi usulcüler tahsis edilmedikçe kat'î kabul ederler.[319] Ne var ki delâletin kat'î ya da zannî olması, âm lafız yoluyla ilgili fertleri kapsaması bakımından makâsıdın belirlenmesine engel değildir. Meselâ, "Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa onu oruçla geçirsin"[320] âyeti, Şâriin maksadının, muhatapları olan iman eden fertlerin tamamının bu ayı oruçlu geçirmelerini talep etmektedir.

2.3.5 Şâriin Sükûtu

Dini açıdan bir işin meşru olup olmaması ya da maksûdu, ancak Şâriin iradesi hakkında bilgi veren şer'î deliller yoluyla bilinebilir. Nas, icmâ, kıyas gibi delillerin

[314] el-Bakara, 2/233.
[315] Âl-i İmrân, 3/134.
[316] en-Nisâ, 4/14.
[317] el-Cuma, 62/9.
[318] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/3/149-151.
[319] Ali Bardakoğlu, "Âm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/552-553.
[320] el-Bakara, 2/185.

dışında kalan bir delil de hakkında bir bildirim gerektiği hâlde Şâriin sükûtudur. Bu, şer'in maksatları hakkında fikir verir. Şâriin sükûtu, bir açıklamaya ihtiyaç duyulmaması, buna sebep olan bir durumun gerçekleşmemesi sebebiyle de olabilir. Meselâ, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde mevcut olmayıp daha sonra meydana gelen konular böyledir. Kur'an'ın bir mushafta toplanması, ilimlerin tedvin edilmesi gibi. Bu konularda Makâsıd, selef-i sâlih yaptığı üzere, daha önce ortaya konmuş esaslar gereğince anlaşılabilir. Buna karşılık Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde söz konusu olan bir konuda, bir açıklama ya da bir uygulama gibi, şer'î hükmü konusunda sükût edilen konular da olabilir. İşte bu hâlde makâsıd, durumun ekleme ya da eksiltme yapılmadan olduğu gibi korunması gereğidir. Aksi takdirde yapılan değişiklik dinde bir bid'at anlamına gelir.[321]

Bid'at, tamam olduktan sonra dinde yeni bir şey ortaya koymaktır.[322] Sahâbe, Allah'ın bir konuda belli bir hükmü olmadığında ictihad etmiştir. Nitekim bir hüküm var iken bunu gizlemek ya da buna muhalefet etmek bid'at ehlinden olmaktır.[323] Sünnete aykırılık anlamı taşıyan bu kelimeye bu ismin verilmesinin bir nedeni de bunun daha önce söylenmeyen bir şey olmasıdır.[324] Gazzâlî, besmelenin Kur'an'dan olduğunu savunurken, Hz. Osman'ın (ö. 35/656), Kur'an surelerinin başına besmele yazdığını bildiği hâlde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) buna müdahale etmemesini delil gösterir.[325] Buna göre şâriin bilgisi olduğu bir konuda, yönlendirilecek bir hayır ya da engel olunacak bir şer karşısında susması düşünülemez. Dolayısıyla gerekli şartlar oluşmasına rağmen bir konuda şâriin sükûtu şer'î maksadın, o konuda bir eklemeye gidilmemesi olduğuna delildir. Bu kaide, bid'at ile maslahat-ı mürseleyi birbirinden ayırmaktadır.[326]

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) Hz. Peygamber'in (s.a.v.), düzenli olarak işledikleri gibi terk ettiklerini de sünnet olarak kabul eder. Gerek olmayışı, şartların ortadan kalkması, bir engelin bulunması ya da daha sonraki zamanlarda bunların var olması durumunu ise farklı değerlendirir. Kur'an'ın mushafta toplanması, teravih namazının cemaatle

[321] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/2/412.
[322] Cevherî, *es-Sıhâh Tâcü'l-Luga Ve Sıhâhi'l-Arabiyye*, 3/1184.
[323] Gazzâlî, *Mustasfâ*, 2/210.
[324] Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî, *Şemsü'l-Ulum Ve Devau Kelami'l-Arab Mine'l-Kulum*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amri vd. (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1999), 1/451.
[325] Gazzâlî, *Mustasfâ*, 1/151.
[326] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/2/415.

kılınması, Arap dilinin öğretilmesi, ilimlerin tedvin edilmesi bu açıdan meşrudur. Çünkü bu şartlar daha sonra ortaya çıkmıştır. Muamelât dışındaki alanlarda yani ibadetlerde ise böyle düşünülemez; çünkü din tamamlanmıştır. Gerekli olsaydı ne Hz. Peygamber (s.a.v.) susardı ne de sahâbe onu yapmaktan geri dururdu.[327] Nitekim İmam Mâlik (ö. 179/795), "şükür niyetiyle secde yapmak" hakkındaki hadisin[328] sahih olmadığını, bu konuda bir icmâ olduğuna dair naklin de yapılmadığını delil göstererek bunu meşru görmemiştir.[329] Aksini işitmediği şeye itibar etmeyi de sapkınlık olarak nitelemiştir.[330] Dolayısıyla şâriin sükûtu deliliyle şer'î maksatları tespit etmek, diğer yollara göre daha hassas bir yöntem olmaktadır.

2.4 Makâsıdın Çeşitleri

2.4.1 Kuvvet Derecesi ve İhtiyaç Seviyesine Göre

2.4.1.1 Zarûriyyât

"Zorunlu temel ihtiyaçlar. Nefsi, dini, aklı, nesli ve malı korumaya yönelik önlemlerin tümüdür. Bunlar birincil, yani olmazsa olmaz kabilinden olan maslahatlardır. Zarûriyyât, sayılan beş esasa önce varlık kazandırılmasını, sonra da varlıklarının korunmasını amaçlar."[331] "Bütün dünyevi işlerin yolunda gitmesi, kıvamı, zarûriyyât üzerine bina edilmiş bulunmaktadır. Bu itibarla zarûriyyât ihlale uğrayıp ortadan kalkacak olursa, dünya işleri yani teklif ve mükellefiyetler diye de bir şey kalmaz."[332]

Zarûriyyât, İslâm hukukçularının genel kabulüne göre beştir: Din, can, nesil, mal, akıl.

---

[327] Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *El-Kavaidü'n-Nuraniyye El-Fıkhiyye*, thk. Ahmed b. Muhammed el-Halil (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2001), 150.

[328] Elbânî konuyla ilgili şu rivâyetin sahih olduğu kanaatindedir: حَدَّثَنَا مَخْلَدُ بْنُ خَالِدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو عَاصِمٍ، عَنْ أَبِي بَكْرَةَ بَكَّارِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ، أَخْبَرَنِي أَبِي عَبْدُ الْعَزِيزِ، عَنْ أَبِي بَكْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ «إِذَا جَاءَهُ أَمْرُ سُرُورٍ أَوْ بُشِّرَ بِهِ خَرَّ سَاجِدًا شَاكِرًا لِلَّهِ» Ebû Dâvûd, "Cihâd", 174.

[329] Fakihlerin çoğuna göre meşrû görülmüştür. Şâfiî ve Hanbelî mezhebinde sünnet, Hanefî mezhebinde müstehap görülmüştür. Bk. Nihat Dalgın, "Secde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/271-272.

[330] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/2/413; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *el-Beyan ve't-Tahsil*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslami, 1988), 1/392.

[331] Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 491.

[332] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 2/15.

1. Din: Peygamberler yoluyla insanlığa bildirilen ilahi din, bu dinin iman esasları ve bu esasların hayata yansıması anlamına gelen hükümleri din kavramının içeriğini doldurmaktadır. Tek başına akıl yoluyla dünya ve ahiret menfaatini tespit etmek mümkün değildir. Arzular, hazlar, korkular ve yaratılıştan gelen zayıflık ve yetersizliklerle donatılmış insanın hak dini bulması, bu dinin özellikleri ve yaşam biçimi hakkında doğru tespite ulaşması için peygamberler ve ilahi kitaplar gönderilmiştir. Dinin korunması için de dinden dönme yasaklanmış, müslümanların dini yaşamalarına engel olan kafirlere karşı cihad emredilmiştir. [333] Kur'an âyetleri ve Hz. Peygamber'in hadisleri de insana yaratılışın hikmetini, tevhidi öğretmekte ve ona davet etmekte; tevhide aykırı şirk ve unsurları hakkında bilgi vermektedir. [334]

2. Can: İslâm, Allah'ın kudretinin bir eseri olarak, yaratılmışların can emniyetin kutsal kabul etmiştir. Haksız yere canı katletmek haram kılınmış, bu suçu işleyenler için kısas emredilmiş, intihar da dahil olmak üzere canın korunmasını ihlal eden her türlü bozgunculuk yasaklanmıştır. [335]

3. Akıl: İnanç, uygulama ve ahlâk esasları akıl sahibi kimselere hitap eder. Sorumluluk için akıl varlığı şart olduğu gibi, aklın sağlıklı kullanılmasına engel olacak her türlü tehditten korunması da bir sorumluluktur.[336] Sarhoşluk verici içki, insanı hırs ve heveslerinin peşine sürükleyen ve haksız kazanca sevk eden kumar gibi

---

[333] Râzî, *El-Mahsul Fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*, 2/97.

[334] وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ, "Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım." Ez-Zâriyât, 51/56; لاَ يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ، يَشْهَدُ أَنْ لاَ إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنِّي رَسُولُ اللَّهِ، إِلَّا بِإِحْدَى ثَلاَثٍ: النَّفْسُ بِالنَّفْسِ، وَالثَّيِّبُ الزَّانِي، وَالمَارِقُ مِنَ الدِّينِ , التَّارِكُ لِلْجَمَاعَةِ, "Müslüman bir kişinin kanı, Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın Rasulü olduğuma şahitlik eden bir kimsenin kanı, üç durum dışında helal değildir: Cana karşılık can, evli olup zina eden ve dinden çıkıp cemaati terk eden." Buhârî, "Diyât", 6.

[335] وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ , "Kısasta sizin için hayat vardır, ey akıl sahipleri, umulur ki sakınırsınız." el-Bakara, 2/179; وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ , "Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın yasakladığı cana kıymayın. İşte bunları Allah size emretti; umulur ki düşünüp anlarsınız." el-En'âm, 6/151. مَنْ تَرَدَّى مِنْ جَبَلٍ فَقَتَلَ نَفْسَهُ، فَهُوَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ يَتَرَدَّى فِيهِ خَالِدًا مُخَلَّدًا فِيهَا أَبَدًا، وَمَنْ تَحَسَّى سُمًّا فَقَتَلَ نَفْسَهُ، فَسُمُّهُ فِي يَدِهِ يَتَحَسَّاهُ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا مُخَلَّدًا فِيهَا أَبَدًا، وَمَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ بِحَدِيدَةٍ، فَحَدِيدَتُهُ فِي يَدِهِ يَجَأُ بِهَا فِي بَطْنِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا مُخَلَّدًا فِيهَا أَبَدًا , ""Kim bir dağdan atlayarak intihar ederse, o kişi Cehennem ateşinde ebedi olarak aynı şekilde atlamaya devam eder. Kim zehir içerek intihar ederse, o kişi Cehennem ateşinde ebedi olarak elinde zehir ile onu içmeye devam eder. Kim bir demir aletle kendini öldürürse, o kişi Cehennem ateşinde elinde demir aletle karnına saplamaya devam eder ve ebediyen orada kalır." Buhâri, "Kitabü't-tıb", 55.

[336] إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ , "Şüphesiz şeytan içki ve kumar yoluyla aranıza düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?" el-Mâide, 5/91; كُلُّ مُسْكِرٍ خَمْرٌ، وَكُلُّ خَمْرٍ حَرَامٌ, "Her sarhoş edici içki hamrdır ve her hamr haramdır." Müslim, "Eşribe", 7.

alışkanlıkların yasaklanması, aklın kullanılmasını engelleyen ya da onu zayıflatan şeylerin haram kılınması da aklın korunmasına yöneliktir.[337]

4. Nesil: Neslin korunması da şeriatın gayelerinden biridir. Nesep üzerine yapılan tartışma ve çekişme soyların karışmasına, çocukların sahipsiz ve bakımsız kalmasına ve ırzların saldırıya maruz kalmasına neden olur.[338] Zinanın caydırıcı bir şekilde yasaklanması da aynı gayenin bir göstergesidir.[339] Neslin korunmasının zarûriyyâttan olması bir bireyin kime nispet edildiğinden daha öte bir anlam taşır. İnsan türünün varlığı ve bu varlığın karşı karşıya olduğu tehlikenin giderilmesi gaye edilmiştir. [340] İnsan da Allah'ın yeryüzünde halife olarak yarattığı bir varlıktır ki yeryüzünün imarıyla sorumludur. Bu bakımdan insan türünün varlığı ve bu varlığın üreme ile devamının sağlanmasında da tüm insanlığın menfaatinedir. Cinsel ilişkinin meşru bir nikâh şartına bağlanması, müt'a nikâhının (geçici evlilik) haram kılınması, zina suçunun karşılığında ağır bir cezanın uygun görülmesi, nikâhın şahitler huzurunda kıyılması, meşru evlilikten doğan çocukların nafakası, bakımı, eşlerin kendi arasında ve anne-baba ile çocukların karşılıklı miras hukukunun oluşması gibi süreçler neslin devamıyla ilgilidir.[341]

5. Mal: İnsanın değer verdiği, ihtiyaç halinde kullanmak üzere elinde tuttuğu ve biriktirdiği her şey mal olarak tanımlanır. [342] Din ve dünya maslahatı için bir araç olan malın[343] helal yoldan kazanılması ve yine helal yollarla harcanması esastır. Hac, cihat, sadaka gibi ibadetlerin yanında yiyecek, içecek, yaşam alanı gibi şeyler maddi değeri olan asgari mal varlığı gerektirir.

---

[337] Zuhaylî, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, 2/1021 كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ , "Aklınızı kullanasınız diye Allah size âyetlerini işte böyle açıklıyor." el-Bakara, 2/242.

[338] Gazzâlî, *Şifaü'l-galil*, 160.

[339] Râzî, *El-Mahsul Fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*, 5/160.

[340] İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, 142.

[341] وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلَّا تَعُولُوا , "Yetimlerin hakkına riayet edemeyeceğinizden korkarsanız, beğendiğiniz kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın veya mülkiyetinizde bulunan câriye ile yetinin; bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır." en-Nisâ, 4/3; وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا "Zinaya yaklaşmayın! Çünkü o hayâsızlıktır, çok kötü bir yoldur." el-İsrâ, 17/32; يَا مَعْشَرَ الشَّبَابِ مَنِ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ، وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّهُ لَهُ وِجَاءٌ , ""Ey gençler topluluğu! Sizden evlenmeye gücü yeten evlensin; gücü yetmeyen ise oruç tutsun, çünkü oruç onun için bir koruyucudur." Buhârî, "Nikah", 2.

[342] Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 271.

[343] هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ, "Yeryüzünü sizin için kullanışlı hale getiren O'dur. Üzerinde dolaşın ve Allah'ın rızkından yiyip için; (ama unutmayın ki) dönüş yalnız Allah'adır." el-Mülk, 67/15.

Para ve değerli malları insanın ihtiyaçlarını karşılamak için bir vesile kılan Allah Teâlâ, yaratılışın hikmetine uygun olarak malı da koruma altına almıştır. Satış akitlerinin belli esaslara bağlı kılınması, haksız kazancın haram kılınması, hırsızlığın ceza gerektiren bir suç olması, faizciliğin haram kılınması, borçlar hukukunun belli ilkeler üzere kurulması, miras hukuku, ganimetlerin paylaşımı, sadakalar, yeminler gibi İslâm hukuku meseleleri bu maslahatın korunmasıyla ilgilidir.[344]

2.4.1.2 Hâciyyât

Gözetilmediğinde toplum düzenini tamamen bozmayan, fakat düzgün olarak da yürümesine engel olacak tarzda olan maslahatlardır.[345] Bir genişlik ve kolaylık sağlamasından dolayı kendisine ihtiyaç duyulan, var olmadığında ise genel bir sıkıtı ve güçlük doğuran şeylerdir. Mükellefler bunlar gözetilmediğinde sıkıntı yaşarlar.[346] Zarûrî olmamakla beraber, toplumca ihtiyaç duyulan maslahatlar için hâciyyât kavramı uygun görülmüştür. Kira akdi de bunlardan biridir.[347] Zorlukları gidermeye yönelik olarak hasta ve yolcunun oruç tutmama, hasta kimsenin oturarak namaz kılma, su yokluğunda teyemmüm gibi ibadetlerdeki ruhsatlar; cihad aracı olması bakımından at eti yemenin yasak kılınması, temel ihtiyaçları gideren şeylerin kaliteli olması, alım-satım, karz, musâkât, selem, ıstısnâ', icâre, müzâraa gibi muâmelâtın mubah olanlarının çoğu da hâcet bağlamında ele alınır. Şüpheler ile hadlerin düşürülmesi, âkilenin hata ile cana kıymada diyet ile yükümlü tutulması hâciyyât türü maslahatlardandır. Kolaylaştırma ve zorluğu ortadan kaldırmaya yönelik şer'î maksatlar âyet ve hadislerde zikredilmektedir.[348]

---

[344] وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا , "Allah'ın geçiminize dayanak kıldığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin" en-Nisâ, 4/5; وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ , "Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir." el-Mâide, 5/38.

[345] İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, 143.

[346] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 2/10.

[347] Cüveynî, *El-Burhân*, 2/79.

[348] لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا" , Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz." el-Bakara, 2/286; يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ" , Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor." el-Bakara, 2/285; " فَإِنَّمَا بُعِثْتُمْ مُيَسِّرِينَ وَلَمْ تُبْعَثُوا مُعَسِّرِينَ , Siz, insanlara kolaylık sağlayıcılar olarak gönderildiniz, zorlaştırıcılar olarak gönderilmediniz." Tirmizî, "Tahâret", 112); يَسِّرُوا وَلاَ تُعَسِّرُوا، وَبَشِّرُوا، وَلاَ تُنَفِّرُوا , Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız. Müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz." Buhârî, "İlim", 11.

2.4.1.3 Tahsîniyyât

Zaruret ve hâcete dayanmayan, güzel ahlâkın elde edilmesine engel olan durumların ortadan kaldırılmasıyla ilgili maslahatlar tahsîniyyât olarak bilinir. Abdest gibi küllî kıyasa uygun olan ya da mükâtebe yoluyla efendi-köle arasındaki sözleşmesi gibi küllî kıyasa aykırı olan uygulamalar da vardır. Tahsîniyyât, asıl olmayıp kıyas için dayanak olarak kullanılamaz ve ancak şer'î bir delille desteklendiği takdirde kendisiyle amel edilebilir. [349] Üstün ahlâka aykırı durumlardan uzaklaşmayı sağlayan şeylerdir. Zarûriyyât ve hâciyyâtın geçerli olduğu alanlarda söz konusudur. Necasetten arınmış bir şekilde ibadet edilmesi, setr-i avret, güzel elbiseler giymek, sadaka vermek tahsîniyyât türündendir.[350] İnsani ilişkilerde yeme-içme kuralları, iğrenç olan şeyleri yemek içmekten kaçınmak, israf ve cimrilikten kaçınmak gibi şeyler bu türdendir. İhtiyaç fazlası su ve ot türünden şeylerin satımının yasaklanması, kölenin şehadeti, kadının devlet başkanı olma durumu, cihad anında kadın, çocuk ve rahip kimselerin öldürülmemesi gibi konular tahsîniyyât için örnek olarak verilebilir. [351]

2.4.2 Makâsıdın Kapsamıyla İlgili Çeşitleri

2.4.2.1 Makâsıd-ı âmme

İslâm hukukunun, kanun koyucu tüm konularında gözetip gerçekleştirmek istediği maksatlardır. Yeryüzünün imarı, yaşam düzeninin korunması, sonraki nesillerin yararını devam ettirmeyi sağlaması gibi insanların faydalı maksatlarını gerçekleştirmek amacına yönelik hususlardır.[352] İnsanların huzurunu temin etmek için adaletin farz kılınması, akıl sağlığı ve toplum menfaatinin öncelenmesi gibi konular, peygamberler ve ilahi kitapların gönderilmesi, insanların doğru yola iletilmesi ve uğurda birtakım sorumluluk ve müeyyidelerin belirtilmesi de şer'î maksatlardandır.[353] Üzerinde düşünüldüğünde bu maksatların birçok konuyu da içine alan bir genelliği olduğu anlaşılır. Tahir b. Âşûr, bu genelliği ümmetin düzenini korumak ve ümmetin yararını sağlamak için onun aklı ve ameliyle birlikte yaşadığı alemdeki varlıkların

[349] Cüveynî, *El-Burhân*, 2/80,92.
[350] وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ , Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin." el-Kalem, 68/4; "إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأُتَمِّمَ صَالِحَ الْأَخْلَاقِ , "Ben ancak güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim." Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/513.
[351] Şâtıbî, *el-Muvafakât*, 2/11.
[352] İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, 205.
[353] Raysûnî, *Nazariyyetü'l-Makâsıd*, 20.

tamamının salahını gözetmek olarak tanımlamaktadır.[354] Özel bir şer'î hükme mahsus olmaksızın büyük gayeleri ve nitelikleri olarak şer'î hükümlerin tümü ya da çoğunun maksatları şeklinde de tarif edilmiştir.[355]

2.4.2.2 Makâsıd-ı hâssa

Makâsıd-ı hâssa, Şâriin belli bir konu ya da nispeten daha az sayıda belli konularda gözettiği amaçlardır. Tahir b. Âşûr'a göre bunlar şu örnek başlıklarla ifade edilebilir: Aile, mâlî tasarruflar; eşya, borçlar ve ticaret hukuku; yargılama, ceza hukuku gibi alanlarda gözetilen gayeler.[356]

2.4.2.3 Makâsıd-ı cüz'iyye (Cüz'î maksatlar)

Klasik dönemde hikmet, illet, mağzâ, ma'nâ, esrâr, münâsib, maslahat, murâd gibi kavramlar makâsıd-ı cüz'iyye anlamında kullanılmıştır. Modern dönemde "Şâriin her hükmünde barınan sırları"; "îcâb, tahrim, nedb, kerâhat gibi her bir şer'î hükümde Şâriin gözettiği gaye" olarak tarif edilmiştir.[357]

Makâsıd-ı cüz'iyye, her bir şer'î hükümle ilgili olarak Şâriin gözettiği gayedir. Farz-haram, mendup-mekruh vb. her bir şer'î hüküm bir gayeye yöneliktir.[358] Meselâ, ailenin oluşturulmasında nikâhın farz kılınmasının gayeleri vardır. Bunlar neslin devamının sağlanması, asıl-füru arasında akrabalık bağlarının kurulması, akrabalığın düzenlenmesi gibi maksatlardır.[359] Makâsıdın bu kısmı hükümlerin illetleri, hikmetleri ve sırları olarak da tanımlanmıştır.[360] Bu kavramla ilgili en kapsamlı tarif de Vasfî Âşûr'un tanımı olmuştur: "Şeriatın, hükmün yönlendirilmesinde etkisi olan, her bir hükmünde getirilen bir yarar veya uzaklaştırılan bir kötülük olarak kastettiği şeydir."[361]

---

[354] İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, 119.
[355] Nureddin b. Muhtâr el-Hâdimî, *el-İctihâdü'l-makâsıdî hucciyyetühü davâbitühü mecâlâtühü* (Katar: Riâsetü'l-Mehâkimi'ş-Şer'iyye ve'ş-Şüûni'd-Dîniyye fî Devleti Katar, 1998), 1/54.
[356] İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, 203-297.
[357] Raysûnî, *Nazariyyetü'l-Makâsıd*, 20.
[358] Raysûnî, *Nazariyyetü'l-Makâsıd*, 20 Çalışmamızda makâsıd-ı cüz'iyye kavramı yerine Türkçe karşılıkları "cüz'î maksat, cüz'î maksatlar" kullanılmıştır. .
[359] İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, 219.
[360] Hâdimî, *el-İctihâdü'l-makâsıdî hucciyyetühü davâbitühü mecâlâtühü*, 54.
[361] Ebû Zeyd Vasfî Âşûr, *el-Makâsıdü'l-cüz'iyye* (Kahire: Dâru'l-Makâsıd, 2015), 56.

Kur'an ve hadis makâsıd-ı cüz'iyye hakkında bolca örnek barındırmaktadır. Örneğin, namazın hayasızlık ve kötülüğü engelleme,[362] zekâtın insanları arındırma ve temize çıkarma[363] gibi gayelerinin olduğu açıkça âyet-i kerimelerde ifade edilmektedir. Bunları tespit etmede fakîhler, her ne kadar makâsıd-ı cüz'iyye üzerinde dursalar da bunu hikmet, mâna gibi kavramlarla vurgulamışlardır. Kendine has bir tarzla nakli akıl temeline dayandırarak akıl ve naklin uyuştuğunu ortaya koyma amacı güden Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) eserleriyle Gazzâlî (ö. 505/1111) ve İbn Kayyim el-Cevziyye'ye (ö. 751/1350) ilham olmuştur. Hakîm et-Tirmizî *'İlelü'ş-şerîa*'da şer'î hükümlerin illet ve hikmetlerini Allah'ın nuruyla bakan bir kimsenin anlayabileceğini savunmuştur. Bu eser, makâsıd-ı cüz'iyye üzerine telif edildiği bilinen ilk çalışma olarak kabul edilebilir.[364] Hadis tasnif çalışmaları arasında seçkin bir yere sahip İbn Hibbân da (ö. 354/965) *Sahîh'*inde birçok yerde hadislerde yer alan emir ve yasakların hikmetlerine illet kavramını kullanarak işaret etmiş ve açıklamalarda bulunmuştur. Bu tez çalışması da ehl-i hadîsten birinin fıkhü'l-hadîsinde özel bir yeri olan bu yaklaşımı dikkatlere arz etme amacı gütmektedir.

İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk (ö. 381/991) *'İlelü'ş-şerâi' ve'l-ahkâm* adlı eserinde aynı tarzda emir ve yasakların hikmetleri hakkında açıklamalarda bulunmuştur.[365] Kaffâl eş-Şâsî (ö. 365/976), *Mehâsinü'ş-şerîʿa fî fürûʿi'ş-Şâfiʿiyye;* Ebü'l-Hasan el-Âmirî (ö. 381/992), *el-İbâne ʿan ʿileli'd-diyâne;* Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* adlı eserleriyle makâsıd-ı cüz'iyye alanında örnek çalışmalar yapmışlardır. Modern dönem çalışmalarda da kendini gösteren bu ilmî çabalar dikkat çekicidir.[366] Makâsıd-ı cüz'iyye hakkında yapılan çalışmalar İslâm hukuku normlarının başka bir hukuk sistemine ihtiyaç bırakmayacak düzeyde mükemmel olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da iman eden kimselerde bir iç huzura kavuşma imkânı sağlarken şüpheci yaklaşımların itiraz ve geri çevirmelerine tatmin edici cevaplar verir. Muhalif kitlelerin iddialarını çürütme ve delillerini geçersiz kılma gücü verir. Şeriatın her zaman ve

[362] el-Ankebût, 29/45.
[363] et-Tevbe, 9/103.
[364] Abdülfettâh Abdullah Bereke, "Hakîm et-Tirmizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/196-199.
[365] Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî Şeyh Sadûk, *"İlelü'ş-şerâ'i" ve'l-ahkâm*, thk. Muhammed Sâdık Bahrululûm, 1966.
[366] Daha geniş bilgi için bkz. Pekcan, *İslam Hukuk Felsefesinde Makasıdu'ş-Şeria*; Ali Pekcan, "Makâsıd Literatürüne Dair", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 11 (2008), 417-438; Ali Pekcan, "Çağimizda Kaleme Alinmiş 'Makâsid/Maslahat' Merkezli Çalişma Ve Eserlere Dair Bibliyoğrafya", *Bilimnâme* 3/7 (Ocak 2005), 143-152; Ali Pekcan, "Makâsıd Düşüncesine Dair Yeni Eserler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005), 433-444.

zemin için geçerliliğini koruyabilecek egemen ilke ve uygulamalar içerdiğini ispat eder. İman eden kimseler bu bilgilere dayanarak yaşam biçimlerinin makbul ve meşru olduğunu savunma kudretine erişir. Şeriatın güzellikleri ve sırlarını bilen kimseler şer'î naslar ile hikmetleri arasında bağ kurma kabiliyeti kazanırlar. İbadetlerle ilgili hükümler, eşya hukuku ve ceza hukuku birer ruhsuz kalıp olmaktan uzaklaşır. Maksatların bilinmesi, ihtilaf edilen konularda tercih için bir dayanak oluşturur. Tercihlerde de zarûriyyât-hâciyyât-tahsîniyyât arasında mevki ve rütbe sırası gözetilir. Böylece "önemli olan"- "daha önemli olan" arasında öncelik gözetilmiş ve isabet edilmiş olur. Şeriat-fıtrat, akıl-nakil ve şeriat-maslahat arasındaki uyum ve yakınlık daha rahat anlaşılır. Şer'î delillerden olan kıyastan yararlanırken illetler yol gösterici olur. Sırf Allah'a itaat düşüncesiyle uyulan hükümler (taabbüdiyyât) ile ta'lîle elverişli olan konular arasındaki fark daha açık bir şekilde anlaşılır. Cüz'î maksatlar bilindiğinde fiillerin de ancak bu maksatlarla uyuştuğu takdirde makbul olacağı daha rahat kabul görür; herhangi bir hile yoluna gidilmez. Bu da insanların tüm davranış ve uygulamasında samimi olmasını sağlar. Tespit edilen her cüz'î maksat sonuçta küllî maksatların bilinmesine götürecek bir tümevarım için delil olma kıymeti kazanır. Makâsıd-ı cüz'iyye bilgisi yalnızca kıyas, istihsan, istıslâh gibi delillerle ictihad için gerekli olmakla kalmaz. Bilâkis hayatı kuşatan şeriatın yaşanılır ve sürdürülebilir bir yaşam biçimi olmasını sağlar. Müctehid için gayeleri gerçekleştirecek ictihad yeteneği maslahatları tespit ile mümkün olacaktır. Aksi takdirde görünür kısmıyla yetinilen bir lafız bazen uygulamada sıkıntı kaynağı olabilecek, her zaman için uygulanabilir olmaktan uzaklaşacaktır. İslâm'ın davete muhatap kitlelere ulaşmasında farklı ve uygun yolların ortaya çıkarılması, yöntem ve içerik bakımından uygun tebliğ yöntemleri de cüz'î maksatların bilinmesini gerektirir. İbadetler, muâmelât ve ceza konularında güdülen gayelerin muhataplar için anlaşılır bir dille açıklanması tebliğin başarılı olmasına yardımcı olacaktır. İnanan kimselerin makâsıd-ı cüz'iyyeyi bilmesi inanç ve fıkıh merkezli ihtilafları anlaşılır kılacak ve kalplerin birbirine yakınlığını artıracaktır. Gerçekleştirilmek istenen maksatların bilinmesi, korkulan zararları da giderecektir.[367]

[367] Fatıma Karume, *el-Makâsidü'l-cüz'iyye inde'l-İmam Muhammed Tahir b. Âşûr* (Cezâyir: Ahmed Dirâye, Doktora Tezi, 2019), 48-53.

2.5 Makâsıd Anlayışının Önemi ve Hadisleri Anlamaya Katkısı

Şer'î naslardan biri olarak sünnetin doğru anlaşılması ve şer'î hükümlere delâletinin doğru tespit edilebilmesinde lafızların delâletinden başka, dinin gerçekleştirmek istediği yüce gayelerin bilinmesi bir ihtiyaçtır.[368] Şâtıbî Kur'an ve hadisin, ortaya koyduğu ilkelerle zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât ekseninde kaldığına işaret eder.[369] Sünnetin, bu genel esaslarla ilgili detaylar ve açıklamalar getirmiş olması göz önüne alındığında makâsıd bilgisinin hadisleri anlamada ne anlam ifade ettiği de açık bir şekilde görülecektir. Kur'an'daki esasların anlaşılmasına katkı sağlayan sünnetin dikkat çektiği cüz'î ilkeler de hadislerde yer almaktadır.

Zarûriyyât kapsamında İslâm ve ihsan[370], canın korunması[371], malın korunması[372], aklın korunması[373], ırzın korunması[374] gibi konulardaki hadisler Kur'an'ın ortaya koyduğu genel esasları açıklamaktadır. Genişlik, kolaylık sağlama, güçlükleri ortadan kaldırma ve yumuşak davranma ilkeleri hâciyyât kapsamında zikredilir. Bunlar da sünnet tarafından açıklanmakta ve bunlarla ilgili normlar ortaya konmaktadır. Meselâ, teyemmüm, yolculukta namazın kısaltılması vb. konularda olduğu gibi Kur'an'ın detaylarına girmediği konularda sünnetin, meşakkatin kaldırılması ilkelerini tatbik ettiği anlaşılmaktadır.[375] Avın mübâh sayılması, mehir belirlenmediği durumda diğer akitlerin aksine nikâh akdinde müsamahanın varlığı; selem, arâyâ, karz, şüf'a, müsâkât gibi alışveriş akitlerinde mevcut az miktardaki garar ve bilinmezliklerin göz ardı edilmesi gibi hâciyyâttan örnekler de sünnetin genel esasları açıkladığı ya da pekiştirdiğini göstermektedir.[376] İhramdan önce ve ihramdan çıkınca kurban bayramı gününde tavaftan önce misk sürünmesi [377], yeme içmede aşırıya kaçmayı yasaklaması[378], kişinin ailesine karşı iyi davranmasını tavsiye etmesi[379], cömert olup

[368] Abdülkerim Zeydan, *el-Veciz fi usuli'l-fıkh* (Beyrut: Müessesetü Kurtuba, 1987), 378.
[369] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 4/25.
[370] Buhârî, "iman", 36; Müslim, "İman", 5.
[371] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/102; Dârimî, "Diyât", 7.
[372] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/153; Dârimî, "Nikâh", 15; Buhârî, "Büyû'", 16.
[373] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/442; Dârimî, "Eşribe", 2; Buhârî, "Müsâkât", 14; Müslim, "Müsâkât", 67.
[374] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/398; Buhârî, "Talâk", 32; Müslim, "Liân", 8.
[375] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/367; 14/275; Buhârî, "Vüdû", 32.
[376] Örnekler için bkz. İmam Mâlik, *Muvatta'*, "Hac", 80; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/171; Buhârî, "Selem", 1; "Müsâkât", 17; "Mezâlim", 3; "Şüf'a", 1, 2; "Hars ve'l-Müzâraa", 14; "İcâre", 3; "Vekâlet", 9; "Fezâilü'l-Kur'ân", 21, 22; "Nikâh", 14, 32; Müslim, "Müsâkât", 128; "Büyû", 61-82; Ebû Dâvûd, "Büyû", 19, 43, 68, 73; İbn Mâce, "Sadakât", 19; "Şüf'a", 2; Tirmizî, "Ahkâm", 34; Nesâî, *Nesâî*, "Büyû" 109.
[377] Müslim, "Hac", 46.
[378] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/61.
[379] İbn Mâce, "Nİkâh", 50.

cömertliği tavsiyesi[380] gibi örnekler de Kur'an ahlâkına sahip Hz. Peygamber'in (s.a.v.)[381] tahsîniyyât türünden makâsıd ile ilgi kurulan sünnetlerindendir.

Hükmün konulmasında etkili olan illetin tespit edilemediği taabbudî konuların Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen hadislerde beyan edildiği görülür. Şâtıbî'ye göre yırtıcı hayvanlar, pençeli kuşlar ve kirpi etinin yenilmesinin haram kılınması onları habâis (pis ve iğrenç şeyler)den sayması [382] gibi hususlar sünnetteki ictihadlar arasındadır. Yasaklanan faizin illetinin karşılıksız olan bir fazlalık olduğunu esas alarak her türlü karşılıksız fazlalığın haram kılınması[383] da sünnetteki kıyas olarak görülmelidir.[384] Dolayısıyla hadislerde Kur'an'ın beyanı ve norm koyma yöntemiyle gerçekleştirilmek istenen küllî makâsıdın izleri bulunmaktadır.

Fıkıh ilminde yer bulan ve tümevarım yoluyla elde edilen norm nitelikli temel kurallar olan küllî ilkelerin hadislerde yer alması, cevâmiu'l-kelim (veciz konuşma)[385] özelliği bulunan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinin makâsıd ile ne kadar yakın bir ilgisi olduğunu göstermesi açısından önemlidir.[386] Ahkâm konulu hadislerden, fıkıhla ilgili birçok konuyu içeren küllî ilkeler düzeyinde olduğu; şer'î hükümler elde etme açısından küllî ilkeleri ortaya koyduğu da bir gerçektir.[387] Meselâ "Niyetler amellere göredir"[388] rivâyeti bu türdendir. İbadetler, sosyal ilişkiler ve hukuksal uygulama süreçlerinde kabul gören, maksadın kişinin eylem ve davranışlarına bağlanan hükme etkisini belirten "الامور بمقاصدها, İşler maksadına göredir" ilkesinin kaynağı bu hadistir. Bu küllî esas ise İslâm hukukunda en derin mâna içeren, kapsamlı ilkelerinden biri olarak kabul edilmiştir.[389]

Ehl-i hadîs ve ehl-i re'yin genel yaklaşımları da makâsıd eksenli anlayışın yeri hakkında fikir verebilir. Sünnetin anlaşılması, ehl-i hadîs tarafından fıkhü'l-hadîs kavramıyla ifade edilir. Bu kavram hadis ilimlerinin en önemli ürünü ve şer'î

[380] Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 5; "Zekât", 11; Müslim, "Fezâil", 56.
[381] Müslim, "Müsâfirîn", 139.
[382] Tirmizî, "Sayd", 9; Ebû Dâvûd, "Et'ime", 33.
[383] İmam Mâlik, *Muvatta'*, "Büyû", 27; Buhârî, "Büyû", 8.
[384] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 4/31, 37.
[385] Buhârî, "Cihâd", 122; "Ta'bîr", 22; "İ'tisâm", 1; Müslim, "Mesâcid", 5, 6, 7, 8; "Eşribe", 71.
[386] İbn Kayyim, *İ'lâm*, 1/198.
[387] Ali Ahmed en-Nedvî, *el-Kavâidu'l-fikhiyye* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1994), 90.
[388] Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1; İbn Mâce, "Zühd", 26; Ebû Dâvûd, "Talâk", 11; Tirmizî, "Fadâilü'l-Cihâd", 16.
[389] Nedvî, *el-Kavâid*, 282.

hükümlerin sağlamlığını temin eden bir ilim olarak tanımlanmıştır.[390] Ehl-i hadîsin yönteminde mutlak olarak re'y ve kıyasa karşı çıkılmadığı, belli şartlar altında re'y ve kıyasa başvurulduğu bilinir. Bu anlayışa göre konu hakkında naslar mevcut olmadığı takdirde hadis ve fıkıh bilgisi yeterli müctehidlerin re'yine itibar edilir.[391] Onlar "daha güçlü bir delil dolayısıyla genel hükümden vazgeçmek" [392] şeklinde tanımlanan istihsan delilini kabul etmemişlerdir. Buna karşılık, zorluğu bırakıp kolaylığı temin aracı görülen ve "Şâriin takdir yetkisini müslümanlara bıraktığı ictihad" anlamıyla da değerlendirilen istihsanın[393] keyfî bir tutum olmadığı açıktır. Dolayısıyla kıyâs yapan herkesin istihsan da yapmış olduğu söylenebilir. Ehl-i re'y [394] tarafından kamu menfaati gözetilerek zâhirî kıyasın terk edilmesiyle uygulanan istihsanın bir tür lafzın zâhiriyle yetinmeyip şer'î maksadı esas alma anlayışı olarak görülmesi mümkündür. Kaldı ki istihsan delil olmaksızın hüküm vermek olmadığı gibi, itibar edilen cüz'î bir maslahatı genel kıyasa tercih etmek ya da illeti gizli kıyası, celî kıyasa tercih etmektir.[395] Dolayısıyla ehl-i hadîsin genel yaklaşımına muhalif olarak ehl-i re'yin hadisleri anlamada takip ettiği esasların makâsıd eksenli anlayışı desteklediği söylenebilir.

İslâm bilginleri Allah'ın hikmetsiz bir iş yapmadığı hususunda ittifak etmiştir. Bunun vücûb ifade etmesi konusunda ihtilaf olması bu yargıya engel değildir. Şeriatın da kulların maslahatı için konulduğu açıktır.[396] Evrenin yaratılması da tamamen belli bir gayeye yöneliktir: "O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı konusunda sizi imtihan için, henüz Arş'ı su üstünde iken gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede)

---

[390] Nîsâbûrî, *Ma'rife*, 1/63.
[391] Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilmi ve fadlih*, thk. Ebi'l-Eşbâl Züheyrî (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994), 2/844; İbn Kayyim, *İ'lâm*, 2/169.
[392] Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*, 4/2.
[393] Serahsî, *el-Usûl*, 2/200.
[394] Ehl-i re'y, "hakkında açık bir nas bulunmayan fıkhî bir konuda belli yöntemler uygulayan" müctehidler için kullanılan bir tanımdır. İkinci yüzyıldan itibaren Irak veya Kûfe merkezli fıkhî faaliyet için verilen bir adlandırma olarak başlamıştır. Hz. Ömer, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un bu ekolün öncüleri olduğu söylenebilir. Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecda', Amr b. Şurahbil, İbrahim en-Nehaî gibi tâbiînden seçkin alimler bu ekoldendir. Ebû Hanîfe ve öğrencileri tarafından sistemleştirilmiştir. Bundan dolayı ehl-i re'y denildiğinde Hanefî fıkhı ve Kûfe ekolü anlaşılır. Ehl-i hadîsten en önemli farkı hadisleri kabul etmede daha temkinli davranmaları, hakkında nas olmayan konuda re'ye başvurup sorunun çözümüne yönelmeleri, açık kıyası haber-i vâhide tercih etmeleri, re'y ile hüküm vermede farazî meseleleri de dahil edip sistemleştirmeleridir. Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî, İbn Ebû Leylâ, Evzâî, Süfyân es-Sevrî gibi fakihler Kur'an ve hadisi hükümde esas alırlar. Hakkında nas olmayan konuda kıyas, istihsan, istislâh vb. re'ye dayanan yöntemlerle fetva vermişlerdir. Konu hakkında bk. M. Esat Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/140-141.
[395] Yusuf el-Karadavi, *Kur'an Ve Sünnet Işığında İslam Fıkhını Yeniden Okumak*, çev. Abdullah Kahraman (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2016), 112.
[396] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/137.

yaratandır."[397] Buna göre kulluğun bir gayesi vardır. Bu gaye gereği hareket etmek şer'î maksatların bilinmesiyle mümkün olacaktır. Çünkü kulluk etmek, Allah'ın kanunlarını, emirlerini düşünerek, yaratılış gayesini dünya hayatını sürdürürken gerçekleştirmek demektir.[398]

"Doğu da Allah'ındır, batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir"[399] âyetinin sebeb-i nüzûlü hakkında müslümanların kıble olarak Beyt-i Makdis'i bırakıp Kâbe'ye yönelmeleri zikredilir.[400] Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye hicreti sonrasında on altı ya da on yedi ay gibi bir süre Mescid-i Aksâ'ya yönelerek namaz kılmıştır. Sonunda Hz. Peygamber'in, kıblenin Kâbe olarak değiştirilmesi yolundaki beklentisi karşılık bulmuştur. [401] Fakat bu yeni durum, o güne kadar mevcut uygulamadan memnun kalan ve kendilerini hak yolda gösterip gururlanan Yahudilerin ve iman edenleri ifsat için fırsat arayan münafıkların ileri geri konuşmalarına neden olmuştur. Hâlbuki mesele, doğu ya da batıya dönmekle sınırlı değildir.[402] Âyetten anlaşıldığı üzere kıblenin değiştirilmesindeki hikmet peygambere uyanlarla sırt çevirenlerin ayırt edilmesidir.[403]

İslâm'ın mensupları tarafından anlaşılması, benimsenmesi ve hayata geçirilmesinde de makâsıd bilgisinin önemli bir işlevi vardır. Kendisi ve içinde yaşadığı kâinatın yaratılışındaki gayeyi[404] anlayan bir müminin teslimiyeti, ibadet ve diğer alanlardaki sorumluluğunu en iyi şekilde yerine getirmesine yardımcı olmaktadır. Makâsıd bilgisi müslümanı dine ve dinin ilkelerine boyun eğmeye yöneltecek ve aykırı davranmaktan sakındıracaktır. [405] Aynı şekilde müslüman kimse bir şeyin haram kılınmasında güdülen gayenin onun maslahat ve menfaatine uygun olduğunu anlayacaktır.[406] İslâm dininin evrensel ilkelerden yoksun olduğuna dair modern dönem saldırılar, çarpıtmalar ve yıkıcı ithamlara karşı müslümanların zihinlerini takviye eden makâsıd bilgisi

[397] Hud, 11/7.
[398] Allâl el-Fâsî, *İslam Hukuk Felsefesi Kaynaklar Yöntemler Amaçlar*, çev. Soner Duman - Osman Güman (İstanbul: Mana Yayınları (İlim Yurdu Yayıncılık), 2014), 21.
[399] el-Bakara, 2/115.
[400] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmiu'l-beyan an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Müessesetü'r-Risale, 2000), 2/450.
[401] el-Bakara, 2/144.
[402] el-Bakara, 2/142.
[403] el-Bakara, 2/143.
[404] El-Mü'minun, 23/115; Sâd, 38/27; ed-Duhân, 44/38-39.
[405] Gazzâlî, *Şifaü'l-galil*, 541.
[406] el-Bakara, 2/219.

bireyin amaçlarıyla inandığı dinin amaçlarının örtüşmesini de sağlayacaktır. Bu da kulluğun gerektiği şekilde gerçekleşmesine yardımcı olacaktır.[407]

Âlimler de makâsıd bilgisi sayesinde şer'î hükümlerin ruhuna uygun hareket eder, bedenin sağlığına zarar verecek durumlar karşısında sorumsuz davranmayı fısk sıfatıyla niteler. Bu yaklaşımı kötü ve çirkin iş olarak tanımlar.[408] İlmiyle ulaştığı noktada insanları dinin hakikatlerine davet ederken özellikle insanların maslahatını temin etmeyi amaçladığını vurgular. İnanç, ibadet ve eşya hukuku gibi fert ve toplumun yaşam süreçlerinde dinin emir ve yasaklarda dünya ve ahiret maslahatını elde etmek ve zararları da engellemek gibi yüce gayelere odaklandığını hatırlatır. Dinin ilkeleri arasında önceliklerin ve olmazsa olmaz zarurilerin farkındalığı için şer'î deliller sunar. Bilgisizlik ya da düşmanlıktan kaynaklı dini yanlış anlama ve anlatma çabalarını boşa çıkarmak için bu ilkeleri savunur. Dinin kolaylık, fıtrat, hoşgörü, nasihat verme, gönülleri en güzele yönlendirme, güç oranında sorumluluk ilkelerini tanıtır. Makâsıd eksenli düşünen âlim, istikrar ve dengeyi esas alarak dinî normların her zaman ve zeminde yaşanabilir olduğunu, huzurlu bir yaşam vaat ettiğini delilleriyle anlatır.[409]

Nebevî sünnetin anlaşılmasında hadislerin, üzerine kurulduğu özel sebepler ya da irtibatlı oldukları belli gayelerin göz önüne alınması temel bir ilkedir. Derin bir kavrayışla hadisleri anlamaya çalışan kimse belli zaman örgüsünde gerçekleştirilmek istenen gayelerin farkına varabilir. Buradan anlaşılmaktadır ki hadisin delil olduğu şer'î bir hüküm bazı maksatlar içermektedir. Derin bir kavrayış ve hassas bir inceleme gerektiren bu iş basiretli kimselerin başarısıdır. Bu noktaya ulaşmak naslar, şer'î maksatlar hakkında sağlam bilgi sahibi olmayı ve hadisin bağlamını göz önüne almayı gerektirir. Hadis ile anlatılmak istenen mânanın anlaşılmasında esbâb-ı vürûd, Kur'an âyetlerinin anlaşılması için bilinmesi gereken esbâb-ı nüzûl bilgisi kadar değerlidir.[410]

[407] Bedevi, *Makasıdü'ş-şeria inde İbn Teymiyye*, 1/103.
[408] Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullāh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 2/594.
[409] Yûbî, *Makâsıdü'ş-Şerîa*, 227; Bedevi, *Makasıdü'ş-şeria inde İbn Teymiyye*, 1/105; İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, 52-100.
[410] Yusuf el-Karadâvî, *El-Medhal li-Dirasati's-Sünneti'n-Nebeviyye* (Dârü'n-Neşr, 1991), 167.

Zamanın ilerlemesiyle değişen şartlar ve çözüm bekleyen sorunlar karşısında İslâm hukukçularının makâsıd anlayışı bir çıkış kapısı olarak görünmektedir. Değişim olumlu ya da olumsuz olabilir. İnsanları iyi ve doğruya yönlendirme gayesini merkeze alan İslâm hukuku, ortaya koyduğu hükümlerde maslahatın elde edilmesine yönelmiş ve maslahatın ne olduğu hususunda belli ilkeler geliştirmiştir.[411] Bu ilkeler ışığında gelişen ve değişen şartlarda yaşanan sorunlar daha rahat çözülecektir. Ayrıca şu da bilinmelidir ki İslâm, yaşanan bazı sorunların çözülmesi ya da soruların cevaplanmasıyla ilgilenir. Aynı zamanda İslâm, duyulan ihtiyaçları karşılamaktan başka yeni bir cemiyet kurmak için gelmiş bir dindir.[412] Hz. Peygamber de (s.a.v.) peygamberliği süresince bu temel niteliği vurgulayan değişim ve atılımlara imza atmıştır. Meselâ, 'Medine Vesikası' ile sabır, azim ve gayret içinde tüm sosyolojik şartları titizlikle uygulayarak toplumda uygulanacak esasları, üzerinde mutabakat sağlanan hukuk felsefesi metni hâlinde ortaya koymuştur.[413] Bu da onun mevcut sorunları çözmekten başka, yeni bir medeniyet inşasına hazırlandığını göstermektedir. Adalet ve ahlâk ilkelerini içselleştiren bu belge, İslâm hukuk felsefesinin temel prensiplerine ışık tutmaktadır. İslâm hukukunun temel kaynakları olan Kur'an ve hadisin makâsıd ışığında anlaşılması bu bakımdan büyük önem ve fonksiyona sahiptir.

Hz. Peygamber (s.a.v.), "Ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim" buyurmaktadır.[414] İslâm hukukunda hikmeti akılla idrak edilen hükümler olduğu gibi, idrak edilemeyen hükümler de vardır. Bunların tümü hiç şüphesiz güzel ahlâkı tamamlamak üzere konulmuştur. İslâm hukukunda hükümlerin uygulanmasında kolaylık sağlamanın yollarından biri de maksatları göz önünde bulundurmaktır. Maslahatı gerçekleştirme hususunda İslâm hukukunun maksatları dikkate alınmalıdır. Böyle yapmak cüz'î maksatlar taşıyan bir nas ile genel maksatlar arasında dengeli bir duruş kazandıracaktır. Maksatları dikkate almak zaman, yer ve örf değişikliği gibi durumlara göre çağın şartlarını gözeterek İslâm hukukçularının esneklik ve kolaylık ilkelerini hayata geçirmelerine yardımcı olacaktır.[415] Bu tarzda hukuk kaynakları

[411] Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkamın Değişmesi*, 35.
[412] Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 38.
[413] Mustafa Kelebek, "İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000), 325-373.
[414] İmam Mâlik, "Husnü'l-Huluk", 8.
[415] el-Karadavi, *Kur'an Ve Sünnet Işığında İslam Fıkhını Yeniden Okumak*, 53.

arasında hükmü ya da kıyas yapılacak bir benzeri olmayan bir olay hakkında hüküm vermede müctehid, hukukun gayelerini bilmeye muhtaç durumdadır.[416]

Hadis metinlerinin anlaşılmasında, dinin gerçekleştirmek istediği hedefleri görmezden gelmek birtakım zorluklara neden olacaktır. Doğru şekilde anlaşılmayan hadisler de İslâm'ın gözettiği gayelerin hayat bulmasını zorlaştıracak ve dinin yaşam alanına taşınması, fıtrata uygun yaşam biçimlerinin yansımalarında beklenen tabiiliği ihlal edecektir. Faydalı olduğu hususunda şüphe uyandırmayan şeyleri emreden ve zararlı olanları da yasaklayan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) herhangi bir sünneti de bu temel ilkeye ters bir şekilde anlaşılamaz. Onun yaşamı tutarlılık üzere kuruludur. Onu anlatan sahih haberler de ancak bu ilkeye uygun olacaktır. Hadislerin bu çerçeveden uzak değerlendirilmesi onların, aralarında çelişki barındıran ve neticede güven vermeyen dini metinler gibi görülmesine neden olacaktır. Buna göre makâsıd ile hadislerin anlaşılması arasında çok yakın ve ayrılmaz bir birlik vardır. Hadisler, dinin gerçekleştirmek istediği gayeleri ne ihlal eder ne de ihmal eder. Alemlere rahmet olarak gönderilen bir peygamberin yaşam tarzı ve sözleri bu gayelerle çelişik olarak da görülemez. Emirleri, nehiyleri; tüm uygulamaları kolaylaştırma, sorumlulukları hafifletme gibi ilkeler üzerine kuruludur. Bu gerçeklere aykırı anlaşılan hadisler de mutlaka anlama sorunu yaşanan metinlerdir. Aba ve Çiçek'in de dile getirdiği, dövme yaptıran bir kimsenin hiçbir ibadetinin asla kabul edilmeyeceğine dair anlayış da buna örnek olabilir.[417] Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.) reddettiği bilinen dövme yaptırma hakkındaki hadisler incelendiğinde câhiliye müşrikleri ve mecûsîlerin âdetlerine muhalefetin maksat edinildiği anlaşılacaktır.[418]

Hak din İslâm'ın kıyamete kadar, tüm zaman ve mekânlarda, dünya ve ahiret mutluluğunu temin etmesi; aynı zamanda gelişen ve değişen şartlarda çözüm üreten bir din olmasını gerektirir. İslâm hukukunun usul kaynaklarıyla çağın getirdiği yeni sorunlara karşı dinamik yapısını kuvvetlendiren en önemli unsur da hükümlerde belli maksatların gözetilmiş olmasıdır. Nitekim Mecelle madde 392 de bu uygulamanın birçok örneğinden biridir: Ismarlama (istisnâ') usulü alışverişten cayma konusunda

[416] İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, 30.
[417] Veli Aba - Beytullah Çiçek, "Hadislerdeki Gusül ile Pratikteki Guslün Karşılaştırılması", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 19/38 (2021), 144.
[418] Buhârî, "Libâs", 83, 67; Rahmi Yaran, "Dövme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/521-522.

kıyasa aykırı olarak örf ve istihsan gereği Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) ictihadına alternatif olarak Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) ictihadı esas alınmıştır.[419]

Hadislerin zâhirî anlamı ve ötesine işaret eden mânalar makâsıd anlayışının konusuna girmektedir. Lafzın arka planını da dikkate alan ve zâhirle kendisini sınırlamayan bu yaklaşım sayesinde hadislerin uygulama alanı daha doğru tespit edilebilir. Ayrıca bu ufuk hadislerin daha doğru anlaşılmasına katkı sağlar. Açıklama ve uygulama hususunda işlev gördüğü Kur'an'ın anlaşılmasında olduğu gibi hadislerin de anlaşılmasında ve daima güncele hitap etmesinde yine makâsıd anlayışının önemli bir etkisi vardır. Çantay'ın, içinde bulunduğu asrın öncelikli sosyal ve dinî sorunlara hadislerden çözümler sunduğu kırk hadis derlemesinde yapmaya çalıştığı da bundan farklı bir şey değildir: Müellif temizlik ve sağlık,[420] kul hakkı ve iş ahlâkı,[421] müslümanların kendi içindeki mücadeleler[422] ve kadın hakları[423] gibi güncel konularla ilgili rivâyetleri, cüz'î maksatlar ışığında değerlendirmiştir.

2.6 Değerlendirme

Erken dönem İslâm âlimleri tarafından kullanılmasa da hikmet, illet gibi kavramlarla ifade edilen makâsıd anlayışı güncel bir konu olmaya devam etmektedir. Genel bir ifadeyle "dinin gerçekleştirmek istediği gayeler" anlamına gelen makâsıd, bu gayelerin tespit edilmesi ve nasların anlaşılmasında bunların dikkate alınması mânasında kullanılmıştır. Şer'î hükme ulaştıran bağımsız bir delil seviyesinde olmasa da makâsıdü'ş-şerîa, dinin kulların faydasına gerçekleştirmek istediği gayeler üzerinden dini anlama öngörüsüdür.

Kur'an ve hadiste makâsıdın varlığını gösteren deliller bulunmaktadır. Bu iki kaynaktan yararlanan sahâbe ve tâbiîn dönemi de makâsıd anlayışının erken dönem dayanaklarından olmuştur. Fıkıh ekolleri ve güncelliğini devam ettiren tarihsel süreç makâsıd anlayışına ilgisiz kalmamıştır. Kavramlaşma sürecinde dinin gayelerinin tespit edilmesi amacıyla istikrâ (tümevarım), nas, îmâ, icmâ, münâsebet, şebeh, sebr-

[419] Ahmet Akgündüz, *Karşılaştırılmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017), 51.
[420] Hasan Basri Çantay, *On Kerre Kırk Hadis* (İstanbul, 1955), 1/4, 19, 10, 12.
[421] Çantay, *On Kerre Kırk Hadis*, 1/7, 9, 18, 29, 30.
[422] Çantay, *On Kerre Kırk Hadis*, 1/29; 2/141; 1/31.
[423] Çantay, *On Kerre Kırk Hadis*, 2/317, 319; 3/90.

taksim, deverân, tard, tenkîhu'l-menât gibi yöntemler kullanılmıştır. Arap dili ve nas bilgisinin yanında Şâriin sükûtu da makâsıdın tespitinde önemsenen bir delil olmuştur.

Ölçütlere göre farklılaşan, çeşitlere ve kısımlara ayrılabilen makâsıd kavramı kuvvet derecesi dikkate alındığında zarûriyyât, hâciyyât, tahsîniyyât olarak üç kısımda incelenmiştir. Can, din, akıl, nesil ve mal gibi, yokluğunda sorumluluğun da yokluğunu gerektirecek temel ve zorunlu ihtiyaçlar zarûriyyât çeşidi içinde değerlendirilmiştir. Bunlar beş temel değer olarak da ifade edilebilir. Yokluğunda toplum düzenini tamamen yok etmese de ciddî sıkıntılara neden olacak ihtiyaçlar da hâciyyât türü bir makâsıd sayılmıştır. Yokluğunda, ilk iki kısma girmeyen fakat genel ahlâka engel olan ihtiyaçlar da tahsîniyyât türü içine dahil edilmiştir. Kapsamı açısından ele alındığında makâsıd; tüm konuları içerdiği takdirde makâsıd-ı âmme, belli bir alanla ilgili konular hakkında makâsıd-ı hâssa, belli bir hüküm/delil ile ilgili olduğunda makâsıd-ı cüz'iyye kısımlarına ayrılmıştır.

Lafzı arka planıyla birlikte anlayan ve dinin gayeleri üzerinden Kur'an ve hadisi inceleyen bir bakış açısı olarak makâsıd tarihsel süreçte olduğu gibi bugün de değerlidir. Çünkü insanlığa rehber Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünneti belli bir dönem ya da bölgeyle sınırlı değildir. Tarihsel ve bölgesel şartların ötesinde evrensel bir davetçi olarak onun anlaşılması, sünnet birikiminden yararlanılması ve temel ilkelerin tespit edilmesinde makâsıd anlayışının önemli bir işlevi vardır. Âlimlerin makâsıd eksenli anlayışı ve dinin gaye edindiği maslahatları tespiti burada ayrı bir öneme sahiptir. Bilgisiz ya da iyi niyetten yoksun kimselerin dinî öğretileri yanlış yerde konumlamasına engel olmak da bu yaklaşımın ürünlerinden biridir. Fıtrat, nasihat verme, sorumluluk ve hoşgörü gibi ilkelerin tanıtılması müslümanların inanç ve uygulamalarını güzelleştirir. Makâsıd eksenli yaklaşım İslâm'ı tanımak isteyenler için de onun yaşanabilir ve dünya-ahiret ufkunda nice güzellikleri amaçlayan din olduğunu ispat eder.

3. İBN HİBBÂN VE MAKÂSID

3.1 İbn Hibbân'ın Hayatı ve Eserleri

Ebû Hâtim künyesiyle tanınan İbn Hibbân'ın nisbeleriyle birlikte tam adı Muhammed b. Hibbân Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed b. Saîd b. Şehîd et-Temîmî'dir.[424] Doğum yılı hakkında hicrî 270'li yıllar [425] veya hicrî 275 ile 279 yılları arasında ihtmalli tarihler veren kaynaklar[426] olduğu gibi hicrî 270 [427] ve 277 [428] şeklinde net bir tarih veren araştırmacılar da vardır. Bu bilgiler onun hicrî 270'li yıllarda doğduğu hususunda ittifak olduğu kanaatini destekler. Doğum yeri günümüzde Afganistan'ın Helmend vilâyeti idare merkezi olan, Helmend Nehri ile Arghandab Nehri arasında bulunan Leşkergah şehrinde harabeleri mevcut, dönemin Sicistan bölgesi Kabil şehirlerinden Gazne ile Herat arasındaki Büst şehridir.[429] Aynı şehirde hicrî 354 yılında vefat ettiği hususunda ise ihtilaf yoktur.[430]

Döneminin önde gelen ilim adamlarından biri olarak tanınan İbn Hibbân, memleketinde ilk tahsilini almış; yirmili yaşlarda başlayan ilim yolculuklarını altmış yaşının sonuna kadar devam ettirmiştir.[431] Horasan, Mâverâünnehir, Irak, Hicaz, Şam, Bağdat, Nişâbur, Buhâra, Mısır ve İskenderiye'yi de içine alan, ilim tahsili için yolculuk yaptığı onlarca şehir ismi bilinir.[432]

---

[424] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dârü Sâdır, 1995), 1/415; Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkī İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, thk. Muhibbüddin Ebi Said Amr b. Garame el-Amrî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995), 52/251 Nesebini Mudar'a bağlayan öğrencisi Guncar Muhammed b. Ahmed el-Buhari'nin (ö. 412/1021) verdiği İbn Hibban'a ait şu künye bilgisi yakın zamanlı bir araştırmada daha isabetli bulunmuştur: Muhammed b. Muâz b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed b. Mürre b. Hüdbe b. Sa'd b. Yezid b. Mürre b. Zeyd b. Abdullah b. Dârim b. Mâlik b. Hanzala b. Mâlik b. Zeyd Menât b. Temîm b. Ud b. Tâbiha b. İlyâs b. Mudar b. Nezâr b. Ma'd b. Adnân et-Temîmî Ebû Hâtim el-Büstî. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çelik, *İbn Hibbân*, 14.

[425] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd başkanlığında ilmî bir heyet. (Kahire: Müessesetü'r-Risale, 1985), 16/93.

[426] Çelik, *İbn Hibbân*, 16.

[427] M. Fuad Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi*, çev. Mahmûd Fevzi Hicazi (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991), 1/280.

[428] Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/63-64.

[429] İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 52/249.

[430] Hamevî, *Mu'cem*, 1/419.

[431] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mîzânü'l-Itidal Fî Nakdi'r-Rical*, thk. Ali Muhammed el-Bicavi (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1963), 3/506; Zehebî, *Siyer*, 16/94.

[432] İbn Hibban'ın ilim yolculuğu yaptığı diğer şehirler şunlardır: Abadan, Antakiye, Askalan, Basra, Beyrut, Beytü'l-Makdis, Curcan, Dara, Dımaşk, Ehvaz, Ergiyan, Etrablus, Ferhazcurd, Fustat, Halep, Harran, Hemedan,

İsbîcâb'dan İskenderiye'ye varıncaya kadar geniş bir coğrafyada iki binden fazla hocadan istifade ettiği bilinen İbn Hibbân'ın[433] tüm hocalarının burada anılmasında fayda olmayacağı için özellikle Şuayb el-Arnaûd'un (ö. 2016) tespitine göre[434] kendilerinden hadis aldığı yüz elli hocadan en çok hadis aldığı hocaları şu şekilde sıralanabilir:[435]

Hüseyin b. İdris b. Mübarek Ebû Ali el-Ensârî el-Herevî (ö. 301/914)[436], Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman b. el-Abbas es-Sâmî el-Herevî (ö. 301/914)[437], Hasen b. Süfyân b. Âmir eş-Şeybânî (ö. 303/916)[438], Ebû Halîfe, Fazl b. Hubâb el-Cumahî (ö.305/917)[439], Ebû Muhammed Abdullah el-Ezdî el-Muttalibî (ö. 305/917)[440], Ebû İshak İmrân b. Musa b. Mücâşi' el-Cürcânî (ö. 305/917)[441], Ebû Bekir Ömer b. Saîd b. Ahmed b. Sa'd b. Sinan et-Tâî el-Menbicî (ö. 306/918)[442], Abdân Abdullah b. Ahmed b. Musa b. Ziyâd el-Cevâlîkî el-Ahvâzî (ö. 306/918)[443], Ebû Abdullah Ahmed b. el-Hasan b. Abdülcebbar b. Râşid el-Bağdâdî es-Sûfî (ö. 306/918)[444], İshâk b. İbrahim b. İsmail el-Büstî (ö. 307/920).[445]Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsılî (ö. 307/919)[446], Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Hasan b. Kuteybe el-Lahmî (ö. 310/922)[447], Ebû Cafer Ahmed b. Yahya b. Züheyr et-Tüsterî (ö. 310/922)[448], Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Selm el-Makdisî el-Firyâbî (ö. 310/922)[449], Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Yezid el-Kattân er-Rakkî (ö.310/922)[450], Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Cübeyr el-Hemedânî (ö. 311/923)[451],

Huvar Rey, Kefertusa, Kerec, Mekke, Menbic, Merv, Nasibin, Nesa, Rafika, Rakka, Remle, Sariye, Sayda, Serahs, Sugd, Tarsus, Tuster, Ukbera, Übülle. Hamevî, *Mu'cem*, 1/416.

[433] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/109.

[434] İbn Hibbân, *el-İhsân*, 1/11.

[435] İbn Hibban'ın ilim tahsil ettiği hoca sayısı buraya yazılamayacak kadar çoktur. Bu konuda bilgi kaynağı tabakat eserleri de bu konuda aciz kalmış; bunlardan bir kısmını zikretmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cem*, 1/415-417.

[436] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/192; Zehebî, *Siyer*, 11/71.

[437] Zehebî, *Tezkire*, 2/193; Zehebî, *Siyer*, 11/72.

[438] Zehebî, *Tezkire*, 2/197; Zehebî, *Siyer*, 11/97.

[439] Zehebî, *Siyer*, 11/6.

[440] Zehebî, *Tezkire*, 2/198; Zehebî, *Siyer*, 11/103.

[441] Zehebî, *Tezkire*, 2/232; Zehebî, *Siyer*, 11/85.

[442] Zehebî, *Siyer*, 11/179; Hamevî, *Mu'cem*, 5/207.

[443] Zehebî, *Siyer*, 11/104.

[444] Zehebî, *Siyer*, 11/94.

[445] Hamevî, *Mu'cem*, 1/415.

[446] Zehebî, *Tezkire*, 2/199; Zehebî, *Siyer*, 11/107.

[447] Zehebî, *Siyer*, 11/181.

[448] Zehebî, *Tezkire*, 2/229; Zehebî, *Siyer*, 11/224.

[449] Zehebî, *Siyer*, 11/189.

[450] Zehebî, *Siyer*, 11/176.

[451] Zehebî, *Tezkire*, 2/206.

Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî (ö. 311/924)[452] Muhammed b. İshak b. İbrahim b. Mihrân Ebû'l-Abbas es-Serrâc es-Sekafî (ö. 313/925)[453], Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed b. Ebû Avn en-Nesevî er-Reyânî (ö. 313/926)[454], Ebû Arûbe Hüseyin b. Muhammed b. Ebû Ma'şer Mevdûd es-Sülemî el-Harrânî (ö. 318/930)[455], Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah b. Cafer b. Abdullah b. el-Cüneyd er-Râzî (ö. 347/958)[456].

İbn Hibbân, fıkıhta Şâfiî mezhebine mensup olmasına rağmen[457] bazı konularda mezhep görüşüne uymayan içtihatlarıyla bilinir. Örneğin, saçın perçemiyle birlikte mesh edilmesinin câiz olduğu gibi yalnızca sarık üzerine mesh edilmesi durumunda da abdestin farzlarının yerine getirildiği ictihadında bulunmuştur.[458] Sarık üzerine sarkan perçem üzerine meshin câiz olduğunu belirten hadisi esas alıp perçem üzerine mesh olmaksızın yalnızca sarık üzerine meshin yeterli olmayacağı görüşüne sahip olanları da mücmel lafızla gelen bu hadisin[459] müfessiri olan hadisi[460] dikkate almadıkları için yanılgıya düşmüş olmakla niteler. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) abdest alırken başını mesh ettiği gibi perçemi dışında yalnızca sarığını da mesh ettiğini bildiren müellif, üç farklı yerde de hem sarığını ve hem de perçemini birlikte mesh ettiğini belirtmektedir. Ona göre bu sünnetlerin tümü de uygulanabilir. Yalnızca birini kesin bir kural olarak esas almayı ya da birini câiz görüp diğerini mekruh görmeyi ise doğru bulmaz.[461]İbn Hibbân'ın bu ictihadına aykırı olarak Hanefi, Şafii ve Maliki mezheplerinde başın bir kısmını mesh etmeden yalnızca sarığı mesh etmekle yetinmek câiz görülmez.[462] Hanbeliler ise baş ve sarığın birlikte mesh edilmesini veya sarığın

[452] Zehebî, *Siyer*, 11/225.
[453] Zehebî, *Siyer*, 11/238.
[454] Zehebî, *Siyer*, 11/266.
[455] Zehebî, *Tezkire*, 2/239; Zehebî, *Siyer*, 11/311.
[456] Zehebî, *Tezkire*, 3/76; Zehebî, *Siyer*, 12/136; Hamevî, *Mu'cem*, 3/121.
[457] Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şafiiyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi - Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Hicr, 1992), 3/131-135; Ebü's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kadi Şühbe, *Tabakatü'ş-Şafiiyye*, thk. Hafız Abdülhalim Han (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 1/131.
[458] ذِكْرُ الْإِبَاحَةِ لِلْمَرْءِ أَنْ يَمْسَحَ عَلَى عِمَامَتِهِ كَمَا كَانَ يَمْسَحُ عَلَى خُفَّيْهِ سَوَاءً دُونَ النَّاصِيَةِ İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/570.
[459] Amr b. Ümeyye'nin, "Hz. Peygamber'i abdest aldığında sarık ve mestleri üzerine mesh ederken gördüm" rivayeti mücmel bir lafızla gelmiştir. İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/570.
[460] Muğire b. Şu'be'nin "Hz. Peygamber'i abdest alırken perçemin ve sarığın üzerini mesh ettiğini gördüm" rivayeti de her iki uygulamayı içeren müfessir bir rivayettir. İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/571.
[461] İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/572.
[462] Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü'l-Hümam, *Fethu'l-Kadir* (Darü'l-Fikr, ts.), 1/157; Ahmed b. Muhammed Savi Maliki Halveti Savi, *Bulgatü's-Salik li-Akrebi'l-Mesalik ila Mezhebi'l-İmam Malik* (Darü'l-Mearif, ts.), 1/202-203; Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mühezzeb* (Darü'l-Fikr, ts.), 1/479.

başı tamamıyla örtmesi durumunda yalnızca sarığın meshiyle yetinmeyi de câiz görürler.[463]

Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) ifadesiyle İbn Hibbân "lugat, fıkıh, hadis ve vaaz alanında ilmin kaplarından biri ve dönemin en akıllı kimselerinden biri olup hadis ilminde aşılamayan bir eser tasnif etmiştir."[464] Çağının önderi olarak da anılan[465] İbn Hibbân önde gelen fakîh, hadis hafızı; tıp, astronomi ve çeşitli ilimlere sahip biri olarak zayıf râviler ve tarih alanında da eser vermekle[466] şöhret bulmuştur.

Evini öğrencileri için medrese haline getirip kütüphanesini de ilim taliplerine vakfeden İbn Hibbân'ın ilimde elde ettiği makamı en iyi ifade edebilecek meşhur talebeleri şu isimlerdir: Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Süleyman b. Ğayse en-Nûkâtî (ö. 382/992)[467], Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995)[468], Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî (ö. 395/1005)[469], Ebû Ali Mansur b. Abdullah b. Halid b. Ahmed ez-Zühlî el-Hâlidî el-Herevî (ö. 402/1012)[470], Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) [471] , Ğuncar Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Süleyman el-Buhârî (ö. 412/1021)[472].

İlim, edebiyat ve sanat alanlarında gelişmiş Buhâra, Semerkant ve Horasan bölgelerinde özellikle Yunanca, Farsça ve Sanskritçe eserlerin tercümeleri sonucu Mu'tezile, Mürcie, İsmâiliyye vd. akımların yaygınlık kazandığı bir çevre içinde yaşayan İbn Hibbân'ın ilmî çalışmaları ve eserleri ayrı bir öneme sahiptir. Abbasî halifelerinin devlet otoritelerinin zayıfladığı; Mısır'da Tolunoğulları, Sicistan'da Sâmanoğulları, Musul ve Halep'te Hamdâniler'in bağımsızlık ilan ettikleri bir zaman

[463] İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/219 Böylece İbn Hibban'ın içtihadının dört mezhebin görüşüyle aynen örtüşmediği anlaşılmaktadır. İbn Hibban'ın eserinde bu açıdan birçok örnek vermek mümkündür. Fakat asıl konudan bizi uzaklaştıracağı için İbn Hibban'ın, mezhepte mukallit olmayıp mezhepte müctehid olduğunu göstermesi bakımından bu örnek yeterli görülmüştür. .
[464] Hamevî, *Mu'cem*, 1/417.
[465] Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemani el-Muallimi (Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1962), 2/225.
[466] Sübkî, *Tabakât*, 3/132.
[467] Zehebî, *Siyer*, 12/561.
[468] Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1900), 3/297-298.
[469] İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 52/29-34.
[470] İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, 60/322.
[471] Zehebî, *Tezkire*, 3/162-166.
[472] Zehebî, *Tezkire*, 3/170; Zehebî, *Siyer*, 13/74.

diliminde Semerkant, Nesâ ve başka yerlerde kadılık görevi yerine getirmiştir. Semerkant'ta kendisi için oluşturulan ilim meclislerinde hadis ve fıkıh okutmuş; Nîşâbur'da hadis dersleri vermiş ve eserlerini yazdırmıştır.

İbn Hibbân'ın isimleri kayda geçen yaklaşık elli eser telif ettiği bilinmekle birlikte[473] günümüze ulaştığı bilinen eserlerden bir kısmı zikredilecektir:

1. Kitâbü's-sikât. İlk olarak 1973-1984 yılları arasında Haydarâbad Dekken'de dokuz cilt olarak basılmıştır. Eserde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı, Hulefâ-i Râşidîn, Emevî ve Abbâsî halifeleri tanıtılmış ve ardından alfabetik sırayla sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn ve müellifin sika kabul ettiği hadis râviler hakkında bilgiler verilmiştir. Râvilerin isim, künye, lakap, memleket, ölüm tarihi, hoca, talebe bilgileriyle birlikte cerh ve ta'dil seviyeleri de bildirilmiştir. Râvilerin hüccet sayılması için aranan şartlar; sika sayılmasına engel kusurlar da ifade edilmiştir. Hakkında ihtilaflı hükümler bulunan râvilerden sika olduğuna kanaat edilenlere de bu eserde yer verilmiştir. Eser, Muhammed Abdürreşîd tarafından Haydarâbâd'da (1973-1983) yayımlanmıştır.[474]

2. Kitâbü(Ma'rifeti)'l-mecruhin mine'l-muhaddisin ve'd-duafa ve'l-metrûkîn. Rivâyetleri tenkide uğrayan râvilerin değerlendirildiği ve alfabetik olarak tertip edildiği eserdir.

Eserin ilk kısmında sünnetin korunması ve yayılmasının önemi hakkında bilgi verilmiş, Hz. Peygamber (s.a.v.) adına yalan nakilde bulunmanın kötülüğü anlatılmıştır. Zayıf râvilerin bilinmesindeki fayda ve onları cerh etmenin gerekliliği vurgulanmış, râvilerin cerh edilmesini zorunlu kılan yirmi çeşit kusur sıralanmış; cerh ve ta'dil çalışmalarının geçirdiği süreç kısaca anlatıldıktan sonra sika râvilerin de nakillerinin hüccet alınmasına engel olan altı özellik belirtilmiştir.

[473] Hamevî, *Mu'cem*, 1/416.
[474] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdürreşid (Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1973).

Eser Hafız Aziz Bey el-Kâdirî tarafından Haydarâbâd Dekken'de (1970) ve Mahmud İbrahim Zâyed'in tahkikiyle Halep'te (1976) yayımlanmıştır. [475]

3. Ravzatü'l-ukalâ ve nüzhetü'l-fuzalâ. Ahlâk ve edebiyatla ilgili konuların âyet, hadis ve hikmetli sözler ile şiirler eşliğinde işlendiği bir kitaptır. Vaaz ve nasihat maksatlı hazırlanmıştır. Mustafa es-Sekkâ'nın tashihleriyle Kahire'de (1911) yayımlanmıştır.[476] Muhammed Muhyiddin Abdülhamid tahkikiyle de Beyrut'ta 1988 yılında yayımlanmıştır.[477]

4. Târîhu's-sahâbe ellezine ruviye anhümü'l-ahbâr. Bu eser, *Kitâbü's-sikât*'ın sahâbe bölümünü içeren alfabetik bir eserdir. Erkek ve kadın 1608 sahâbi ismi tanıtılır. Eser, Bûran ed-Dannâvî tarafından Beyrut'ta, 1988 yılında yayımlanmıştır.[478]

5. Meşâhîru ulemâi'l-emsâr. Sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiînden olup Hicaz, Irak, Şam, Mısır, Yemen, Horasan ve civarlarında yaşamış, daha çok fakîh olma yönüyle öne çıkan 1602 adet sika râvilerin kısa biygrafi bilgileri; yaşadıkları yerler ve kronoloji esas alınarak verilmektedir. Eser, Manfred Fleischhammer'in tashihiyle yayımlanmıştır. (Wiesbaden 1379/1959).[479] Merzuk Ali İbrahim tarafından da tahkik edilerek Kahire'de basılmıştır.[480]

6. es-Sîretü'n-nebeviyyeve ahbâru'l-hulefâ. İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ından derlenerek oluşturulan bir eserdir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı, râşid halifeler ve onlardan sonra gelen halifeler hakkında sîret bilgisi verilmektedir.[481]

---

[475] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Kitâbü(ma'rifeti)'l-Mecruhin Mine'l-Muhaddisin Ve'd-Duafa Ve'l-Metrukin*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed (Halep: Dârü'l-Va'y, 1976).
[476] Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ocak 2024).
[477] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Ravzatü'l-Ukalâ Ve Nüzhetü'l-Fuzalâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977).
[478] M. Fuad Sezgin, *Tarihü't-türasi'l-Arabi [GAS] : ulumü'l-Kur'an ve'l-hadis*, çev. Mahmûd Fehmi Hicazi (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991), 1(1)/383; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Târîhu's-sahâbe*, thk. Buran Dannavi (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988).
[479] Sönmez, "İbn Hibbân".
[480] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, çev. Merzuk Ali İbrahim (Mansure: Dârü'l-Vefâ, 1991).
[481] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *es-Siretü'n-nebeviyye ve ahbarü'l-hulefa*, thk. Sa'd Kerim el-Fakiy (İskenderiye: Dârü İbn Haldun, ts.).

7. el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ' min gayri vücâdi kat'in fî senedihâ velâ sübûti cerhin fî nâkilihâ. Araştırmamızda esas aldığımız ve kısaca *Sahîh* adıyla anılacaktır.

3.2 *Sahîh*'in Tasnif Metodu

Eserin yazılış gayesini müellif şöyle ifade etmektedir: "Hadis rivâyet yollarının çoğalmış olması ve sahih ile sahih olmayanı birbirinden ayırmanın gittikçe zorlaşmış olması. Hadislerden şer'î hükümlere ulaşmanın ihmal edilmesi karşısında sahih hadislerin ezberlenmesini kolaylaştırmak ve maksadı doğrultusunda anlaşılmasını sağlamak."[482]

Eserde nakledilen 7500 hadis; bilinen usulden farklı olarak beş kısma ayrılmıştır. Birinci kısım "emirler" olup 110 neviden oluşmaktadır. "Nehiyler" adındaki ikinci kısım da 110 nevi içermektedir. Üçüncü kısım olan "haberler" 80 neviye ayrılmıştır. Dördüncü kısım "mubahlar" olarak isimlendirilmiş ve 50 nevide işlenmiştir. Son olarak Hz. Peygamber'e has fiiller nakledilen beşinci kısım da "fiiller" başlığıyla 50 neviden oluşmaktadır. Her hadis, özet ifadeler içeren "zikr" başlıkları ile verilmiş; râviler veya hadiste geçen kelimeler ve hükümler hakkında bazen hadislerin sonunda bilgiler verilmiştir. Bir üst başlık olarak verilen neviler genelden özele doğru seyreden bir akış içinde verilen hadislerle açıklanmış ve ayrıntılı hale getirilmiştir. Eserin bu şekildeki tertibi ve yerinde yapılan kısa açıklamalar maksadın anlaşılmasına ciddi katkı sağlamıştır. Eserde gerekli görülmedikçe tekrardan kaçınılmış; nevilerin hadis sayılarından ziyade konunun açıklığa kavuşmasına yetecek nitelikte olması esas alınmıştır. İbn Hibbân, eserinde yalnızca hadisleri tasnif etmekle yetinmemiş, kısımlar-neviler- zikr sıralamasıyla başlık vererek ifade ettiği yaklaşımı dışında gerekli gördüğü yerlerde "Ebû Hâtim dedi ki" sözleriyle başlayarak sened ve metinle ilgili bilgi vermek ve hadisin hükmüyle ilgili açıklamalar yapmaktadır.[483]

[482] İbn Hibbân, *Sahîh,* 1/106.
[483] Bizim tespit ettiğimiz kadarıyla İbn Hibban, eserin 871 yerinde bu şekilde açıklamalar yapmıştır. Bu özellik de eserin ilk şerh çalışmalarına örnek olma kabiliyetini ortaya koymaktadır.

Sahîh, hadisin senediyle ilgili açıklamalar dışında nevi ve zikr başlıklarıyla hadis metninden ulaşılacak şer'î hüküm hakkında da açık bilgiler vermekte, hükmün bağlayıcılığı ve kapsamı hususunda kapalı bir yer bırakmamaktadır.

İbn Hibbân, eserinde nakilde bulunduğu râvilerde şu beş şartı aramıştır:

1. Dinde adil olmak.

2. Hadiste sıdk sahibi olmak.

3. Naklettiği hadisi anlayabilecek seviyede akıllı olmak.

4. Rivâyet ettiği hadisin mânalarına vâkıf olacak seviyede ilim sahibi olmak.

5. Rivâyetinde tedlisten uzak durmak.[484]

İbn Hibbân'ın adalet sahibi olmaktan kastı, bir kimsenin çoğunlukla Allah'a itaat üzere bir hayat sürmesidir. Aksine günahsız olması ya da hiç şeytana uymamış olması değildir. Çünkü bu da imkânsızdır. Komşuları ve yöresindeki adil kimselerin şahitliğiyle bir kimsenin adalet sahibi olduğu bilinir. Hadiste sıdk sahibi olmak da bu anlama gelir.

Hadisi anlayabilecek seviyede akıllı olmak da sünnetin mânasını bozmayacak seviyede dil bilgisine sahip olmaktır. Mevkuf-müsned; mürsel-merfû ayrımının farkında olmak ve râvi isimlerini tashiften uzak durup rivâyet ederken bunları birbirine karıştırmayacak seviyede bilgi sahibi olmaktır. Rivâyet edilen hadisin mânalarına vâkıf olmak da fıkıh bilgisine sahip olmak, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kastettiği anlamı bozacak şeyleri bilmek demektir. Râvinin salt bir nakilci olmaktan öte, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kastettiği anlamı kavrayabilecek kabiliyette fıkıh bilgisine sahip olmasını da şart koşmuştur. Hadis metnindeki bir ziyadeyi de ancak bu râvinin adil olup fıkıh bilgisinin iyi olması durumunda kabul etmiştir.

[484] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/108.

Hadislerin neredeyse tamamı âhâd haberden oluşmaktadır. Bundan dolayı âhâd haberi hüccet kabul etmeyen kimse de sünnetin tamamını reddetmiş olur. Bir rivâyeti âdil iki râviden biri mürsel, diğeri müsned kabul ettiği durumda müellif de müsned; ezberinden naklettiği takdirde âdil râvinin ziyadesini de sahih kabul etmiştir. Rivâyetlerdeki lafız ziyadesi konusunda ancak fıkıh bilgisi daha iyi olan esas alınır. Çünkü İbn Hibbân'a göre hadisteki anlamı kavrayan râvinin sünnet bilgisinde hata yapmasından da şüphe edilmez. Hadisçilerin çoğu metinden daha çok isimler ve isnadları ezberler. Fakîhler de çoğunlukla isimler ve isnatlardan çok metinleri, hükümleri ve mâna ile rivâyeti ezberlemişlerdir.

Müellifin değerlendirmesine göre fakîh bir muhaddisin merfû kabul ettiği bir hadis ancak yazıyla alınmış olduğu takdirde kabul edilir. Çünkü o da müsned-mürsel, mevkuf-munkatı' ayrımına hâkim değildir; ancak o metnin hükümleri üzerinde durur. Buna mukabil râviler ve isnad hakkında sağlam bilgi sahibi muhaddisin de hadisin metni üzerindeki ziyadesi makbul değildir. Bu ölçüler İbn Hibbân'ın ihtiyat bakımından esas aldığı ilkelerdir.

İbn Hibbân'a göre Mürciî, Râfizî gibi mezhep mensubu dâî (davetçi) râviler adil olsalar da rivâyetleri kabul edilmez. Fakat bu mezheplere mensup ya da sempati duyan kimseler dâî olmadıkları takdirde bu râvilerin rivâyetleri alınır. İbn Hibbân, ömrünün ilerleyen dönemlerinde hafızaları zayıflamış râvilerin rivâyetlerini de şu şartlarla kabul etmiştir: Güvenilir râvilerin rivâyetleriyle çatışmayacak ve daha önceki zamanlarda güvenilir muhaddisler, kendilerinden nakilde bulunmuş olacak.

Tedlisten uzak olmak, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşıncaya kadar o hadisi bu niteliklerde râvilerin birbirinden dinlemesi ve rivâyet etmektir. İbn Hibbân'ın iki binden fazla hocadan hadis almasına rağmen eserinde bu özelliklere sahip yüz elli hocasından aldığı nakilleri vermiş olması da tedlis konusundaki bu hassasiyetinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı adil bile olsa semâı açıkça bildirmeyen müdellisin nakillerini münkatı' ve mürsel seviyesinde görmüş ve eserine bu râvinin rivâyetini almamıştır. Müdellis, ismi verilmeyen sika bir şeyhten bu rivâyetin işitildiği kanaatini veriyorsa ve müellif semâın varlığına dair başka bir tarike sahip ise rivâyeti eserine almıştır. Sahâbî mürseli de İbn Hibbân tarafından eserine alınabilecek bir rivâyettir.

Başka hadis münekkitlerinin karşı görüşü olsa da kendisinin itimadı olan râvilerin nakillerini almaktan çekinmemiştir.[485]

Sahîh üzerine yapılan çalışmalar şunlardır:

1. Hanefî fakîhi ve hadis âlimi Ebü'l-Hasen Emîr Alâüddîn Alî b. Balabân b. Abdillâh el-Mısrî (ö. 739/1339), *Sahîh*'i câmi' türü hadis kitabı planıyla fıkıh konularını esas alarak düzenlemiş *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* adıyla kitap ve fasıl başlıkları ekleyerek yayımlamıştır. Bu çalışma *Sahîh*'i ilim erbabının ilgisinden uzaklaştırmış ve daha çok İbn Balabân'ın eseri bilinir ve istifade edilir olmuştur. Eserin bazı ciltleri üzerine doktora çalışmaları yapılmış, Abdülmuhsin el-Yemânî üç cilt halinde tahkik ederek yayımlamış[486], Şuayb el-Arnaûd (ö. 2016) tarafından da on sekiz cilt halinde tahkik ve tahric yapılarak yayımlanmıştır.[487] Kemal Yusuf el-Hût da eseri tahkik etmiştir.[488]

2. Tertîbü Sahih İbn Hibbân. Hadis hâfızı, tarih ve ensâb âlimi Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) eseri yeniden tertip ederek hazırladığı nüshayı, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) tamamlanmamış halde gördüğünü bildirmiş olsa da eser günümüze ulaşmamıştır.[489]

3. Zevâidü İbn Hibbân. Bu eser de bir önceki eser gibi tamamlanmamış bir zevaid çalışması olup Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) çalışması olarak bilinir. [490]

4. Yukarıda sayılan eserlerin dışında Hadis âlimi ve hâfızı Zeynüddin el-Irâkî'nin (ö. 806/1404) çalışması olarak *Etrâfu Sahîhi İbn Hibbân, Tahrîcü erbaine hadîs büldâniyye min Sahîhi İbni Hibbân* adlı eserler üretilmiştir.[491]

---

[485] İbn Hibbân, *Sahîh,* 1/108-116.
[486] Sönmez, "İbn Hibbân".
[487] İbn Hibbân, *el-İhsân*.
[488] Bkz. el-Emir Alâuddin Ali el-Fârisî İbn Balabân, *el-İhsân bi tertibi Sahih İbn Hibban*, thk. Kemal Yusuf Hût (Beyrut: Dâ-rü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014).
[489] Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Dâiretü'l-marif (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi, 1971), 6/74.
[490] Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/74.
[491] Sönmez, "İbn Hibbân".

5. Nureddin el-Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Sahîh*'te Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *Sahih'*leri üzerine 2647 zevaid[492] hadisi senetleriyle, konu başlıklarını esas alarak bir araya getirdiği *Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâidi İbn Hibbân* adlı eser de *Sahîh* üzerine yapılan en önemli çalışmalardan biri olmuştur.[493]

Geçmişte ve günümüzde *Sahîh* üzerine yapılmış bilimsel çalışmalar yukarıda zikredilmiştir. Ayrıca ve özellikle, eserin orijinal tertibine göre yeniden düzenlenmiş olması bu eserle ilgili yapılan en önemli çalışmalardan biri olmuştur. Mehmet Ali Sönmez ve Halis Aydemir tarafından *Sahîh* kendi orijinal tertibine uygun olarak tahkik edilmiş ve 2012 yılında yayımlanmıştır.[494]

3.3 *Sahîh'*te Hadislerin Gayelerine Odaklanma

Dini kavramları anlamak ve anlamlandırmak için onların maksatları üzerinde hassas bir araştırma yapılmalıdır. Dini bilgi ve bu bilginin ifade edilme usulü de yine dinin temel referanslarından öğrenilebilir. Dini kavramların kendi içinde bir uyumu, anlamı ve doğruluğu olduğu izaha muhtaç olmayan bir hakikattir. Dilin anlamını, kullanımından ortaya çıkarma düşüncesi olarak anlaşılabilen bir bakış açısıyla dini bir ifadeyi din dili yapısı içinde ele almak indirgeyici veya soyutlayıcı yaklaşımdan doğacak riskleri azaltacaktır.[495]

Din dili, kaynak olarak sünnetten beslenen ve sünnet birikiminde varlığını gösteren bir yapı arz eder. İbn Hibbân sünnet verilerini ilgili diğer rivâyetlerle belli bir mantık örgüsüyle ele alma ve gerektiğinde açıklama, tartışma ve çözüm önerilerini sunma çabası içinde eser telif etmiştir. "Hz. Peygamber (s.a.v.) faydasız hiçbir söz söylememiştir. Onun sünnetinden de anlamı bilinmeyen bir şey yoktur" derken de bu çabasının gayesini anlatmaktadır.[496] Bu söylemi kuvvetlendiren ve gerçekliğini ortaya koyan müellif gruplama yaptığı ve anlamlı parçalara ayırdığı pasajları başlıklandırmış ve sünnetin tamamını genel olarak "Emirler, Nehiyler, Mubahlar, Bilinmesine ihtiyaç

[492] Zevâid, bazı hadis kitaplarında bulunduğu halde diğerlerinde bulunmayan hadisler, anlamındadır. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 337.
[493] Bkz. Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâidi İbn Hibbân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.).
[494] İbn Hibbân, *Sahîh*.
[495] Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990), 105.
[496] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/125.

duyulan haberler ve Hz. Peygamber'in Fiilleri" şeklinde ifade ettiği kısımlara ayırmıştır. Her kısım da özellikleri dikkate alınarak isimlendirilen "neviler" ve bu başlıkların altında da "zikr" başlıklı alt başlıklar ardından ilgili diğer nakiller sıralanmıştır. İbn Hibbân'ın kendisine özgü taksim ve tasnif anlayışı da maksat eksenli hadis anlama çabasının somut bir örneği olarak incelenmelidir. Her şeyden önce İbn Hibbân'ın şer'î delillerden sünnet hakkındaki değerlendirmeleri ve bu delilden şer'î hükme ulaşmada yararlanma usulü üzerinde yapılacak bir inceleme ve araştırma, makâsıd düşüncesi ve İbn Hibbân'ın sünneti anlamada takip ettiği yolun kesiştiği noktaların tespit edilmesine yarayacaktır. Fakat İbn Hibbân'ın *Sahîh*'te sünneti anlamada ortaya koyduğu duruşu daha iyi anlamak için diğer hadis musannifleri ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasındaki temel farklılıklara işaret etmek isabetli olacaktır.

Ehl-i hadîs ve ehl-i re'y haber-i vâhid ve celî kıyas ile amel etme ve bunlardan birini diğerine tercih etmede kendilerine has yönteme sahip olmuşlardır. Evzâî, Şâfiî, Hanbelî, Zâhirî ve dinî Selefî mezheplerin temsil ettiği ehl-i hadîsin metodolojisi *fıkhü'l-hadîs* olarak bilinmektedir. Hadis eksenli fıkıh anlayışları ve zengin rivâyet bilgisine sahip olarak re'y ve kıyasa uzak duran bu yaklaşım, hakkında hüküm bulunmayan konularda kıyâs yoluna girmemek, farazî meselelerde fetvadan kaçınmakla bilinir. Hadislerin Kur'an'a arzı ve istihsanın reddi ve sahîh âhâd haberle amel etmek gibi temel ilkeleriyle tanınır. Ehl-i hadîs ayrıntılı isnad tahlilini öncelikli iş olarak görmüş, hadis usulünü inşa ve icra etmiştir. Sorular ve sorunlar karşısında şahsî görüşler ve kıyaslarla değil, isnad bilgisi verilen rivâyetlerle amel etmiştir. Başka bir ifadeyle metin merkezli değil, isnad merkezli bir yaklaşım sergilemiştir.[497]

Hicrî ikinci yüzyılda olgunluk düzeyinde varlık gösteren ehl-i re'y ise Kur'an'a aykırı gördükleri haber-i vâhidlerin dışında kalan sahîh hadislerle amel etmeyi tercih etmiştir. Gerektiğinde kıyâs ve istihsan delillerini veya bu ikisinin dışında bir fer'î delili kullanmayı ilke edinmiştir. Ehl-i re'y farklı etnik ve toplumsal yapıya sahip Kûfe'nin ilk defa ortaya çıkan ve acil çözüm bekleyen sorunlarına çözüm aramıştır. Yaygınlaşan hadis uydurmacılığına karşı geliştirdiği bir yöntem olarak rivâyetlerin kabulünde temkinli bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bunun yanında nasların illetlerini tespit etme çabası vererek re'yi, hakkında nas bulunmayan konularda hakem kabul etmişlerdir.

[497] Yıldız, *Fıkhü'l-hadîs*, 207.

Mevcut sorunların ötesinde farazî konular üzerinde çözümler üretmeyi gaye edinmişlerdir. Kıyas, istihsan, hadisleri Kur'an'a arz etme gibi yollarla şer'î hükümlere ulaşmaya çalışırken isnâda başvurmayı da ihmal etmemişlerdir.[498]

Farklı ilke ve usul sahibi olsalar da her iki anlayış ne re'yi ve ne de rivâyetleri tamamıyla devre dışı bırakmıştır. Vahiy ürünü kabul ettikleri sünneti koruma altına alma anlayışı Ahmed b. Hanbel örneğinde oluğu gibi ehl-i hadîsi re'y ve kıyas hakkında ehl-i re'ye göre daha katı davranmaya itmiş olsa da bu iki delili tamamıyla reddeden Zâhirîlerden de farklı kılmıştır. Bunun yanında tashih ve taz'îf etmede temkini elden bırakmadıkları rivâyetlerin sübutu merkeze alınmıştır. Ehl-i hadîsin fıkhü'l-hadîsi rivâyetlerin hıfzı, nakli ve isnâd tenkidi gibi konuları içine alan; yalnızca metnin anlaşılmasıyla yetinilmeyen bir hüküm istinbat yöntemidir.

Fakîh ehl-i hadîs fetvadan uzak durduklarından dolayı rivâyetleri birtakım yöntemlerle bir arada sunmuş, hüküm istinbat yollarını belirtmedikleri ricâl ve bâb merkezli tasnifler kaleme almışlardır. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî gibi ehl-i hadîsin tasnif ettiği *câmi' ve sünen*ler nas ağırlıklı bâb isimlendirmeleri tercih edilmesi yönüyle fetvadan uzak durmak ile ehl-i re'y gibi fetvaya açık olmak arasında konumlanmaktadır.[499] Konuya bu gerçeklik üzerinden bakıldığında İbn Hibbân'ın genel olarak ilk gruba ait görülse de fetvaya yakın olmak açısından ehl-i re'ye daha az mesafeli durduğu anlaşılacaktır.

3.4 *Sahîh'*te Maksat/Makâsıd Anlamında Kullanılan Kavramlar

Geç dönemde kavramsallaşan makâsıd anlayışını İbn Hibbân'da veya onun çağında aramanın sonuçsuz bir çaba olacağı açıktır. Bununla birlikte şer'î delillerde gözetilen şer'î maksatların hiç dikkate alınmadığını, makâsıd düşüncesinin doğuşu ve gelişimine katkı sağlanmadığını iddia etmek güçtür. Bu düşüncelerle İbn Hibbân'ın usulünde makâsıd anlayışının yeri incelenecektir. Bu başlık altında özellikle *Sahîh* adlı eserde kavram olarak maksat-makâsıd lafzının varlığı, قصد fiilinden türemiş kelimelerin kullanıldığı anlam çerçevesi üzerinde durulacaktır. Sonraki dönemlerde hayat bulan

[498] Mehmet Özşenel, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999), 128.
[499] Yıldız, *Fıkhü'l-hadîs,* 204-211.

makâsıd kavramını çağrıştıran anlamlarda kullanılan kelimeler hakkında tespit yapılacaktır. Böylece maksat ve gayeye atıf ile yapmış olduğu değerlendirmelerde kullanılan lafızlar hakkında net bir bilgi verilecek, maksat bağlamlı yaklaşımıyla ilgili değerlendirmelerin dayanakları ifade edilmiş olacaktır.

3.4.1 قصد Fiilinden Türemiş Kelimeler

İbn Hibbân eserinde makâsıd kelimesini bir yerde kullanmış fakat hadisin maksadı ya da şer'î maksat anlamında değil, sözlük anlamıyla "kişinin ulaşacağı yer" mânasında kullanmıştır.[500] Yine yalnızca bir yerde kullandığı maksad kelimesini de "anlatılmak istenen gaye" anlamıyla kullanmıştır.[501] قصد fiilinden türemiş قاصد - قصدا - يقصد-قصد sözcüklerini de çoğunlukla sözlük anlamında kullanmaktadır. Bunun yanında [502] مقصود "şer'î maksat" anlamında kullandığı yerler de vardır: "لَا يَسْأَمُ اللَّهُ حَتَّى تَسْأَمُوا, siz bıkmadıkça Allah da bıkmaz" hadisindeki ifadeleri muhatap kimselerin anlamalarını sağlayan lafızlardan biri olarak görür. Bu hitabın şer'î maksadının "muhataba maksadı anlatabilmek" olduğunu belirtir.[503]

3.4.2 "Hadisin Maksadı" Anlamında Kullanılan Kelimeler

- مُرَاد, "murâd" kelimesi "hadiste geçen lafızla söylemek istenilen anlam" mânasında kullanılmaktadır. Meselâ, "اتَّقُوا دَعْوَةَ الْمَظْلُومِ, Mazlumun duasından sakının!" hadisini açıklarken " أَمْرٌ بِاتِّقَاءِ دَعْوَةِ الْمَظْلُومِ، مُرَادُهُ الزَّجْرَ عَمَّا تَوَلَّدَ ذَلِكَ الدُّعَاءُ مِنْهُ، وَهُوَ الظُّلْمُ، فَزَجَرَ عَنِ الشَّيْءِ بِالْأَمْرِ بِمُجَانَبَةِ مَا تَوَلَّدَ مِنْهُ, mazlumun duasından kaçınmaya dair emrin maksadı bu duanın ortaya çıkmasını sağlayacak şeyden sakındırmaktır. Bu da zulümdür. Zulümden doğacak şeyden sakındırma vardır" ifadelerini kullanmaktadır. [504]

- يراد به - أريد به - يُرِيدُ بِهِ - أَرَادَ بِهِ , "Bu lafızla şu mâna kast edilmiştir" sözüyle de hadisteki mâna hakkında açıklamalar yapmıştır. Meselâ, " الْمُسْلِمُ يَأْكُلُ فِي مِعًى وَاحِدٍ وَالْكَافِرُ يَأْكُلُ في سبعة أمعاء, Müslüman kimse bir karınla yer; kafir ise yedi karınla yer" hadisini açıklayan hadisi verirken şu başlığı kullanmıştır: " ذِكْرُ الْخَبَرِ الدَّالِّ عَلَى أَنَّ هَذَا

[500] İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/26.
[501] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/27.
[502] Örnek olarak bkz. İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/122, 151, 209, 231, 269, 281.
[503] İbn Hibbân, *Sahîh*, 5/302. لَا يَسْأَمُ اللَّهُ حَتَّى تَسْأَمُوا" مِنْ أَلْفَاظِ التَّعَارُفِ الَّتِي لَا يَتَهَيَّأُ لِلْمُخَاطَبِ أَنْ يَعْرِفَ الْقَصْدَ فيما يخاطب به إلا بهذه الألفاظ"
[504] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/363.

الْخَطَّابَ مَخْرَجُهُ مَخْرَجُ الْعُمُومِ وَالْقَصْدُ فِيهِ الْخُصُوصُ أَرَادَ بِهِ بَعْضَ النَّاسِ لَا الْكُلَّ, Hadisin bu hitabının umum lafızla çıktığı ve burada husus kast edilip tüm insanların değil de bir kısmının kast edildiği anlatılmaktadır"[505]

- "الْمَقْصُودُ, el-Maksûd" kelimesi de "hadiste anlatılmak istenen şey" mânasında kullanılmıştır. Meselâ, " أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ آيَتَانِ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ فَإِذَا انْكَسَفَ أَحَدُهُمَا فَافْزَعُوا إِلَى الْمَسَاجِدِ, Ey insanlar! Güneş ve ay Allah'ın âyetlerinden ikisidir. Bunlardan biri tutulduğunda mescitlere sığının!" hadisini açıklarken "maksûd" kelimesini bu bağlamda kullanmıştır.[506]

- "الْمُرَادُ, murâd" kelimesi de "hadiste söylemek istenilen mâna, hadisle anlatılmak istenen şey" anlamında kullanılmıştır. Meselâ, kadının halası ya da teyzesiyle aynı kimsenin nikâhında olmasını yasaklayan hadisin ardından " ذِكْرُ الْبَيَانِ بِأَنَّ الْمُرَادَ مِنْ هَذَا الزَّجْرِ الْجَمْعُ بَيْنَهُمَا لَا تَزَوُّجُ إِحْدَاهُمَا بَعْدَ مَوْتِ الْأُخْرَ, Bu yasaklamadan maksat bu kimselerden biriyle aynı kimsenin nikâhında aynı anda bulunmaktır; birinin ölümünün ardından bu iki kimseden diğerinin nikâhlı olması değil"[507] ifadesinden de böyle bir anlam çıkmaktadır.

3.4.3 Makâsıd Anlamında Kullanılan İfadeler[508]

- İbn Hibbân *Sahîh'*te şer'î hükümlerin gayeleri ve hadislerin işaret ettiği şer'î maksatları izah esnasında çoğunlukla "العلة, illet" [509] kelimesini kullanmıştır. Elinde mızrak bulunduğu halde mescitte sadaka dağıtan bir kimseye mızrağın madenî ucunu eliyle kapatmasına dair emrin verilmesindeki[510] şer'î gayeyi anlatmak üzere

---

[505] İbn Hibbân, *Sahîh,* 4/429.

[506] " أَمَرَ فِي هَذَا الْخَبَرِ بِالصَّلَاةِ عِنْدَ كُسُوفِ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ وَهُوَ الْمَقْصُودُ فَأَطْلَقَ هَذَا الْمَقْصُودَ عَلَى سَبَبِهِ وَهُوَ الْمَسَاجِدُ لِأَنَّ الصَّلَاةَ تَتَّصِلُ3 فِيهَا لَا 4أَنَّ الْمَسَاجِدَ يُسْتَغْنَى بِحُضُورِهَا عِنْدَ كُسُوفِ الشَّمْسِ أَوِ الْقَمَرِ دون الصلاة , Bu haberde Hz. Peygamber güneş ve ay tutulması esnasında namaz kılmayı emretti. Kast edilen şey de namazdır. Kast edilen şeyi sebebin yerine kullandı ki sebep mescitlerdir. Çünkü namaz oralarda kılınır. Yoksa güneş ve ay tutulduğunda namaz kılmaksızın tek başına mescitlerde bulunmayı emretmiş değildir. " İbn Hibbân, *Sahîh,* 2/256.

[507] İbn Hibbân, *Sahîh,* 3/77.

[508] 3.3.2 numaralı başlıkta hadisin maksadı, "hadisin anlamı" manasında kullanılmıştır. 3.3.3 numaralı başlıkta ise hadislerden çıkarılabilecek hikmet, maslahat ve illet gibi makâsıd eksenli anlam ifade eden lafızlar konu edilmektedir.

[509] Birden fazla anlamda kullanılan illet sözcüğü hükmün konmasını münasib gösteren bir durum, hükmün konmasıyla amaçlanıp korunmak istenen menfaat, hükmün konmasını münasib gösteren durumu genelde içeren açık (munzabıt) vasıf anlamlarında kullanılmıştır. Bu anlamlardan üçünü de fıkıhçılar kullanırken sadece sonuncusunu usulcüler kullanmış, ilk iki anlam için "hikmet" kavramını kullanmışlardır. "İlliyyet" kelimesi de sebep-sonuç ilişkisi anlamındadır. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,* 194.

[510] İbn Hibbân, عَنْ جَابِرٍ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ أَمَرَ رَجُلًا كَانَ يَتَصَدَّقُ بِالنَّبْلِ فِي الْمَسْجِدِ أَنْ لَا يَمُرَّ بِهَا إِلَّا وَهُوَ آخِذٌ بِنُصُولِهَا *Sahîh,* 2/417.

ذِكْرُ الْعِلَّةِ الَّتِي مِنْ أَجْلِهَا أُمِرَ بِهَذَا الْأَمْرِ“, Bu emrin gayesi” başlığını atarak şu hadisi nakletmiştir: “ إِذَا مَرَّ أَحَدُكُمْ فِي أَسْوَاقِنَا أَوْ مَسْجِدِنَا بِنَبْلٍ فَلْيُمْسِكْ عَلَى نصولها لئلا يصيب أحدا من المسلمين, Sizden biri çarşımıza ve mescidimize mızrakla uğradığında eliyle uçlarını eliyle tutsun ki Müslümanlardan kimseye zararı dokunmasın.”[511] Hz. Peygamber'in (s.a.v.) farz kılınmasından endişe ederek birçok ameli sünnet edinmekten geri durduğunu haber veren Hz. Aişe'nin rivâyetini “ ذِكْرُ الْعِلَّةِ الَّتِي مِنْ أَجْلِهَا كَانَ يَتْرُكُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْأَعْمَالَ الصَّالِحَةَ بِحَضْرَةِ الناس , Hz. Peygamber'in sâlih amelleri insanların huzurunda yapmayı terk etmesinin illeti” başlığı altında vermiştir.[512]

- “قَصْدَ” kelimesi şer'î maksat anlamında da kullanılmıştır. Meselâ, evli oldukları halde zina edenlerin taşlanarak cezalandırılmaları emrinin, onları ibret olsun diye cezalandırma amacı taşıdığını belirtmek için kullanılmıştır: “ ذِكْرُ الْأَمْرِ بِالرَّجْمِ لِلْمُحْصِنِينَ إِذَا زَنَيَا قَصْدَ التنكيل بهما”[513]

- الْمَعْنَى kelimesi de “hadisin maksadı” mânasında kullanıldığı gibi “hadisin delâlet ettiği şer'î hükmün maksadı” anlamında da kullanılmıştır: Hz. Peygamber'in, “Ey Allah'ın resulü! Benim hakkımda en çok neden korkarsın?” diye soran kimseye eliyle kendi dilini tutması ve sonra 'bu' diyerek cevap vermesini anlatan rivâyeti açıklayan İbn Hibbân şu sözlerle başlamaktadır: “ الْمَعْنَى فِي أَخْذِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِسَانَهُ بِيَدِهِ, Hz. Peygamber'in eliyle dilini tutmasındaki maksadı şudur.”[514]

3.5 Şer'î Maksatlar Bakımından *Sahîh*'in Diğer Hadis Eserlerinden Farkı

İbn Hibbân, eserinde kullandığı “العلة, İllet” kavramıyla hadislerin delâlet ettiği hükümlerin şer'î gayelerine vurgu yapmıştır. Usûl-i fıkıh terimi olarak bu lafız, tespit edebildiğimiz kadarıyla, *Kütüb-i Sitte*'den yalnızca Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'inde,[515] İbn Hibbân'ın hocası İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *Sahîh*'inde.[516] Ebû

[511] İbn Hibbân, *Sahîh,* 2/417.
[512] أَنَّ عَائِشَةَ زَوْجَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، كانت تقول: ما كان رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُسَبِّحُ سُبْحَةَ الضُّحَى. وَكَانَتْ عَائِشَةُ تُسَبِّحُهَا وَكَانَتْ تَقُولُ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَرَكَ كَثِيرًا مِنَ الْعَمَلِ خَشْيَةَ أَنْ يستن به، فيفرض عليهم İbn Hibbân, *Sahîh,* 2/352.
[513] İbn Hibbân, *Sahîh,* 2/471.
[514] İbn Hibbân, *Sahîh,* 1/484.
[515] Bu kavram, eserde yalnızca iki yerde geçmektedir. Bk. Nesâî, *Nesâî,* Hadis no. 2945, 5565.
[516] Kırk yerde bu kelimenin kullanıldığı, hadislerdeki şer'î gayelerin öne çıkarıldığı görülmektedir. Bazı örnekler için bk. Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemi İbn Huzeyme, *Sahîh,* thk. M. Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 1/58, 77, 203, 209, 277.

Avâne el-İsferâyînî'nin (ö. 316/926) *Müstahrec*'inde[517] az da olsa kullanılmıştır. Tahâvî de (ö. 321/933) mezheplerin delil kabul ettiği rivâyetleri tasnif ettiği *Şerhu Meâni'l-âsâr* ve *Şerhu Müşkili'l-âsâr* adlı eserlerinde bu kavramı şer'î gaye anlamında kullanmıştır.[518] Tespit edilebildiği kadarıyla dördüncü yüz yıla kadar "illet" kavramı şer'î maksatlar anlamıyla hadis eserlerinde konu edilmemiştir. Bu bilgiler, eserinde iki yüzden fazla yerde bu kavramı kullanarak hadislerdeki şer'î maksatlara işaret eden İbn Hibbân'ın farkını ortaya koymaktadır. Yalnızca bu sebep bile, hadislerdeki şer'î gayelerin konu edilmesi bakımından diğer hadis eserleri arasından onun eserinin tercih edilmesi için yeterli sayılabilir.

Hadislerin maksatları hakkında bir örnek olarak *Sünen*'ler ve *Sahîhayn* değil de İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inin bu çalışmada konu edilmesinin en önemli sebebi bu eserler arasındaki tertip ve tasnif biçimindeki farklılıktır. Fıkıh kitabı düzeninde tasnif edilen bu çalışmalara karşılık İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i usûl-i fıkıh tertibindedir. Bu eserlerde verilen rivâyetler için uygun görülen bâb başlıkları hadislerin delâlet ettiği fer'î fıkıh konularıyla ilgili olmasına karşılık İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde verilen rivâyetlerin hükme delâlet yönü veya şer'î maksatları öne çıkarılmaktadır. Bu bakımdan anılan eserlerle İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i arasındaki farkı anlamak için bir örnek vermek faydalı olacaktır.

Sahurda yeme-içmeyle ilgili olarak Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünen*'inde şu rivâyet yer almaktadır:

عَنْ أَنَسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَسَحَّرُوا فَإِنَّ فِي السُّحُورِ بَرَكَةً

"Enes b. Mâlik'ten rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Sahur yapınız. Çünkü sahurda bereket vardır."[519]

Peşinden gelen rivâyet de şu şekildedir:

[517] Musannif bu kavramı yedi yerde kullanmıştır. Örnekler için bk. Ya'kūb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî Ebû Avâne, *Müstahrecü Ebî Avâne* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1998), 1/289; 2/352, 365.
[518] Örnekler İçin bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câdd el-Hak (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1994), 1/171, 384, 385, 425, 427.; Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsar*, 3/324, 338; 5/197, 264.
[519] Dârimî, "Savm", 9 Hadis no. 1738.

عَنْ أَبِي قَيْسٍ، مَوْلَى عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ قَالَ: كَانَ عَمْرُو بْنُ الْعَاصِ يَأْمُرُنَا أَنْ نَصْنَعَ لَهُ الطَّعَامَ يَتَسَحَّرُ بِهِ، فَلَا يُصِيبُ مِنْهُ كَثِيرًا، فَقُلْنَا لَهُ: تَأْمُرُنَا بِهِ وَلَا تُصِيبُ مِنْهُ كَثِيرًا؟ قَالَ: إِنِّي لَا آمُرُكُمْ بِهِ أَنِّي أَشْتَهِيهِ، وَلَكِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «فَصْلُ مَا بَيْنَ صِيَامِنَا وَصِيَامِ أَهْلِ الْكِتَابِ أَكْلَةُ السَّحَرِ

"Amr b. el-Âs'ın mevlâsı Ebû Kays'tan rivâyet edilmektedir: Amr b. el-Âs bize sahur yapmak üzere yemek hazırlamamızı emretmişti. Ondan fazla da yemedi. Biz de ona 'Bize yemek yapmamızı emrediyorsun; fakat pek yemiyorsun' dedik. O da 'Ben onu çok arzuladığım için emretmiş değilim; ancak Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: Bizim orucumuzla ehl-i kitabın orucu arasındaki fark sahurda yemedir."[520]

Musannif sahur yemeği yeme emrinin illetini ikinci rivâyette vermiş olmakla birlikte "بَابٌ فِي فَضْلِ السُّحُورِ, Sahur yapmanın fazileti" başlığından da anlaşılacağı üzere konunun fer'î fıkıhtaki yerine işaret etmektedir. Yakın manaları barındıran rivâyetler Dârimî'nin *Sünen*'i ve İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde de verilmekle birlikte verilme yöntemi ve başlıklarla yapılan vurguların birbirinden farklı oldukları açıktır.

Buhârî de (ö. 256/870) *Sahîh*'inde sahur yemeği yemeyle ilgili rivâyeti vermiştir:

عَبْدُ العَزِيزِ بْنُ صُهَيْبٍ قَالَ: سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَسَحَّرُوا فَإِنَّ فِي السَّحُورِ بَرَكَةً

"Abdülaziz b. Suheyb'den, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Enes b. Mâlik'ten (r.a.) şöyle dediğini işittim: Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Sahur yapınız. Çünkü sahurda bereket vardır."[521]

Buhârî her ne kadar sahur yapmanın illetini belirten rivâyeti nakletmiş olsa da bunu "بَابُ بَرَكَةِ السَّحُورِ مِنْ غَيْرِ إِيجَابٍ, Farz olmaksızın sahur yemeğinin bereketine dair bâb" başlığı altında sahur yapmanın farz olmadığını belirtmiş; fakat bereketli olması bakımından faziletini öne çıkaran şer'î delil olarak vermiştir.

[520] Dârimî, "Savm", 9 Hadis no. 1739.
[521] Buhârî, "Savm", 20 Hadis no. 1923.

Müslim'in (ö. 261/875), *Sahîh*'inde " بَابُ فَضْلِ السُّحُورِ وَتَأْكِيدِ اسْتِحْبَابِهِ، وَاسْتِحْبَابِ تَأْخِيرِهِ وَتَعْجِيلِ الْفِطْرِ, Sahurun fazileti, müstehap olduğunun tekidi; sahurun geciktirilmesinin, iftarın vaktin ilk ânında yapılmasının müstehap olmasına dair bâb" başlığı altında şu rivâyet nakledilmiştir:

عَنْ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «فَصْلُ مَا بَيْنَ صِيَامِنَا وَصِيَامِ أَهْلِ الْكِتَابِ، أَكْلَةُ السَّحَرِ

"Amr b. el-Âs'tan rivâyetle, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: Bizim orucumuzla ehl-i kitabın orucu arasındaki fark sahurda yemedir."[522]

Müslim'in eserindeki bâb başlığı da bu rivâyette verilen illetle ilgili bir vurgu taşımamaktadır. Sahur yemeğinin fazileti ve fıkıhtaki yeri hükme delil olan rivâyet üzerinden verilmiş, rivâyetteki illete herhangi bir gönderimde bulunulmamıştır.

İbn Mâce (ö. 273/887) *Sünen*'de konuya dair "بَابُ مَا جَاءَ فِي السُّحُورِ, Sahur hakkında gelen rivâyetler bâbı" başlığını atmıştır. Ardından, sahurda yemeyle ilgili emrin bir illetini bildiren şu rivâyeti diğer musannifler gibi yalnızca sahurun şer'î hükmüne bir delil olarak nakletmiştir:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَسَحَّرُوا؛ فَإِنَّ فِي السُّحُورِ بَرَكَةً

"Enes b. Mâlik'ten rivâyetle, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: Sahur yapınız. Çünkü sahurda bereket vardır."[523]

Tirmizî'nin de (ö. 279/892) aynı yöntemi takip ettiği anlaşılmaktadır: " بَابُ مَا جَاءَ فِي فَضْلِ السَّحُورِ, Sahurun faziletine dair gelen rivâyetler bâbı" başlığı atması, konunun fer'î fıkıhtaki yerini işaret eden rivâyetleri vereceğini hissettirmektedir:

وَرُوِيَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: فَضْلُ مَا بَيْنَ صِيَامِنَا وَصِيَامِ أَهْلِ الكِتَابِ أَكْلَةُ السَّحَرِ

[522] Müslim, "Sıyâm", 46 Hadis no. 1096.
[523] İbn Mâce, "Sıyâm", 22. Hadis no. 1692.

“Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: Bizim orucumuzla ehl-i kitabın orucu arasındaki fazilet farkı sahur yemesidir.”[524]

Nesâî de (ö. 303/915) aynı yöntemle dikkat çekmektedir: Nesâî sahurdaki illeti bildiren rivâyeti vermiştir. Bununla birlikte şer’î maksadı öne çıkarma gayesi taşımadığı anlaşılmaktadır. Rivâyetin başlığı bu kanaati destekler mahiyettedir: “الْحَثُّ عَلَى السَّحُورِ, Sahur yemesini teşvik.”

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «تَسَحَّرُوا فَإِنَّ فِي السَّحُورِ بَرَكَةً

“Abdullah’tan rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Sahur yapınız. Çünkü sahurda bereket vardır.”[525]

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَسَحَّرُوا وَلَوْ بِجَرْعَةٍ من ماء

“Abdullah b. Amr’dan rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: Bir bardak suyla bile olsa sahur ediniz.”[526]

İbn Hibbân bu rivâyeti “ذِكْرُ الْأَمْرِ بِالِاقْتِصَارِ عَلَى شَرِبِ الْمَاءِ لِمَنْ أَرَادَ السَّحُورَ, Sahur yapmak isteyen kimsenin su içmekle yetinmesine dair emir bahsi” başlığı altında vermiştir. Hemen peşinden “ذِكْرُ الْعِلَّةِ الَّتِي مِنْ أَجْلِهَا أُمِرَ بِهَذَا الْأَمْرِ, Bu emrin illeti” başlığı atıp şu rivâyeti nakletmiştir:

عَنْ عَمْرو بْنِ الْعَاصِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: فَصْلُ مَا بَيْنَ صِيَامِنَا وَصِيَامِ أَهْلِ الْكِتَابِ أَكْلَةُ السَّحُور

“Amr b. el-Âs’tan rivâyetle Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Bizim orucumuzla ehl-i kitabın orucu arasındaki fark sahurda yemektir.”[527]

İbn Hibbân, sahur ile ilgili bilgi veren rivâyeti vermiştir. Ardından sahur yemeğinin emre konu olmasındaki illete işaret etmek üzere bu emrin illeti hakkında bilgi veren

[524] Tirmizî, “Savm”, 17. Hadis no. 708.
[525] Nesâî, *Nesâî*, “Sıyâm”, 18. Hadis no. 2144.
[526] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/478.
[527] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/478.

rivâyeti nakledeceğini belirtmiştir. Yani rivâyetle, emrin maksadı üzerinde durulması gerektiğine dair bir vurgu yapmıştır. Fakat bu yöntem diğer tasnif çalışmalarında görülmemektedir.

Yukarıdaki veriler hadis tasnif eserlerinde belli bir konu hakkındaki rivâyetler üzerinden bir karşılaştırma amacıyla değerlendirilmiştir. İlgili rivâyetlerde, konunun illeti hakkında verilen mesajın dikkatlere arz edilmediği, bilakis konunun fıkhî yönü üzerinde bilgi verme maksadına hizmet edilmiştir. İbn Hibbân ise başlıklarıyla özellikle hadislerin hükme delil olma yönü üzerinde yoğunlaşmış ve oyuncusuna bu tarzda mesaj vermiştir. Dolayısıyla şer'î maksatlara işaret bakımından İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inin kendine has, ayrı ve özel bir yönü olması haklı olarak bu çalışmanın temel hareket noktası olmuştur.

3.6 Kısımlardaki Maksatlar

Tedvin edilen hadislerden istifadeyi kolaylaştıran ve onları işlevsel hale getiren tebvîb usulünün hicrî dördüncü asırdaki uygulama örneklerinden biri olan İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde ana hatlarıyla hadisler beş kısma ayrılmıştır. Eserde hadis sayısının yaklaşık 7500 hadis bulunmasından dolayı kısımlarla ilgili değerlendirmeleri eserin "Emirler" ve "Nehiyler" kısımlarıyla sınırlı tutulacaktır. Bu kısımlar musannifin sünnet anlayışı ve sünneti tasnif usulünde esas aldığı ölçüleri yansıtmak bakımından önemlidir. Sünnetin öncelikleri veya sünnetin tüm yönleriyle özeti halinde sunulan bu kısım başlıkları üzerinden musannifin, eseri oluşturma anlayışına hâkim olan fıkıh usulünün etkisi görülmektedir. Dolayısıyla bu kısımların mahiyeti, taşıdıkları anlam ve yüklendikleri fonksiyonların irdelenmesi gereklidir.

3.6.1 Emirler

Müellif, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) emirleri bulunan hadislere kendi sistematiği içinde bu kısım altındaki 110 nevi alt başlığında yer vermiştir. Emir, mânaya delâlet ve hükme konu olma bakımından fıkıh usulü ilminin en önemli konularından biridir.[528]

[528] Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 2/79; Muhammed b. Ali Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*, thk. Halil el-Meys (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982), 1/37; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 3/2; Ebû Bekr Ahmed

Bu açıdan bakıldığında İbn Hibbân'ın hadislerde geçen emir kiplerinin tarifi, çeşitleri, bağlayıcılığı gibi konuları bağlamında hadisleri "Emirler" kısmı altında tasnif etmesi, fıkıh usulü mantığıyla hareket ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Amaçlarından biri de delillerden hüküm elde etme yollarının bilinmesi olan fıkıh usulü, İbn Hibbân'ın esas aldığı bir anlama biçimi olarak ortaya çıkmıştır.

Emir (امر) kelimesi sözlükte nehyin zıddı olarak "yapılması istenen iş" anlamında kullanıldığında çoğulu "أوامر" olarak geçer.[529] Fıkıh usulü ilminde lafzın şer'î hükme delâleti bakımından, emir anlamı taşıyan naslardan hüküm çıkarılması, tanımı, sîgası, nedb ya da vücûb ifade etmesi gibi yönleriyle ele alınan önemli bir konu başlığıdır.[530]

Emir lafzının ıstılah tanımı ilk dönem mütekellim usulcüler tarafından "emre muhatap kimsenin emredileni yapmak suretiyle itaat etmesini gerektiren söz" olarak verilmiştir.[531] Fıkıh usulünde genel olarak "otorite sahibinin bir fiilin kesin olarak yapılmasına dair talebini ifade etmek için kullanılan lafız" olarak tarif edilir. Bir talebin emir olduğu emir sîgası olan "yap, افعل"[532] ve emir 'lâm'ı içeren muzârî sîgasıyla[533] ya da talep mânası taşıyan haber cümlesiyle[534] anlaşılabilir.[535]

Usulcüler, çoğunlukla mutlak emir sîgasının, emre konu olan işin kesin ve bağlayıcı bir şekilde talep (vücûb) ifade ettiği kanaatindedir. Buna göre vücûb, hakiki anlamı; vücûb dışında nedb, ibâha, tehdid, irşad, te'dib, ta'ciz, dua gibi anlamlar ise mecâzîdir.[536] Delil olarak şu âyeti gösterirler: "Âdem için saygı ile eğilin" dedik. İblisten başka hepsi saygı ile eğildiler. O, saygı ile eğilenlerden olmadı. Allah, 'Sana

b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdi, *el-Fakih ve'l-Mütefekkih*, thk. Ebu Abdurrahman Adil b. Yusuf el-Ğarâzî (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2000), 1/218.

529 Râzî, *Muhtârü's-Sıhâh*, 1/21; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 4/27.

530 Cüveynî, *El-Burhân*, 1/106; Serahsî, *el-Usûl*, 2/336; Gazzâlî, *Mustasfâ*, 2/47-85.

531 Gazzâlî, *Mustasfâ*, 2/46.

532 أَقِمِ الصَّلَاةَ ifadesi, el-İsrâ, 17/78.

533 فَلْيَكْتُبْ lafzı, el-Bakara, 2/282.

534 وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ, "Onların normal ölçülerde yiyecek ve giyeceklerini sağlamak da çocuk kendisinden olanın (babanın) borcudur" şeklindeki haber cümlesi de bir anlamda babaya bu yükümlülüğü emreden lafız olmaktadır. el-Bakara, 2/233.

535 Abdullah Kahraman, *Fıkıh usulü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 243.

536 Fahrettin Atar, *Fıkıh Usulü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002), 180; İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 3/97; Serahsî, *el-Usûl*, 1/14; Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *et-Tebsira fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Muhammed Hasan Hayto (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1980), 27; Ebü'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed Sem'ânî, *Kavâtıü'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/49; Âmidî, *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, 2/177; Necmeddin Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî (Müessesetü'r-Risale, 1987), 2/365.

emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?' dedi."[537] Buradaki soru istifhâm-ı inkârî olup azarlama ve kınama anlamı taşımaktadır. Kınama da ancak yapılması zorunlu olan ve kesin bir dille istenen bir emir için söz konusu olabilir.[538]

Emir ile ilgili genel fıkıh usulü konularını şu şekilde özetlemek mümkündür: Beş vakit namaz gibi, emir geniş vakitle kayıtlı olduğunda vaktin içinde olmak şartıyla sonuna kadar ertelenebilir. Ramazan orucu gibi dar vakitle kayıtlı emir ise geciktirilemez. Kefaretler gibi belli bir vakitle kayıtlı olmayan emirlerin geciktirilmesinde bir mahzur olmayıp gelecek bir zaman diliminde yerine getirilmesi câizdir. Emredilen şeylerin yerine getirilmesiyle emre uyulmuş olur. Ancak emredilen ibadetler için konulmuş sebepler tekrar ettiğinde yeniden yerine getirilirler. Namaz için vakitlerin girmesi, oruç için Ramazan ayının gelmesi gibi. Nehiyden sonra gelen emir Hanefilerin çoğunluğuna göre vücûb ifade eder; Hanbelî, Şâfiî ve Mâlikîler'e göre ise ibâha hükmüne delâlet eder. Emrin muktezası, emredilen şeyin güzel ve iyi olması nedeniyle yerine getirilmesidir.[539]

İbn Hibbân da hadislerde geçen emir kipleri ve emir anlamı taşıyan lafızlardan anlaşılabilecek fıkhî hükümlerin hangi usul ile elde edileceğine dair fikir vermektedir. Ona göre mendup olduğuna dair bir karine olmadıkça mutlak emir yerine getirilme imkânı ve gücü oranında vücûb ve kesinlik ifade eder.[540] "Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin"[541] şeklindeki ilahi emri de bu şekilde anlayan musannif şu âyeti de delil göstermektedir: "Hayır! Rabbine and olsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar."[542]

İbn Hibbân'ın hadisleri delil göstererek ulaştığı usûl-i fıkıh ilkelerinden bir kısmı şunlardır: Emrin mendup olmasına delâlet eden karineler de ancak başka bir hadis ya da sahâbe icmâıdır.[543] Şart gerçekleştiğinde emir de tekrar eder. Şart ortadan

[537] el-A'râf, 7/11,12.
[538] Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-Udde fi usûli'l-fıkh*, 1/229; Âmidî, *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, 2/146.
[539] Atar, *Fıkıh Usulü*, 182.
[540] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/7.
[541] el-Haşr, 59/7.
[542] en-Nisâ, 4/65.
[543] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/100.

kalktığında emir de geçersiz olur.[544] Bir şeyin emredilmesi, aksinin yasaklanması anlamına gelir.[545]

3.6.2 Nehiyler

Nehiy, sözlükte emrin zıddı olarak "yasaklamak, menetmek, bir şeyden vazgeçilmesini talep etmek, engel olmak" anlamlarına gelir.[546] Fıkıh usulü ıstılahı olarak da usulcülerin çoğunluğuna göre 'bir işten kaçınmayı buyurucu bir tarzda talep edildiğini gösteren söz' anlamındadır.[547] Nehyin bir hüküm ifade etmesi için yasaklayan kimsenin yasaklanan kimseden mevki bakımından üst düzeyde olması gerekli görülmüştür.[548]

Bir talebin nehiy olduğu şu yollarla anlaşılır:

1. "Yapma!" anlamındaki لا تفعل sîgası nehiy ifade eder. "Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin!"[549]

2. Emir sîgasıyla talebi terk etme istenildiğinde nehiy anlamına gelir. Şu âyet bu anlamdadır: "Faizden geriye kalanı bırakın!"[550]

3. Nehiy, نهى fiili kullanılarak yasaklama da nehiy anlamındadır. " وَإِذَا نَهَيْتُكُمْ عَنْ شَيْءٍ فَانْتَهُوا عَنْهُ, Size bir şey yasakladığımda onu terk edin" hadisinde olduğu gibi.[551]

4. Helal kılma fiilinin nefyedilmesi veya haram kılma fiilinin kullanılması da nehiy anlamına gelir. "إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ, Allah size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı"[552] ve " يَا أَيُّهَا

---

[544] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/169.
[545] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/65 الأمر بالشيء الذي أمر على سبيل الحتم مراده استعمال ذلك الشيء مع الزجر عن ضده.
[546] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 15/343; el-Kazvînî, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-luga*, 1/137.
[547] Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-Udde fî usûli'l-fıkh*, 1/159; Tehânevi, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn Ve'l-Ulûm*, 2/1730.
[548] Tûfî, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravza*, 2/429.
[549] لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ en-Nisâ, 4/29.
[550] وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا el-Bakara, 2/278.
[551] Müslim, "Hac", 412.
[552] el-Bakara, 2/173.

الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا, Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helal değildir"[553] âyetlerinde olduğu gibi.

Nehiy sîgası haram kılma, kerahet, irşad, dua gibi anlamlar taşıyabilir. Bir karineyle kayıtlı olduğunda tahrim ifade etmediği hususunda usulcüler ittifak ederler. Sahâbe ve dilcilerin de icmâı ve usulcülerin çoğunluğuna göre mutlak nehiy haram hükmündedir.[554] İbn Hibbân da aynı kanaati paylaşır.[555]

İbn Hibbân'ın "Emirler" ve "Nehiyler" adlı kısımlar altında sıraladığı neviler üzerinde daha ayrıntılı değerlendirmeler aşağıda yapılacak olduğundan dolayı, kısımlar açısından İbn Hibbân'ın hadisleri değerlendirmesi ve hadislerden ulaşılacak hükümlerin hangi usuller dâhilinde elde edileceğine dair fikir veren yaklaşımı şu şekilde ifade edilebilir:

1. İbn Hibbân, hadisleri fıkıh usulü ilminde 'dil ile ilgili hususlar', 'lafzın şer'î hükümlere delâleti' ve 'has' başlıkları altında ele alınan 'Emir ve Nehiy' konu başlıklarını hadisleri sünneti temsil eden beş temel kısımdan biri olarak eserine almıştır. Nitekim "Sünnetlerin kısımlarının birincisi emirlerdir, sünnetlerin kısımlarından ikincisi nehiylerdir" şeklinde kısımları isimlendirmesi de bunu göstermektedir.[556] Bu da onun yalnızca hadis ilmiyle tahammül ve eda açısından ilgilenmekle kalmadığını, hadisi anlama ve anlamlandırma çalışması olarak ifade edilebilecek fıkhü'l-hadîs ile ilgilendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

2. Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri ve tebvîb usulüyle tasnif edilen diğer hadis eserlerinde görüldüğü üzere musanniflerin genelde kitab ve bâb isimlendirmede daha ziyade fürû fıkıh bilgisi içeren başlıklar kullandıkları gerçeği karşısında İbn Hibbân'ın daha ziyade ve öncelikle usul yönü öne çıkan taksim yapması dikkat çekicidir.

3. Nevi başlıklarında daha açık görüleceği üzere İbn Hibbân'ın hadislerden çıkarılacak ilkelerin hayata öncelikle yansıtılacak etkilerinin onları anlamaktan

[553] en-Nisa, 4/19. Kahraman, *Fıkıh usulü*, 245-246.
[554] Şîrâzî, *et-Tebsira fî Usûli'l-Fıkh*, 1/99; Âmidî, *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*, 2/187; İsnevi, *Nihayetü's-Sul Fî Şerhi Minhaci'l-Vüsul*, 1/177; Zerkeşî, *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*, 3/365.
[555] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/7.
[556] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/65,77.

geçeceği anlayışıyla taksim ettiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim emirler kısmını takip ederek "Nehiyler, Haberler, Mubahlar ve Hz. Peygamber'in fiilleri şeklinde sıralanan taksim anlayışı, dinde önceliğin itaat ve teslimiyet olduğunu; hadislerin dilini ve maksadını ifade etmede temsil kabiliyeti olabilecek küllî maksatların bu sıra gözetilerek, bu başlıkların içerdiği ilke ve prensipler ışığında anlaşılabileceğine işaret etmektedir.

4. İbn Hibbân, eserini tüm hadisleri nakletmek için kaleme almadığını, yalnızca hadislerdeki maksatları elde etmek üzere nevi ve fasıllara ayırdığı başlıklar altında hadisleri zikretmekle yetindiğini, bunların dışında benzer hadislerin de bulunduğunu dile getirmektedir.[557] Bu da açık bir şekilde, eserini tasnif etmede hadisleri maksat eksenli anlama usulünü esas aldığını göstermektedir.

5. Fıkıh usulü konusu olan Emir ve Nehiy, özellikle hadislerin tasnif edildiği bir eserde müstakil konu başlıkları olarak alınmıştır. Bu da hadislerin ve neticede Şâriin maksatlarının doğru anlaşılması için emir ve nehiy lafızlarının delâlet ettiği anlamın kesinlik seviyesini bilmeyi sağlayacaktır. Aynı zamanda bu yaklaşım, müctehidlerin şer'î hükümleri çıkarma yöntemleri ve fıkhî görüşlerinde hadisleri anlama yöntemleri hakkında da fikir verecektir. Diğer taraftan bir hadis kültürü kazandıran bu taksim ve tasnif ilim meraklısına, birbirinden bağımsız gibi görünen dağınık bir bilgi yığınını hangi yöntem ve ilkeler ışığında verimli bir birikim olarak kullanacağı hakkında da yol gösterici niteliktedir. Hadislerde geçen emir ve nehiy lafızlarının hükme delâletinde gözetilecek dil kurallarının neler olduğu; hadislerden elde edilen hükümlerde gözetilen maslahat ve maksatların neler olduğu öne çıkarılmıştır. Bilgi kaynağı ve delil olarak hadislerin konumu ve işlevselliği; birbirleriyle çelişik gibi görünen hadislerdeki emir ve nehiy lafızlarının tevil yolu gibi hususlar da bu taksim ve tasnif yöntemiyle elde edilecek faydalar olacaktır.

3.7 Nevi Başlıklarında Maksat Eksenli Değerlendirmeler

İbn Hibbân, Emirler kısmında aldığı hadisleri 110 nevi başlığı altında zikretmiştir. Nehiyler kısmı da aynı şekilde 110 neviden oluşmaktadır. Toplam 400 neviden oluşan

[557] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/540.

eserin 220 nevilik kısmı, yani yarısından fazlası Emirler ve Nehiyler için tahsis edilmiştir. Bu da hadislerin özellikle ve öncelikle şer'î hükümlere delâlet yönüyle ele alındığını göstermektedir. Sünnetin kısımlarıyla Kur'an cüzleri; nevileriyle de sureler arasında bir benzerlik ilgisi kuran musannif, belli bir usul üzere eserini şekillendirmiştir. Bu şekilde eseri kolaylıkla ezberleyen bir kimsenin de Kur'an hafızının sahip olduğu Kur'an bilgisiyle ulaşmış olduğu yetkinlik gibi, sünnet hakkında yeterli bir donanıma sahip olabileceğini savunmuştur.[558] Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki musannif, nevi başlıkları ve altlarında zikrettiği hadisleri sıralaması ve değerlendirmeleriyle hadisleri anlama çalışması ortaya koymuştur.

Nevi başlıkları bir anlamda üst başlık konumundadır. Nevi başlıklarında ilk verdiği hadisler konu hakkında genel bilgi veren rivâyetler olmuş, peşinden gelen hadisler konunun ayrıntılarını içeren hadisler olmuştur. Bir konuda verilen hadislerin sayısı fazla ise o konuda fazla ayrıntı verilmiş olduğu anlamına gelir. Nevilerin sonundaki hadisler musannifin o konuda ulaştığı son aşamanın dayanağı olmaktadır. Bunların dışında musannif, gerekli gördüğü yerlerde "Ebû Hâtim dedi ki, قال أبو حاتم" sözüyle konu hakkında kimi zaman râviler, kimi zaman da hadislerden çıkarılacak anlamla ilgili açıklamalar yapmıştır. Eserin başından sonuna kadar, tespit edebildiğimiz kadarıyla yaklaşık dokuz yüz yerde bu şekilde açıklamalarda bulunması eseri, yalnızca hadisleri tasnif maksadıyla telif etmekle yetinmeyip adeta küçük çaplı bir şerh çalışmasıyla taçlandırdığını göstermektedir.

Çalışmamız İbn Hibbân'ı usûl, hadis ya da itikat konularındaki yetkinliğinden başka ve özellikle hadislerin hangi maksatlar ışığında anlaşılması gerektiği ya da onlardan hangi maksatların anlaşılabileceği özelinde incelemekle sınırlıdır. Bu bakımdan nevi başlıklarında özellikle belirtilen maksatlar ya da bu başlıklar altında yapılan değerlendirmeler zikredilecektir. İbn Hibbân'ın maksat eksenli nevi başlıklandırma sistemi ve içeriğinin daha net anlaşılabilmesi için "Emirler" ve "Nehiyler" kısımlarına ait nevilerin sırasıyla ve ayrı ayrı ele alınmasında fayda olacaktır.

[558] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Sahîh İbn Hibbân bi tertibi''l-Emîr Alâaddin el-Fârisî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Mısır: Dârü'l-Meârif, ts.), 1/107.

3.7.1 "Emirler" Kısmının Nevileri

İbn Hibbân, her birine ayrı başlık koyduğu yüz on neviden oluşan "Emirler" kısmında zikrettiği rivâyetleri öncelikle bu başlıklarda ifade ettiği anlam ve kapsam çerçevesinde değerlendirmiştir. Dolayısıyla nevi başlıklarını hadislerin maksatları üzerinden oluşturan, tasnif ve anlama biçimi hakkında fikir veren bu başlıklar aşağıda sıralanmıştır:

1. Tüm muhataplara toplu olarak her zaman için emredilen ve kimsenin bu hükümden istisna edilmediği emir lafzı.[559]

2. Va'd lafızları: Maksat bu lafızlarda geçen fiillerin yapılmasını emretmektir.[560]

3. Muhataplara her durumda değil de bazı durumlarda yöneltilen emir lafızları.[561]

4. Muhatapların bir kısmına her durumda değil de bazı durumlarda yöneltilen emir lafızları.[562]

5. İkinci bir hadisle farz olduğu anlaşılan, Hz. Peygamber'in bazı fiilleri ilk bakışta uygun ya da aykırı görünen emir lafzı.[563]

6. İkinci bir hadisle farz olduğu anlaşılan, bilinen on mazeret bulunduğunda terk edilmesi câiz olan emir lafzı. Bu özelliklerden biri bulunduğunda terk edilebilir; aksi takdirde vacip hükmündedir.[564]

7. Üç şeyi bir arada barındıran emir lafzı: Birincisi muhatapların durumlarına göre değişik şekillerde yerine getirilen emir lafzı. İkincisi, emir umum ifade eder ve bazı

[559] İbn Hibbân, *Sahîh,* 1/119.
[560] İbn Hibbân, *Sahîh,* 1/128.
[561] İbn Hibbân, *Sahîh,* 1/554.
[562] İbn Hibbân, *Sahîh,* 1/556.
[563] İbn Hibbân, *Sahîh,* 2/5.
[564] Bu on mazeret şunlardır: 1- Kişinin sahip olduğunda cemaate katılma gücü kalmadığı hastalık, 2-Akşam namazı vaktinde yemeğin hazır olması, 3- Bazı zamanlar ortaya çıkan unutkanlık, 4- Cemaate katılmaya engel olan aşırı şişmanlık, 5- Abdeste sıkışık olmak, 6- İnsanın mescit yolunda can, mal güvenliğinin olmaması, 7- Şiddetli ve insana acı veren şiddetli soğuk, 8- Eziyet veren yağmur, 9- İnsanı can güvenliği konusunda korkutan karanlık, 10- Kokusu gidinceye kadar, sarımsak ve soğan yemiş olmak. İbn Hibbân, *Sahîh,* 2/23-31.

durumlarda yerine getirilir. Farz-ı kifâye hükmündedir. Üçüncüsü, emir nedb ve irşad maksatlıdır.[565]

8. Bir hadiste üç durum birden söz konusudur: Birincisi, tüm muhataplar için bazı durumlarda farziyet ifade eder. İkincisi, tüm muhataplara tüm durumlarda farziyet ifade eder. Üçüncüsü, mubah olma durumu vardır; farziyet söz konusu değildir.[566]

9. Bir emir lafzında şu üç durum bir aradadır: Birincisi tüm muhataplara tüm durumlarda farzdır. İkinci ve üçüncü durum ise nedb ve irşad maksatlıdır; farziyet ya da vücûb ifade etmez.[567]

10. Bir lafızda iki emir birlikte bulunur: Birincisi, bazı muhataplara farz-ı kifâye; ikincisi ise farz olmayan, mubah hükmündeki emirdir.[568]

11. Bir lafızda üç emir bir arada bulunur: Birincisi, muhataplara bazı durumlarda farz olan emir. İkincisi, bazı muhataplara bazı durumlarda farz olan emir. Üçüncüsü, tüm durumlarda tüm muhataplara farz olan emir.[569]

12. Dört emir barındıran lafız: Birincisi, tüm muhataplara tüm vakitlerde farz olan emir. İkincisi, muhataplara bazı durumlarda farz olan emir. Üçüncüsü, bazı muhataplara bazı vakitlerde farz olan emir. Dördüncüsü, umum lafzıyla gelen, başka iki hadis ile tahsis edilen emir.[570]

13. Bir hadiste dört şey bir arada emre konu olur: Birincisi, tüm muhataplara her vakitte farz olan emir. İkincisi, muhataplara bazı durumlarda farz olan emir. Üçüncüsü bazı muhataplara bazı durumlarda farz olan emir. Dördüncüsü, muhatapta belli illetler ve sayılı özellikler bulunduğunda te'dib ve irşad maksadıyla yöneltilen emir.[571]

[565] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/37.
[566] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/38.
[567] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/39.
[568] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/41.
[569] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/43.
[570] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/44.
[571] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/47.

14. İki farklı şahsa yöneltilen bir tek emir: Maksat her ikisi değil, iki kimseden yalnızca biridir.[572]

15. Yalnızca bizzat belli bir insana yöneltilen emir lafzı. Kıyamete dek, o şey bir başkasında mevcut olduğu bilinse de o kimseden sonra bir başkasının bu emri yerine getirmesi câiz olmaz.[573]

16. Bilinen bir illetin sebebi mevcut olduğunda bir fiilin emredilmesi. Birinci emri gerektiren, bilinen bu illete aykırı olarak bu sebep bulunmadığında belli bir illetten dolayı ikinci bir fiilin emredilmesi.[574]

17. Belli şeylerin emredilmesi. Emredilen şeylerden birinin tekit yoluyla tekrar emredilmesi.[575]

18. Ancak hitabın kendisinde gizlenmiş olan sebebi düşünerek yapılması câiz olan şeyin emredilmesi.[576]

19. Kesin bir dille bir şeyin emredilmesi. Maksat, bu şeyin zıddının yasak kılınmasıdır.[577]

20. Farz ve vacip kılma yoluyla bilinen iki vakitte ve bazı durumlarda muhataplara yöneltilen emir lafzı. Hz. Peygamber'in fiili bilinen bu iki vakitten birinin farz olmadığını gösterir. İkinci vaktin hükmü ise kıyamete kadar bâki kalır.[578]

21. Bildirme lafızları: Maksat Kur'an'daki mücmel hitapları tefsir edici emirlerdir.[579]

22. Birtakım kısım ve bölümler içeren bir şeyi emreden lafız: Bu kısım ve bölümlerin farz olmadığına dair icmâ var ise bu emir nafile hükmündedir. İcmâ veya

[572] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/53.
[573] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/55.
[574] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/59.
[575] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/59.
[576] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/61.
[577] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/65.
[578] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/66.
[579] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/68.

bir hadis bu emrin nafile olduğuna delâlet etmezse, bu emir hiçbir zaman terk edilmesi câiz olmayan kesin bir farz hükmünde olur.[580]

23. Mücmel lafızlarla gelen emirler: Bunların tefsiri başka haberlerdedir.[581]

24. Muhtasar lafızlarla zikredilen emirler: Başka hadislerde ayrıntılı olarak zikredilirler.[582]

25. Bir şeyin emredilmesi: Meselenin açıklaması Hz. Peygamber'in fiillerindedir.[583]

26. Nedb yoluyla birbirine zıt iki şeyin emredilmesi: İki şey arasında tercihe gidilir ve bu iki şeyden arzu edilen şey yapılır. Maksat üçüncü bir şeyin yapılmasını yasaklamaktır.[584]

27. Bir arada bulunan iki şeyin emredilmesi: Birinden maksat, içinde gizli bir şartla birlikte bulunması ve hitabın kendisinde gizlenmiş şartla bu şeyin bir arada olması durumunda farziyet ve vücûbdur. Diğer şey ise zâhirde vücûb ifade edip zıddını yasaklamayı kapsamaktadır.[585]

28. Zâhiri bizzat kendisi müstakil emir lafzı: İki tane tahsis edicisi vardır: Birisi hadis, diğeri de icmâdır. Hadis bazen umum ifadeyle kullanıldığı gibi, ikinci bir hadisle tahsis edilebilir. Diğer tahsis edici de icmâ ile olur.[586]

29. Bir arada olan iki şeyin emredilmesi: Emredilen iki şey arasından biri tercih edilir. Muhatap bu iki şeyden yapmak istediğini yapar.[587]

30. Bedel lafzıyla gelen emir: Yerine getirilmesi ancak birinci farza ulaştıran bir yol olmadığı takdirde câizdir.[588]

---

[580] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/100.
[581] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/101.
[582] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/111.
[583] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/116.
[584] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/119.
[585] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/120.
[586] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/122.
[587] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/124.
[588] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/126.

31. Hitabın kendisinde gizlenmiş bir sebep dolayısıyla bir fiilin emredilmesi: Bu fiilin emredilmesine sebep olan bu gizli şey ilim yoluyla bilindiği takdirde bu emir vacip olur. Halbuki vahiy kesildikten sonra bu sebep hakkında bilgi ortadan kalkmıştır. Böylece kıyamete kadar bu fiili bir başkasının yapması câiz değildir.[589]

32. Bilinen iki şey olmadığı takdirde bir fiilin yapılmasının emredilmesi. Zikredilen bu iki şey hitabın zâhirinde yok ise bu fiili yapmak tüm Müslümanlara mubah olur. Her ne zaman bu iki şeyden biri mevcut olursa bu fiili yapmak bazı kimselere yasak olur. Bahsettiğim bu iki şey kendisinde bulunan kimseye bu fiili yapmak, bazen yasak olduğu gibi bazen de mubah olabilir.[590]

33. Emredilen şartın gereği dışında eda eden kimseye, bu fiili tekrar yapması hususunda yöneltilen emir.[591]

34. İki sebep gerçekleştiği takdirde birlikte olan iki şeyin emredilmesi: Birisinin nasıl yerine getirileceği bilinir. Diğerinin de özelliklerinin açıklaması Hz. Peygamber'in fiili ve emrindedir.[592]

35. Vücûb ve farz hükmündeki lafızlarla yöneltilen emir: İkinci bir hadis onun mendup olduğuna delâlet eder. Maksat emrin yöneltilmesinde etkili olan belli bir illettir.[593]

36. Daha önce yasaklanmış bir şeyin emredilmesi: Mubah kılınır ve ardından yasaklanır. Sonra mubah kılınır ve peşinden yasaklanır. Son olarak kıyamete kadar yasaklanmış olarak kalır.[594]

[589] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/132.
[590] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/135.
[591] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/136.
[592] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/143.
[593] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/147.
[594] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/153.

37. Bir hadiste bir arada bulunan üç şey arasında, her birine güç yetiremediği takdirde tercih imkânı sunan emir: Mükellefin birinciyi yerine getiremediği durumda ikinciyi; ikinciye güce yetmediğinde üçüncüyü yapma hakkı vardır.[595]

38. Farziyet ve vücûb ifade eden bir üslup ve tercihte bulunma lafzıyla muhataba iki şey arasında tercih hakkı sunan emir: Mükellef, iki şey arasında dilediğini yerine getirir.[596]

39. Belli sayılarla sınırlı şeyler arasında tercih imkânı sunan emir lafzı: Muhatap bu sayılardan daha fazlasını yapma hakkına sahip değildir.[597]

40. Muhataba üç şey arasında tercih yapmayı farz kılan emir: Muhatap bu üç şeyden birini yapma hakkına sahiptir.[598]

41. Muhataba sayılı özelliklere sahip şeyler arasında tercih hakkı veren emir: En kolay olanı tercih etmesi mendup olur.[599]

42. Yerine getirmede muhataba dört özellik arasında tercih hakkı verilen emir: Muhatabın bu dört şey arasında dilediğini uygulama hakkı bulunur. Buradaki maksat mendup ve irşad hükmüdür.[600]

43. Bir şartla birlikte gelen emir: Bu şart mevcut olduğunda emir vacip olur. Her ne zaman bu şart gerçekleşmemiş olursa emir geçersiz olur.[601]

44. Bir şartla birlikte gelen emir: Bu fiilin hükmü vaciptir. Şartın sebebi irşaddır.[602]

[595] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/157.
[596] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/161.
[597] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/162.
[598] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/164.
[599] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/166.
[600] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/168.
[601] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/169.
[602] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/171.

45. Hitabın zâhirinde bir şartı gizlemekle gelen emir: Bu gizli şart ne zaman mevcut olursa emir vacip olur. Her ne zaman da bu şart gerçekleşmezse emrin zıddını yerine getirmek câiz olur.[603]

46. Bir hadiste bir arada olan iki şeyin emredilmesi: Birincisi, ikinci bir haberle farz olduğu anlaşılan şeydir. Diğeri de nafile olduğuna icmâın delil olduğu şeydir.[604]

47. Bir hadiste bir arada olan iki şeyin emredilmesi: Birincisi talim maksatlı; diğeri de farz olmayan, mubah hükmünde bir emirdir.[605]

48. Bir hadiste bir arada bulunan üç şeyin emredilmesi: Birincisi tüm muhataplara her zaman farzdır. İkincisi bazen bazı muhataplara farzdır. Üçüncüsü diğer iki hadisle tahsis edilmiştir. Uygulanması geldiği umum lafzı üzerine değil; ancak bahsettiğimiz iki tahsis ediciden biriyle câizdir.[606]

49. Bir hadiste bir arada bulunan üç şeyin emredilmesi: İlk iki lafızdan maksat fazilet ve irşad hükmündeki emirdir. Üçüncüsü ise farz değil menduptur.[607]

50. Bir hadiste bir arada bulunan üç şeyin emredilmesi: Birincisi farzdır, terk edilmesi câiz değildir. İkincisi ve üçüncüsü belli bir illeti olan iki emirdir. Maksatları nedb ve irşaddır.[608]

51. Bir hadiste bir arada bulunan dört şeyin emredilmesi: Birinci ve üçüncüsü nedb ve irşad hükmünde iki emirdir. İkincisi bir şartla birlikte gelmiştir. Kendisinde işaret edilmiş olan nafile hükmüdür. Birlikte bulunan şart ise farzdır. Dördüncüsü farz olmayan, mubah bir emirdir.[609]

[603] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/173.
[604] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/177.
[605] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/178.
[606] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/179.
[607] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/181.
[608] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/182.
[609] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/184.

52. Geçmiş zamanlı bir şeyin ardından zikredilen bir şeyin emredilmesi: Burada bu işin başlangıcı kastedilir. Emir takip lafzıyla ifade edilir. Bu takip olmadığından başlangıç kastedilir.[610]

53. Belli vakitlerde belli bir sebepten dolayı bir fiilin emredilmesi: Bir kimse anılan bu vakitlerden birinde bu sebebin varlığıyla karşılaşırsa, bu nedb ve irşad bile olsa, diğer vakitlerde sorumluluk ondan düşer.[611]

54. Belirli bir nitelikle birlikte bir fiillin emredilmesi: Bu fiilin, birlikte olduğu bu özellik olmadan yapılması câizdir.[612]

55. Hitabın kendisinde gizlenmiş bir illetten dolayı bazı şeylerin emredilmesi: Bu illetlerin özellikleri hitabın zâhirinde açıklanmış değildir.[613]

56. Bir hadiste birlikte bulunan beş şeyin emredilmesi: Birincisi umum lafızla geçmiştir, maksadı hususîdir. İkinci ve üçüncünün her biri için iki tahsis edici vardır: Her ikisi de sabit sünnettendir. Dördüncüsüyle maksat bazı hallerde bazı muhataplardır. Beşincisi farz-ı kifayedir; muhatapların bir kısmı yerine getirdiğinde diğerlerinin üzerinden sorumluluk düşer.[614]

57. Bir lafızda bir arada bulunan altı şeyin emredilmesi: İlk üçü muhataplara bazı durumlarda farzdır. Diğer üçü muhataplara her durumda farzdır. [615]

58. Bir hadiste birlikte bulunan yedi şeyin emredilmesi: Birinci ve ikinci nedb ve irşad hükmündedir. Üçüncü ve dördüncü umum lafzıyla gelmiştir. Maksat tümü değil; bir kısmıdır. Beşincisi ve yedincisi her vakit için kesin bir farz hükmündedir. Altıncısının yapılması umum lafzıyla emredilmiştir. Maksat bu fiilin başkalarıyla değil; müslümanlarla birlikte yapılmasıdır.[616]

---

[610] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/186.
[611] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/187.
[612] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/188.
[613] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/190.
[614] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/194.
[615] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/197.
[616] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/198.

59. Bilinen iki şeyin varlığı durumunda bir fiilin emredilmesi: Emrin sebebi olan bu ikisinin birlikte bulunması imkânsız olduğundan dolayı, maksat her ikisi değil; o ikisinden biridir.[617]

60. Yapmış olduğu bir ibadeti tekrar yapmak ya da peşinden aynısını yapmak maksadıyla bir ibadeti ilk kez yapmak gibi bir durum olmaksızın yalnızca bir defaya mahsus olmak üzere yapılan bir ibadetin terk edilmesine dair emir.[618]

61. Bir hadiste birlikte bulunan iki şeyin emredilmesi: Birincisi farzdır, terk etmek câiz değildir. İkincisi azarlama ve kınamadır, hüküm ifade etmez.[619]

62. Bir şeyi terk etmeyle ilgili bir yasaklama hakkında gelen emir lafzı: Bilinen iki şartla mubah olur. Daha sonra bu iki şarttan biri, üçüncü bir şartla birlikte olur. Sonunda bu fiil ancak zikredilen bu şartlarla mubah olur.[620]

63. Bir şeyin emredilmesi: Maksat tehlikeli bir sonuç beklenen bir şeyden sakındırmaktır.[621]

64. Bir şeyin emredilmesi: Maksat emredilen bu şeyin sebebini yasaklamaktır.[622]

65. Hususi kaynaktan çıkan bir şeyi emretmek: Maksat bu fiilin emredilmesine sebep olan şey içinde bulundukları takdirde bazı müslümanlara bu fiili vacip kılmaktır.[623]

66. Bir söz söylemenin emredilmesi: Maksat bu sözü dil ile değil de kalp ile yapmayı emretmektir.[624]

67. İrşad ve sevap kazanma maksadıyla bir fiilin yapılmasına dair emirler.[625]

---

[617] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/199.
[618] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/200.
[619] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/201.
[620] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/202.
[621] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/204.
[622] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/208.
[623] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/209.
[624] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/210.
[625] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/212.

68. Belli bir şart koşarak bir şeyin emredilmesi: Bu şartın sınırı genişleyebilir ya da daralabilir. Bu şart belli bir sınır dışında kaldıktan sonra emir vacip halde kalır.[626]

69. Daha önce gerçekleşmiş bir sebeple bir şeyin emredilmesi: Maksat bir kimsenin özürsüz olarak emrin sebebi olan şeyi işlememesi için te'dibdir.[627]

70. Maksadı hüküm ve vücûb ifade etmeyen mubah kılma olan emirler.[628]

71. Câiz kılınması ve ruhsat verilmesi için imkân tanıyan, belli bir şartla sınırlandırılmış şeylerden dolayı mubah kılınan emirler.[629]

72. Sebep gerçekleştiği zaman bir şeyin emredilmesi: Maksat edinilenin ismi sebep yerine kullanılır.[630]

73. Maksat emredilen şeyin zıddının yasaklanması ve tehdit olan emirler.[631]

74. Geçmiş zamanda yapılmış bir şeyin emredilmesi: Maksat sorulan fiilin başka bir defada yapılmasının mubah olmasıyla birlikte, yapılmasının câiz olmasıdır.[632]

75. İkinci bir şeyin yapılmasını yasaklama maksadıyla bir şeyin yapılmasının emredilmesi: Maksat her iki şeyle birlikte söylemek istenilen şey hitabın kendisinde gizlenmiş bir illettir. Maksat yasaklanmış olsa da bu fiilin yapılmasının haram kılınması değildir.[633]

76. Bir şeyin emredilmesi: Maksat öğretmektir. Çünkü muhatap fiili yapma özelliklerini bilmez.[634]

[626] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/239.
[627] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/240.
[628] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/241.
[629] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/251.
[630] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/256.
[631] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/257.
[632] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/259.
[633] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/260.
[634] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/262.

77. Bir şeyin emredilmesi: Maksat şüphe durumunda müslümanların dinlerine dayanmaları hususunda güven vermektir.[635]

78. Emirler: Maksat öğretmektir.[636]

79. Hitabın kendisinde zikredilmeyen belli bir illetten dolayı bir şeyin emredilmesi: İcmâ, zâhirine göre uygulanmayacağına delâlet etmektedir.[637]

80. Bir şeyin yapılmasını emretmek: Bir ismi bu şeye vermekle maksat onun kendisi değil, o şeyden ortaya çıkacak neticedir.[638]

81. Tasrih değil de kinaye yoluyla ifade edilen emirler.[639]

82. Bazı durumlarda erkeklerin değil de yalnızca kadınların muhatap olduğu emirler.[640]

83. Ta'riz yoluyla gelen emir: Maksat o fiillerin yapılmasını emretmektir.[641]

84. Soru lafzı kullanılarak bir şeyi emreden lafızlar: Maksat, emrin konusu olan fiilin zıddını yapan kimseyi kınama yoluyla o fiilin yapılmasıdır.[642]

85. Kemal noktasından eksiklikten dolayı bir ismi olumsuzlamayla birlikte zikrederek bir şeyi emretmek.[643]

86. Belli sayılarla birlikte zikredilen emir: Maksat bu sayıların dışında kalanları olumsuzlamak değildir.[644]

[635] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/267.
[636] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/269.
[637] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/333.
[638] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/335.
[639] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/337.
[640] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/342.
[641] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/350.
[642] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/356.
[643] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/359.
[644] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/361.

87. Sakındırma lafzıyla gelen emir: Maksat söz konusu şeyden kaynaklanan şeyi yasaklamaktır.[645]

88. Ret ve vazgeçme lafızlarıyla gelen emir: Maksat câiz kılma ve onaylama olmaksızın bu fiili yapmanın câiz olmamasıdır.[646]

89. Bir şeyi övme lafızları: Maksat o şeyleri emretmektir.[647]

90. Birtakım şartlarla birlikte bulunan ve belli illetlerle gelen emirler: Bunlar kıyasa konu olabilir.[648]

91. Belli sayıyla sınırlı olan şeyler dışında kalan şeylerin olumsuzluğunu bildiren lafızlar: Maksat farz kılma yoluyla emirdir. Belli özelliklerde olan sınırlı sayıdaki bazı şeyler bundan istisna edilmiştir. Bu emrin verilmesine neden olan belli sayının altında olanlardan bu hüküm düşer.[649]

92. Bazı şeyleri haber veren lafızlar: Maksat bu şeylerin emredilmesidir.[650]

93. Bazı şeyleri haber veren lafızlar: Maksat bu şeylerde devamlılıktır.[651]

94. Birbirine zıt olan emirler: Mubah konulardaki ihtilafın kaynağıdır.[652]

95. Mevcut sebepler ve belli illetlerden dolayı gelen emirler.[653]

96. Hz. Peygamber'in uygulamasıyla birlikte bir fiili mükellefe emretmesi; daha sonra da ikinci bir fiil ve emirle o emrin neshedilmesi.[654]

---

645 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/363.
646 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/365.
647 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/371.
648 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/375.
649 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/377.
650 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/378.
651 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/386.
652 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/387.
653 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/397.
654 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/444.

97. Mükellefe eda etme ya da fidye vererek terk etme arasında tercih etme hakkı verilerek farz kılınan emir: Daha sonra fidye ve tercih hakkı birlikte neshedilmiş, tercih hakkı olmaksızın farz olarak kalmıştır.[655]

98. Bir şeyin emredilmesi: Daha sonra bu fiil erkeklere haram kılınmış ve kadınlara bu fiili yapmak mubah olarak kalmıştır.[656]

99. Neshedilen emir lafızları: Başka lafızlarla, mubah iken yasaklanan ya da yasak iken mubah kılınan.[657]

100. Yasaklandıktan sonra mubah kılınan bazı şeylerden müstesna olan emirler.[658]

101. Tilaveti mensuh, hükmü bâki şeyler hakkında emir.[659]

102. Kendi dışında, fakat ilgili başka unsurlar adına ifade edilen emirler.[660]

103. Emirler: Maksat müşrikler ve ehl-i kitap kimselere muhalefet etmektir.[661]

104. Kulu rabbine yaklaştıran dualaın emredilmesi.[662]

105. Maksadı hitabın kendisinde gizleyen lafızlarla ifade edilen emir.[663]

106. Belli bir illet dolayısıyla verilen emir: İllet kaldırılsa da hükmü farz olarak kıyamete kadar bâki kalmıştır.[664]

[655] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/447.
[656] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/449.
[657] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/450.
[658] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/459.
[659] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/466.
[660] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/474.
[661] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/477.
[662] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/483.
[663] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/530.
[664] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/533.

107. Daha önce gerçekleşmiş bir sebebe bağlı olmadan, mendup kılma yoluyla bir şeyin emredilmesi: Daha sonra bir benzerine yasak kılma yoluyla atıfta bulunulur: Maksat emredilen şeyin kendisi değil, daha önce gerçekleşmiş sebeptir.[665]

108. Belli bir şartla birlikte olan bir şeyin emredilmesi: Maksat emirle birlikte olan şartın zıddını yasaklamaktır.[666]

109. Ehl-i kitaba muhalefet maksadıyla verilen emir: Mükellef mücmel bir lafızla sayılı şeyler arasında tercih hakkına sahiptir. Daha sonra bu şeylerden biri istisna edilir ve yasaklanır. Geride kalanlar ise olduğu gibi mubah bir halde kalmaya devam eder.[667]

110. Bir şeyin emredilmesi: Maksat bu şeyin emredilmesi değil de bu şeyin yapılmasının câiz olmadığını bildirmektir.[668]

3.7.2 "Nehiyler" Kısmının Nevileri

1. Yalnızca Kur'an'a dayanarak Hz. Peygamber'den gelen emir ve nehiyleri terk etmenin yasaklanması.[669]

2. Birtakım şeyleri ve onların özelliklerini bildirme lafızları: Maksat onları işlemenin yasaklanmasıdır.[670]

3. Muhataplara tüm durumlar ve tüm vakitlerde bir şeylerin yasaklanması: Muhataplara hiçbir zaman bu fiilleri yapma hakkı verilmemiştir.[671]

4. Bazı muhataplara her zaman değil de bazı durumlarda birtakım şeylerin yasaklanması.[672]

[665] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/534.
[666] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/536.
[667] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/538.
[668] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/539.
[669] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/7.
[670] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/9.
[671] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/25.
[672] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/89.

5. Kadınlara değil de erkeklere yasaklanan şeyler.[673]

6. Erkeklere değil de kadınlara yasaklanan şeyler.[674]

7. Bazı kadınlara her zaman değil de bazı durumlarda yasak olan şeyler.[675]

8. Hitabın kendisinde zikredilen belli vakitlerde muhataplara bir şeylerin yasak kılınması: Maksat hitabın zâhirinde zikredilen bazı vakitler ve bazı durumlardır.[676]

9. Derinliğine incelenmesi başka hadislerde geçen muhtasar lafızlarla bir şeylerin yasaklanması.[677]

10. Açıklaması başka hadislerde bulunan mücmel lafızlarla bazı şeylerin yasaklanması.[678]

11. Umum lafızlarla geçen ve tahsis açıklaması Hz. Peygamber'in fiilinde bulunan bazı şeylerin yasaklanması.[679]

12. Hitabın kendisinde değil de ikinci bir hadiste zikredilen bir illetten dolayı bir şeyi bir umum lafızla yasak kılma: Bu illet ne zaman mevcut ise bu işi yapmak yasak kılınmıştır; illet mevcut değilse bu işi yapmak câizdir. Yasak kılınan bu fiil başka iki durumda, bu illet var iken ve yasak kılınmış olduğu halde mubah olabilir.[680]

13. Bir şeyin umum lafızla, bu umumdan bir kısmının istisna edilerek yasaklanması: Daha sonra başka hadislerde bulunan belli şartlarla mubah kılınır.[681]

[673] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/93.
[674] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/102.
[675] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/112.
[676] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/116.
[677] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/128.
[678] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/130.
[679] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/139.
[680] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/141.
[681] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/145.

14. Belli iki vakitte işlenmesi mubah kılınan umum lafızla bir şeyin yasaklanması: Bu iki vakitten biri başka bir hadiste geçmekte; ikincisi ise başka bir sünnetten çıkarılan vakittir.[682]

15. Bir hadiste bir arada bulunan üç şeyin yasaklanması: Birinci ve ikinciden maksat kadınlar değil de erkeklerdir. İkinci bir hadiste niteliği açıklanan ve hitabın kendisinde gizlenmiş bir illetten dolayı üçüncüsü ile söylemek istenilen, erkek ve kadının her ikisidir.[683]

16. Hadiste, benzerinin de ortak olduğu, tahsis edilmiş bir şeyin yasaklanması: Maksat te'kiddir.[684]

17. Bir hadiste birlikte olan üç şeyin yasaklanması: Birincisinden maksat nedb ve irşaddır. İkincisi belli bir illetten dolayı yasaklanmıştır. Yasağın illeti ne zaman mevcut ise o zaman bu yasak vacip hükmündedir. Ne zaman da bu illet bulunmazsa bu işi yapmak mubah olur. Üçüncüsü belli bir vakitte yasak kılınmıştır. Maksat bu işin o vakitte, öncesinde ve sonrasında yasaklanmasıdır.[685]

18. Tahrim lafzıyla bir şeyin yasaklanması: Maksat kadınlar değil de erkeklerdir. Yasak olan bu şeyi yapmak, erkekler için de belli iki illetten dolayı iki durumda helal olabilir.[686]

19. Bazı milletlerin bizzat kendilerine yasak olan şeyler: Bu konuda onlar ve müslümanlardan olan başkaları için hüküm aynıdır.[687]

20. Bir hadiste bir arada bulunan üç şeyin yasak kılınması: İlk iki şeyden maksat kadınlar değil de erkeklerdir. Üçüncü şeyden maksat her zaman değil de bazı durumlarda hep birlikte erkek ve kadınlardır.[688]

[682] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/147.
[683] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/151.
[684] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/152.
[685] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/154.
[686] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/155.
[687] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/158.
[688] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/162.

21. Daha önce gerçekleşmiş bir sebepten dolayı yapılmasında bazı insanlar için ruhsat verilmiş bir şeyin yasaklanması: Daha sonra belli bir illetten dolayı o kimseye başkalarına tamamıyla yasaklanmıştır. Bu yasağın illeti müşriklere muhalefet maksadıdır.[689]

22. İnsanın bizzat kendisine yasak kılınan şey: Maksat her durumda değil de bazı durumlarda bazı kimselerdir.[690]

23. Bazı şeylerin yasaklanması: Maksat bir kimsenin bu işi yaparken yasaklanan bir durum içinde bulunmasına karşı ihtiyattır. [691]

24. Umum lafızla bir şeyin yasaklanması: Hitabın kendisinde bu şeylerin nitelikleri gizlenmiştir.[692]

25. Belli kavimlerin bizzat kendilerinin belli şeylerden yasaklanması gibi çıkış noktası hususi olan bir şeyin yasaklanması: Yasak kılmaya sebep olan şey mevcut olduğu takdirde hitap onlar ve onların dışında onlardan sonraki milletler için de geçerlidir. [693]

26. Erkek ve kadınların muhatap olduğu umum bir lafızla yapılan yasaklama: Daha sonra erkeklerin bir kısmı bu yasaklamadan istisna edilir de bu fiil onlar için mubah olur. Kadınlar ve bazı erkekler için ise hüküm aynen bâki kalır.[694]

27. Ölümünden önce haram kılınmasına neden olan belli bir illetten dolayı, bir kimseye ölümünden sonra da bir şeyin yapılmasının yasaklanması.[695]

28. Bir fiili işleyene duyurma lafzıyla gelen, bir şeyin yasaklanması: Bu lafızda hitabın kendisinde zikredilmeyen belli bir şart gizlenmiştir.[696]

---

689 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/163.
690 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/165.
691 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/167.
692 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/174.
693 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/181.
694 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/183.
695 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/185.
696 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/187.

29. Bir şeyin yasaklanması: Maksat bazı durumlarda tüm muhataplardır. Belli bir illetten dolayı ümmeti değil de Hz. Peygamber'in bizzat kendisi için bu fiilin yapılması mubah kılınmıştır.[697]

30. Bir hadiste bir arada bulunan iki şeyin umum lafzıyla yasak kılınması: Umum mânası üzere uygulanır. İkincinin tahsisine dair açıklama Hz. Peygamber'in fiilidir.[698]

31. Belli iki vakitte bir haberden iki şey getiren kimseye yönelik tağliz (sert ve katı söz söyleme) lafzı: Maksat hitapta zikredilen iki şeyden biridir. Tağliz o iki şeyi birlikte yapan kimse için yapılmıştır.[699]

32. Belli bir şartla bir şeyin câiz olmadığının haber verilmesi: Maksat bilinen üç özellikten birinin bulunması dışında bu fiilin yapılmasının yasaklanmasıdır.[700]

33. Bir şey hakkında haber verilmesi: Maksat sorulan ikinci bir şeyin yasak olmasıdır.[701]

34. Bir hadiste bir arada bulunan yedi şeyin yasak kılınması: Birincisi kadınlara değil de erkeklere kesin bir yasaktır. İkinci ve üçüncü ile maksat ihtiyat ve takva sahibi olmaktır. Dördüncü, beşinci ve altıncısı ile maksat kadınlar değil de bazı erkeklerdir. Yedincisi ile maksat kesin bir şekilde müşriklere muhalefet etmektir.[702]

35. Hitapta gizli bir illet dolayısıyla bir fiilin yapılmasının yasaklanması: Hitapta gizli bu illet bulunmadığında bu fiilin benzeri başka bir sıfatla mubah olur.[703]

36. Bir şeyin yasaklanması: Hz. Peygamber'in fiiliyle neshedilmiş olması ve Hz. Peygamber'in şahit olduğunda işleyeni hoş karşılamamayı bırakması.[704]

---

697 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/190.
698 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/191.
699 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/194.
700 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/195.
701 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/196.
702 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/197.
703 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/198.
704 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/207.

37. Bir sebep gerçekleştiğinde bir şeyin yasaklanması: Maksat bu sebebin ardından gelen şeydir.[705]

38. İkinci bir şeyin mubah oluşuyla birlikte bulunan bir şeyin yasaklanması: Maksat bir kimsede bu iki şeyin ayrı ayrı bulunması değil de her ikisinin birlikte bulunmasının yasaklanmasıdır.[706]

39. Bir hadiste birlikte bulunan üç şeyin yasaklanması: Birinci ve ikincisi umum lafızla gelmiştir. Bu ikisinin maksadı bazı durumlarda tüm muhataplardır. Üçüncüsü umum lafızla gelmiştir. Zikredilen belli bir illetten dolayı tahsisi ikinci bir hadiste geçmektedir.[707]

40. Bir şeyin yasaklanması: Kitap'taki bir mücmel hitabı ve sünnetlerin umum lafzını açıklar.[708]

41. Belli bir sebep bulunmadığında bir şeyin yasaklanması: Bu sebep var olduğu zaman, yasaklanan bu şey mubah olur. Bu sebep bulunmadığında ise bu yasak vacip hale gelir.[709]

42. Belli bir şartla birlikte bulunan bir şeyin yasaklanması: Bu şart mevcut olduğunda bu yasaklama vacip olur. Bu şart mevcut olmadığı zaman ise bu şeyi yapmak câiz olur.[710]

43. Hitabın kendisinde zikredilen mevcut sebepler ve belli illetlerden dolayı bazı şeylerin yasaklanması.[711]

[705] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/211.
[706] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/213.
[707] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/216.
[708] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/218.
[709] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/220.
[710] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/223.
[711] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/226.

44. Zıddının terk edilmesiyle birlikte anılan bir fiilin yapılmasına dair emir: Bu ikisinden maksat kendisi sebebiyle yapılan üçüncü bir şeyin yapılmasını yasaklamaktır.[712]

45. Belli bir özellikle yapılan bir şeyin yasaklanması: Daha sonra, önceden yasak kılınmasına neden olan özellik dışında başka bir özellikle yapılması durumunda bu fiil bizzat mubah kılınır.[713]

46. Tasrih ifadeleri kullanmadan kinaye yoluyla bazı şeylerin yasak kılınması.[714]

47. Nitelikleri hitabın kendisinde gizlenmiş belli iki şeyin meydana gelmesi durumunda bir şeyin yapılmasının yasaklanması: Maksat bu iki şeyden biri ya da her ikisinin bir arada gerçekleşmesidir.[715]

48. Neshedilmiş bir yasaklama: Hz. Peygamber'in fiili ve mubah kılması bir arada gerçekleşmiş ve onu neshetmiştir.[716]

49. Bir şeyin yasaklanması: Maksat kesinlik ve farziyet değil; nedb ve irşaddır.[717]

50. Sorulan şeyin mubah olduğunu bildiren lafız: Maksat ibâha lafzıyla, sorulan şeyin yasak kılınmasıdır.[718]

51. Bir şeyin yasaklanması: Maksat, hitabın zâhirinde yasaklanan bu şeyin yasaklanması değil de bu şeyden kaynaklanan bir şeyin yasaklanmasıdır.[719]

52. İç yüzü, zâhiriyle aykırı lafızlar söylenerek bir bazı şeylerin yasaklanması.[720]

[712] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/270.
[713] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/271.
[714] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/275.
[715] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/280.
[716] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/281.
[717] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/285.
[718] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/291.
[719] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/293.
[720] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/294.

53. Gerçekleşmesi beklenen bir şeyden dolayı bir fiilin yasaklanması: Bu beklenti devam ettiği müddetçe bu fiili yapmak yasaktır. Bu beklenti ortadan kalktığı anda bu işin yapılması câizdir.[721]

54. Bir şeyin tehdit lafızlarıyla, hüküm olmaksızın yasaklanması: Maksat bildirme lafzıyla yasaklamadır. [722]

55. Bazı şeyler için tabir lafızları kullanmak: Maksat bu şeyleri takva duygusuyla yasak kılmaktır.[723]

56. Bazı şeyler hakkında haber vermek: Maksat gerçekleşmesi beklenen sebepten dolayı bu şeylerin yasaklanmasıdır.[724]

57. Umum lafzıyla, taat yapmanın yasak kılınması. Bir başka benzeriyle bir arada oluncaya kadar bu iş münferit olarak yapılırsa yasak olur. Yasaklanan bu durum dışında başka bir şekilde tek başına yapılırsa mubah olabilir.[725]

58. Belli bir illetten dolayı yasaklanan bir şeyin yasaklanması: İllet bulunduğunda bu yasaklama farz olur. Bahsettiğimiz bu illet bilinse de başka bir şart bu yasağı mubah hale getirebilir.[726]

59. Bir şeyi bildirmek: Maksat ikinci bir şeyin yasaklanmasıdır.[727]

60. Bir müddet bir şeyden sakınmanın emredilmesi: Maksat yasak ve mubah olan vakitte o işin yapılmasını yasaklamaktır.[728]

61. Müslümanlardan bir kimsenin işlemesini olumsuzlayarak bir şeyi yasaklamak: Maksat hitabın zâhirindeki şeyin zıddıdır.[729]

---

[721] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/298.
[722] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/299.
[723] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/309.
[724] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/313.
[725] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/315.
[726] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/318.
[727] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/319.
[728] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/320.
[729] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/321.

62. Tasrih lafızlarıyla değil de ta'riz yoluyla gelen, bir şeyin yasaklanması.[730]

63. Bir şeyi başka bir şeyin temsili ile gösterme: Maksat temsil ile gösterilen şeyin yasaklanmasıdır.[731]

64. Bir şey meydana çıktığında, oradan uzaklaşmayı yasaklamakla birlikte o şeyin yakınında durmayı da yasaklamak.[732]

65. Bir tehdit ifadesiyle birlikte kullanılan bir fiilin yasak olduğunu bildirmeyi maksat edinen haber verme lafzı. Maksat bir şeyin kemal noktasından eksik olmasından dolayı bir ismin bir şeye verilmesini olumsuz kılmaktır.[733]

66. Özelliği sorulan bir şeyin yasaklanması. Maksat onun zıddının yapılmasını yasaklamaktır.[734]

67. Haber verme lafzıyla, belli bir sayı zikrederek bir şeyi yasaklamak. Maksat bu sayıdan başkasını da olumsuzlamak değildir.[735]

68. Bir fiil hakkında haber vermek: Maksat bu fiilin zıddını yasaklamaktır.[736]

69. Bir fiil hakkında haber alma lafzı: Maksat kendisi hakkında sorulan şeyin yapılmasını yasaklamaktır.[737]

70. Maksadı ikinci bir şeyin yapılmasını yasaklama olan, bir şey hakkında kullanılan haber alma lafzı.[738]

[730] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/329.
[731] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/348.
[732] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/350.
[733] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/352.
[734] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/356.
[735] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/357.
[736] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/360.
[737] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/361.
[738] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/364.

71. Belli sayıyla sınırlı olmak üzere yasaklamak. Maksat bu sayının dışında kalanların mubah olduğunu göstermek değildir.[739]

72. Hitabın kendisinde gizli bir illetten dolayı bir şeyin yasaklanması. Bu yasaklama bu illet dışında da umum ifade ederek gerçekleşir.[740]

73. Hz. Peygamber'in yalnızca kendisinin yaptığı, ümmeti için yasakladığı fiiller.[741]

74. İşleyenin sevap alacağı bir şeyi yapmayı yasaklama. Bu yasaklanan şeyi yapmanın hükmü, kendisine mendup olan işi yapmanın hükmüdür.[742]

75. Hz. Peygamber'in, yapılması câiz olmayan şeyleri yasaklığını bildirmesi.[743]

76. İşledikleri işleri yasak kılmak maksadıyla bazı toplulukları işlemiş oldukları şeylerin özelliğinden dolayı yerme.[744]

77. Maksat bazı toplulukların bizzat kendilerine belli özelliklerde olduklarında bir şeyi yasaklamaktır. Bu özellik bazen hitabın zâhirinde gizlenmiştir.[745]

78. Maksadı tamamının değil de bir kısmının yapılmasının yasak olduğunu bildirmek için kullanılan lafız.[746]

79. Bir fiilin olumsuzluğunu bildiren lafız. Maksat belli bir illet dolayısıyla bir şeyin yapılmasını yasaklamaktır.[747]

80. Gerçekleştiğinde bir şeyin olumsuzluğunu bildirmek: Maksat tamamını değil de bir kısmını yasaklamaktır.[748]

---

[739] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/366.
[740] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/372.
[741] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/375.
[742] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/377.
[743] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/384.
[744] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/386.
[745] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/394.
[746] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/396.
[747] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/399.
[748] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/401.

81. Bazı fiilleri olumsuzlama bilgisi verilen lafızlar: Maksat bu özelliklerin kendisini yasaklamaktır.[749]

82. Bir şeyin olumsuzluğunu bildiren lafızlar: Maksat dayanaklarını ya da vacip olmayacak şekilde, ilişkili olduğu şeyleri yasaklamaktır.[750]

83. Yakınlık ilişkisi bağlamında kullanılan lafızlarla bildirimde bulunmak. Maksat bu isimden dolayı bu işi işleyene yakın özelliklerin yasaklanmasıdır.[751]

84. Bazı şeyler hakkında bilgi veren lafızlar: Maksat bu şeyleri, işlenmesi durumunda ceza gerçekleşeceğini ifade ederek yasak kılmaktır. Maksat bu işleri işleyen kimselerdir.[752]

85. Bir şeyi yapmak hakkında bilgi verilmesi: Maksat ikinci bir şeyin yasaklanmasıdır.[753]

86. Birbirinden farklı lafızlarla bazı şeyler hakkında bilgi verme: Maksat bu şeylerin bizzat kendisinin yasak kılınmasıdır.[754]

87. Tahsisine dair açıklamalar başka hadislerde geçen umum lafızla bazı şeylerin temsil lafızlarıyla ifade edilmesi: Maksat bu umumdan bir kısmının yasaklanmasıdır.[755]

88. Bir şey hakkında haber veren lafızlar: Maksat bu şeyi yapmanın her insana değil de bazı insanlara yasak kılmaktır.[756]

89. Bazı şeyler hakkında haber veren lafızlar: Maksat, öğretmek için kınama yoluyla, haber verilen şeylerin yasak kılınmasıdır.[757]

---

[749] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/402.
[750] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/418.
[751] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/420.
[752] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/422.
[753] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/424.
[754] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/425.
[755] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/431.
[756] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/434.
[757] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/436.

90. Bir hadiste bir arada bulunan üç şey hakkında umum lafızla haber verme lafzı: Birincisinden maksat hitabın kendisinde zikredilmeyen gizli bir illetten dolayı yasak kılmaktır. İkinci ve üçüncüsünden maksat, hitabın umum olmasıyla her durumda işlenmesinin yasak kılınmasıdır.[758]

91. Tahzir (sakındırma) lafızlarıyla bazı şeyler hakkında haber verme: Maksat hitapta kendisinden sakındırılan şeyi yasaklamaktır.[759]

92. Belli şeylerin câiz olmadığını bildirme: Maksat bu şeylerin bu vasıflarla yapılmasının yasak olmasıdır. [760]

93. Bazı durumlarda bazı kimselere yönelik yasak kılma: Hz. Peygamber'in bazı fiilleri buna uygun, bazı fiilleri ise aykırıdır.[761]

94. Mânası farklı iki şeyi bir tek şeyin ismi olarak kullanarak o şeyi yasaklamak. O iki şeyden biri emredilen, diğeri de yasaklanan bir şeydir.[762]

95. Belli bir vakitte bir şeyi yapmayı olumsuzlayan bir lafız kullanarak bir şey hakkında bilgi vermek: Maksat o şeyi olumsuzlamak değil; tüm vakitlerde o işin yapılmasını yasak kılmaktır.[763]

96. Benzerini Hz. Peygamber'in yaptığı bir şeyi bazı lafızlarla yasak kılma: İki hadis bir lafızla; fakat iki ayrı mânayla gelmiştir.[764]

97. Mutlak bir sıfatla bir şeyin yapılmasını yasaklama: Bunun dışında bir şey yerine getirilmek istendiğinde bu sıfatla yapılması câizdir.[765]

[758] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/439.
[759] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/441.
[760] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/443.
[761] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/446.
[762] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/450.
[763] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/451.
[764] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/453.
[765] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/457.

98. Bir şeyin belli bir sıfatla yapılmasının yasak kılınması: Gerçekleşen bir illetten dolayı yasak kılınan bu sıfatla aynı işin yapılması mubah da olabilir.[766]

99. Kitap'taki mücmel bir hitabın beyanı olarak bir şeyin yasaklanması.[767]

100. Bir hadiste bir arada bulunan iki şey hakkında haber verme: İkisinden birinde maksat, zıddını yasaklanmaktır. Diğeriyle maksat nedb ve irşaddır.[768]

101. Tüm durumlarda mubah kılınmış bir şeyin yasaklanması: Daha sonra nesh ile bazı durumlarda yasaklanır; diğer durumlarda mubah halde kalmaya devam eder.[769]

102. Tüm durumlarda mubah kılınmış bir şeyin yasaklanması: Daha sonra nesh ile azı ve çoğu tüm vakitlerde yasak kılınır.[770]

103. Bir şey hakkında bilgi verme: Maksat umum lafızla o şeyin yasaklanmasıdır. İkinci bir haberle tahsis edilmiştir.[771]

104. İşlenmesi mubah olan şeyin yasaklanması: Bu yasaklamadan sonra bir müddet bu şey mubah kılınır. Daha sonra haram kılınarak yasaklanmış ve kıyamete kadar haram olarak kalmaya devam etmiştir.[772]

105. Belli bir sebepten dolayı bir şeyin yasaklanması: Daha sonra nesh ile bu şey mubah kılınır; sebep ise haram olarak o haliyle kalmaya devam eder.[773]

106. Bir şeyin bizzat mubah da kılınmasıyla görünüşte çelişen bir yasaklama: Hâlbuki bu iki hadis arasında herhangi bir çelişme ya da diğerini yanlışlama durumu yoktur.[774]

[766] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/459.
[767] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/460.
[768] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/462.
[769] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/463.
[770] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/469.
[771] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/470.
[772] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/472.
[773] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/474.
[774] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/478.

107. Bir şeyin emredilmesi: Maksat hitabın kendisinde gizli bir illetten dolayı emredilen bu şeyin zıddının yasaklanmasıdır.[775]

108. Bazı şeylerin yasaklanması: Maksat müşrikler ve ehl-i kitaba muhalefettir.[776]

109. Birtakım şeyler hakkında kullanılan vaîd lafızları: Maksat bizzat bu işlerin yasaklanmasıdır.[777]

110. Hitabın lafzında zâhir olarak mutlak bir nehiy olmasa da Hz. Peygamber'in hoş görmediği, kaçınmaktan hoşlandığı şeyler.[778]

3.8 "Zikr" (Bâb) Başlıklarında Maksat Eksenli Yaklaşımlar

İbn Hibbân, nevilerin alt başlıkları olan "zikr" başlıklarında nevilerin içeriğini sistemli bir şekilde ortaya koymuştur. Yüzlerce zikr başlığı arasında bir çeşit şerh başlıkları şeklinde nitelenebilecek birçok zikr başlığı bulunmaktadır.

Hadislerin anlaşılmasında maksatlarını merkeze alan bir yaklaşımla İbn Hibbân'ın, eserinde hadisleri beş kısma ayırdığı, bu kısımlar altında da nevileri isimlendirirken bu temel özelliği devam ettirdiği yukarıdaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Şimdi de nevilerin altını bu anlamda dolduran, esere kimliğini kazandıran alt başlıklarla, bir çeşit bab başlığı hükmündeki "zikr" başlıklarında özellikle "illet, kasıt, maksat, gaye" gibi lafızları da kullanarak hadislere yer verdiği görülmektedir. Aslında tüm hadis anlama çalışmaları hadisin gayesini ve hadisten anlaşılacak mefhumu arama çalışmasıdır. Fakat öncelikle ve bilhassa maksatlarının doğru anlaşılmasını sağlayan vurgularla hadislerin verilmesi ve başlıklarda da bu maksatların açıkça ortaya konması bakımından aşağıda verilen bilgiler anlamlıdır.

[775] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/482.
[776] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/485.
[777] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/490.
[778] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/567.

Burada özellikle hadisin metninde ifade edilen ya da edilmeyen; ancak özellikle hadisin maksadına öncelikle işaret eden zikr başlıkları Emirler ve Nehiyler nevilerinin her biri için ayrı ayrı verilecektir.

3.8.1 Emirler Kısmının Nevilerinde Maksat Eksenli "Zikr" Başlıkları

1. Bu hadiste geçen "hak" kelimesinden maksadın "farz kılınan" olduğuna dair açıklama.[779]

2. Hz. Peygamber'in, "vaktinde" kelimesiyle maksadının "vaktin başlangıcında" olduğuna dair açıklama.[780]

3. Hz. Peygamber'in, "ailesini uyandırır" sözüyle maksadının "hanımını uyandırır" olduğuna dair açıklama.[781]

4. Hz. Peygamber'in, dua eden kimsenin Rabbinden tüm ihtiyaçlarının giderilmesini talep etmesine yönelik emrinin illeti.[782]

5. "Dünya, müslümanların zindanı kılınmıştır. Çünkü onlar dünyada arzuladıkları şeyleri, ahirette cennetlerden bir kısmında tam olarak elde edeceklerinden dolayı, terk etmişlerdir.[783]

6. Hz. Peygamber'in, bu iki sebze (soğan ve sarımsak) yemeyi yasaklaması bahsettiğimiz illetten (insanlara ağır kokusunun eziyet vermesinden) dolayıdır.[784]

7. Pis kokusu olan bu sebzeyi yiyen kimsenin cemaate katılmasının yasaklanmasındaki illet.[785]

[779] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/153.
[780] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/155.
[781] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/235.
[782] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/358.
[783] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/418.
[784] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/32.
[785] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/33.

8. Hz. Peygamber'in, "Ezan oku ve kamet getir!" sözüyle maksadı bu ikisinden birinin yapılmasını emretmektir.[786]

9. Sehle bint Süheyl'in Salim'i emzirmesinin illeti.[787]

10. Lukata (buluntu) hakkında sorulan soruya Hz. Peygamber'in "فشأنك بها, o senin işin" ifadesiyle verdiği cevapla maksadı "Onu kullan, sarf et" anlamını ifade etmektir.[788]

11. Hz. Aişe'nin "Namaz iki rekât iki rekât olarak farz kılındı" ifadesiyle maksadı namazın ilk defa farz kılındığı zamandır.[789]

12. Hz. Peygamber'in "Allah'ın sadakasını kabul edin!" sözüyle maksadı terk edilmesi câiz olmayan bir sadaka değil; bilakis verilen bir ruhsattır.[790]

13. "Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun"[791] emriyle maksat Fatiha suresidir. Nitekim Cenâb-ı Allah, peygamberini kitabındakileri açıklamakla görevlendirmiştir.[792]

14. "Kıraatinizi ancak Ümmü'l-Kur'an ile yapınız!" emriyle Hz. Peygamber'in maksadı Fatiha'dan başka bir kıraat yapılmasını yasaklamak değildir.[793]

15. İmama uyan kimselerin yüksek sesle kıraat etmesinin mekruh olmasından maksat, imam ile okuyuşta bir çekişme yapmamaktır.[794]

[786] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/53.
[787] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/56.
[788] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/61.
[789] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/69.
[790] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/70.
[791] el-Müzzemmil 73/20.
[792] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/72.
[793] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/74.
[794] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/76.

16. “Bana ne oluyor ki Kur’an kıraatinde benimle münakaşa ediliyor” buyuran Hz. Peygamber’in bu sözüyle maksadı arkasında kıraat edilmesini değil de yüksek sesle kıraat edilmesidir.[795]

17. Peygamber’in sünnetine uymak maksadıyla kurbanlık hayvanın Harem’e sevk edildiğini nişan ile belirtmek müstehaptır.[796]

18. Hz. Peygamber’in “Müezzini duyduğunuzda onun dediklerini siz de söyleyin” sözüyle maksadı ezanın tamamı değil de bir kısmıdır.[797]

19. Hz. Peygamber’in, “Kur’an’dan bilmediğiniz konuları bilen kimselere götürünüz” emrinin illeti.[798]

20. Hz. Peygamber’in “Ya da eksin” sözünü açıklığa kavuşturan üçüncü hadis: Bununla maksat, meçhul şartlarla kurulan muhâbere[799] akdini yasaklamaktır. Bundan dolayı da bağışlama mubah kılınmıştır.[800]

21. (Lanet edilmiş bir deveyi kullanmayı terk etmeye dair) Emrin illeti.[801]

22. Hz. Peygamber, safların arkasında namaz kılan adama namazı iade etmesini emretti. Çünkü o kimse, imama uyarken onun gibi namaz kılanlarla bitişik bir şekilde namaz kılmadı.[802]

23. Cuma günü için gusül abdesti almaktan maksadın irşad ve fazilet olduğunu beyan eden beşinci hadis.[803]

24. Cuma günü gusül abdesti almaya dair emrin illeti.[804]

---

[795] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/78.
[796] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/93.
[797] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/118.
[798] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/120.
[799] Ziraî ortaklık anlamında, müzâraa ile eş anlamlı bir terimdir. Ayrıntı için bk. Hüseyin Kayapınar, “Müzâraa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/234-236.
[800] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/124.
[801] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/133.
[802] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/137.
[803] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/151.
[804] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/151.

25. Hz. Aişe'nin, "Onlara denilir ki, keşke gusül abdesti alsaydın" sözünden maksat Hz. Peygamber'in onlara bunu emretmiş olmasıdır.[805]

26. Ölümü çokça hatırlama emrinin illeti.[806]

27. Hz. Peygamber'in, "ona, 'sen yalan söyledin' desin!" emriyle maksadı bu sözü diliyle değil de içinden söylemesini emretmektir.[807]

28. Kadınların çok sadaka vermelerinin teşvik edilmesinin illeti.[808]

29. (Safları düzgün tutma) Emrinin illeti.[809]

30. (Keler yememe) Emrinin illeti hitabın kendisinde gizlenmiştir.[810]

31. Safların düzgün tutulması emrinin illeti.[811]

32. Abdest suyunu yıkanacak uzvun her tarafına yayma (isbağ) emrinin illeti.[812]

33. Abdest alırken ve elbise giyerken sağ taraftan başlamanın maksadı Hz. Peygamber'i örnek almaktır.[813]

34. Hz. Peygamber'in, "onu takdir ediniz" ifadesindeki maksadı "onun sayısını otuz kabul ediniz" mânasıdır.[814]

35. Hz. Peygamber'in "otuz gün oruç tutun" ifadesiyle maksadı "eğer hilali görmediyseniz" mânasıdır.[815]

---

[805] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/152.
[806] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/206.
[807] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/210.
[808] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/213.
[809] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/258.
[810] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/260.
[811] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/272.
[812] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/296.
[813] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/307.
[814] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/326.
[815] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/331.

36. Hz. Peygamber'in "dua ediniz" sözünden maksadı bahsettiğimiz üzere "namaz kılınız" mânasıdır.[816]

37. Fatıma bint Kays'ın İbn Ümmi Mektûm'un yanına gitmesine dair emrin illeti.[817]

38. Hz. Peygamber'in, (namaz kıldırırken) âyeti okumayışının illeti.[818]

39. Şiddetli sıcaklarda öğle namazını serinlik vaktinde kılarak ertelemenin illeti.[819]

40. Hz. Peygamber'in "sizin yüzleriniz arasında" ifadesiyle maksadı "sizin kalpleriniz arasında" mânasıdır.[820]

41. Namaz kılan kimsenin sütreye yakın durmasına dair emrin illeti.[821]

42. Nafile namaz kılan kimsenin uykudan etkilenmesi durumunda namazını başka zaman kılmasına dair emrin illeti.[822]

43. Bu vakitte namaz kılma emrinin illeti.[823]

44. Ateşe düşman denilmesinin illeti.[824]

45. Abdest alırken parmaklar arasına suyun gitmesini sağlama emrinin illeti.[825]

46. Mescide giren kimsenin oklarının madeni kısmını kapatması emrinin illeti.[826]

47. Kabir ziyareti, ölümü hatırlama maksadıyla emredilmiştir.[827]

---

[816] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/340.
[817] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/342.
[818] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/356.
[819] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/399.
[820] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/401.
[821] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/403.
[822] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/404.
[823] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/407.
[824] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/409.
[825] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/414.
[826] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/417.
[827] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/419.

48. Cenazeyi defnetmede acele etme emri belli bir illetten dolayıdır.[828]

49. Hasta ziyareti ahireti hatırlatması maksadıyla emredilmiştir.[829]

50. Kur'an'ı ezberlemek için zaman ayırma emrinin maksadı onu unutmaktan sakındırmaktır.[830]

51. Evlenmeye talip bir kimsenin, akitten önce kadına bakmasına dair emrin illeti.[831]

52. Kocanın, karısını idare etmesine dair emir, bundan başka bir yol olmamasından dolayıdır.[832]

53. (Bedir günü develerin boynuna asılı zillerin çıkarılmasına dair) Hz. Peygamber'in emrinin illeti.[833]

54. Es'ad b. Zürâre'nin dağlama yapmasına dair emrin illeti.[834]

55. Nafile ibadetleri güç yettiği kadarıyla yapma emrinin illeti.[835]

56. (Cenazeyi görünce ayağa kalkmaya dair) Emrin illeti.[836]

57. Kurban etlerini üç günden daha fazla yeme yasağının illeti.[837]

58. Ölmek üzere bulunan kimselere şehadet kelimesi telkin etme emrinin illeti.[838]

59. Sahur etmek isteyen kimseye sahurda suyla yetinmesine dair emrin illeti.[839]

---

[828] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/419.
[829] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/420.
[830] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/420.
[831] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/421.
[832] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/421.
[833] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/433.
[834] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/441.
[835] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/442.
[836] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/445.
[837] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/455.
[838] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/475.
[839] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/478.

60. Âşûra günlerinde oruç tutma emrinin maksadı bu günleri bayram kabul edip oruç tutmayan yahudilere muhalefet etmektir.[840]

61. Bıyığı kısa, sakalı uzun bırakma emrinin illeti.[841]

62. Yatağa girerken Kâfirûn suresini okuma emrinin illeti.[842]

63. Hak talep etmede iffet ve adaleti ilke edinme emrinin illeti.[843]

3.8.2 Nehiyler Kısmının Nevilerinde Maksat Eksenli "Zikr" Başlıkları

1. Hz. Peygamber'in "kanlarınız birbirinize haramdır" ifadesi âm bir lafız olup maksadı hastır. Kan dökmenin her türlüsü değil de yalnızca bir kısmı kastedilmektedir.[844]

2. Hz. Peygamber "mallarınız birbirinize haramdır" sözleriyle tüm malları değil de bir kısım malları kastetmiştir.[845]

3. Bahsettiğimiz özelliklere sahip olan kimsenin cezayı hak etmesinin illeti.[846]

4. (Helak edici yedi büyük günahtan) Sakındırmada geçen sayının zikredilmesinden maksat bu sayının dışında büyük günah olmadığını ifade etmek değildir.[847]

5. Meyvenin henüz ağaçta iken yenilir duruma gelmedikçe satılmasının yasak kılınmasından maksat meyvenin sağlam ve iyi olacağının ortaya çıkmasıdır.[848]

[840] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/478.
[841] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/479.
[842] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/427.
[843] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/536.
[844] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/9.
[845] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/10.
[846] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/13.
[847] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/25.
[848] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/32.

6. (Hurma koruğunun renklenip alacalanması ve olgunlaşması, buğdayın sertleşmesi, üzümün kararması gibi) Bahsettiğimiz özellikler oluşmadıkça satışın yasaklanmasındaki illetler.[849]

7. Hz. Peygamber'in, "Hurmanı sat" sözünden maksadı dirhem karşılığı satmasıdır.[850]

8. Velâ hakkının satılması ya da hibe edilmesinin yasaklanmasındaki illet.[851]

9. Müzâbene akdinin yasaklanmasının illeti.[852]

10. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "hakkını tamamen alıncaya kadar" sözünden maksadı "teslim alıncaya kadar" mânasıdır.[853]

11. (Telakki'l-büyû')[854] fiilinin yasaklanmasının illeti.[855]

12. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "bazıları bazılarından rızıklansın" ifadesinden maksadı "Allah onların eliyle o kimseleri rızıklandırsın" anlamıdır.[856]

13. (Satış yapan bir müslümanın izni olmaksızın ikinci bir kimsenin o satışı üzerine) satış yapmasının yasaklanmasındaki illet.[857]

14. Hurma koruğunun olgun hurmayla karıştırılması suretiyle nebîz yapılmasının yasaklanmasının illeti.[858]

---

[849] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/34.
[850] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/34.
[851] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/36.
[852] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/39.
[853] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/41.
[854] "Pazara inmekte olan köylülerin yoluna çıkarak, ellerindeki malları henüz pazardaki fiyatları görmelerinden önce almak." Hanefiler bu işleme, Telakki'l-celeb; Şâfiî ve Hanbelîler de Telakki'r-rükbân adını vermişlerdir. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 450; Nezih Hammâd, *İktisadî Fıkıh Terimleri*, çev. Recep Ulusoy (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 349; Ayrıntılı bilgi için bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh Istılahları Kâmusu* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1997), 300-303.
[855] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/45.
[856] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/46.
[857] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/47.
[858] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/54.

15. Müslümanları öldürmenin yasak kılınmasının illeti.[859]

16. Evlenmeyi terk edip yalnızca Allah'a ibadete yönelmenin yasaklanmasının illeti.[860]

17. Tezek ve kemik ile istincâ yapma yasağının illeti.[861]

18. Evlerde resim bulundurma yasağının illeti.[862]

19. Kadının, halası ya da teyzesiyle birlikte aynı erkekle nikâhlı olması yasağının maksadı onların aynı nikâhta bir arada olmasıdır; birinin diğerinin ölümünden sonra nikâhlanması değildir.[863]

20. Bir kadının teyzesi ya da halasıyla aynı nikâh altında bulunması yasağının illeti.[864]

21. Müslüman bir kimsenin yüzünden darp edilmesi yasağının illeti.[865]

22. Su kırbasının ağzından su içme yasağının illeti.[866]

23. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "ölen bir kimseye üçten fazla iddet beklemen…" buyruğundan maksadı "üç gün" mânasıdır.[867]

24. (Kadının, evlenmek istediği adama, diğer zevcesini boşama şartı koşması) fiilinin yasak kılınmasının illeti.[868]

25. Sabah ve ikindi namazından sonra namaz kılma yasağının illeti.[869]

---

[859] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/57.
[860] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/64.
[861] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/70.
[862] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/75.
[863] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/77.
[864] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/77.
[865] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/80.
[866] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/84.
[867] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/108.
[868] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/114.
[869] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/117.

26. Bahsettiğimiz bu vakitlerde yasak kılınan namazlardan maksadın farz namazlar olmadığına dair beyan.[870]

27. İkindi namazından sonra yasak kılınan namazdan maksadın tüm nafile namazlar olmadığına dair açıklama.[871]

28. İkindi namazından sonra yasaklanan namazdan maksadın tüm nafile namazlar olmadığını gösteren ikinci bir hadis.[872]

29. Sabah namazından sonra kılınması yasak kılınan namazdan maksadın tüm namazlar olmadığına dair açıklama.[873]

30. Bu iki vakitte nafile namaz kılma yasağının illeti.[874]

31. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ilk defa ikindi namazından sonra iki rek'atlık namaz kılmasının illeti.[875]

32. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ikindi namazından sonra kıldığı bu iki rek'atlık namaza devam etmesinin illeti.[876]

33. Belirttiğimiz illetin doğruluğunu ortaya koyan ikinci bir hadis.[877]

34. Tarlanın ziraat için kiralanması yasağının illeti.[878]

35. (İzarın uzunca bırakılıp salınması) yasağının illeti.[879]

36. Nebîz içme yasağının illeti.[880]

---

[870] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/118.
[871] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/119.
[872] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/119.
[873] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/120.
[874] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/122.
[875] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/124.
[876] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/125.
[877] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/126.
[878] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/131.
[879] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/137.
[880] İbn Hibbân, *Sahîh*, /151.

37. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), Yunus b. Metta'dan daha üstün olduğunu söyleme yasağının illeti.[881]

38. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), develerin gerdanlığındaki zillerin kesilmesine dair emrinin illeti.[882]

39. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), bineğinden düşüp ölen ihramlı bir kimsenin başını örtmeyi yasaklamasının illeti.[883]

40. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), ihramlı iken ölen kimse hakkında "onu iki elbiseyle giydirin" şeklindeki emrinden maksadı ihram için giydiği iki parça elbisedir.[884]

41. Bir kimsenin oturmadan su içmesinin yasaklanmasının illeti.[885]

42. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) künyesini kullanmanın yasak olmasının illeti.[886]

43. Bu yasaktan maksat Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ismi ve künyesini birlikte kullanılmasıdır.[887]

44. Namaz kılmakta olan bir kimsenin ayağının altına tükürmesine dair emirden maksat sol ayağının altıdır.[888]

45. Namaz kılmakta iken bir kimsenin öksürerek önüne ya da sağına tükürmesinin yasak kılınmasının illeti.[889]

46. Mescitlerle övünme yarışına girmenin yasak kılınmasının illeti.[890]

---

[881] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/146.
[882] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/178.
[883] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/185.
[884] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/185.
[885] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/209.
[886] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/213.
[887] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/213.
[888] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/233.
[889] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/233.
[890] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/235.

47. Namaz kılarken elleri böğürlere koymanın yasak kılınmasının illeti.[891]

48. Ölümü temenni ve dua ile istemenin yasak olmasının illeti.[892]

49. Köle sahibinin kölesine, kulum; kölenin de sahibine rabbim, demesinin yasak kılınmasının illeti.[893]

50. Bir arada bulunan üç kişiden ikisinin üçüncü kişiden gizli konuşmalarının yasak kılınmasının illeti.[894]

51. Müslüman bir kimsenin müslüman kardeşine silah doğrultmasının yasak kılınmasındaki bazı illetler.[895]

52. Bu fiilin yasak kılınmasındaki illetlerden bir kısmı.[896]

53. Üzüm için "العنب" isminin kullanılması emri ve "الكرم" isminin kullanılmasının da yasaklanmasının illeti.[897]

54. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "kerm müslüman kimsedir" sözünden maksadı "onun kalbidir" mânasıdır.[898]

55. Cariyenin edindiği malı talep etmeyi yasak kılmanın illeti.[899]

56. Kuyudan çıkan suyun fazlalığını tutmanın yasak olmasının illeti.[900]

57. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "onu bırakınız" sözünden maksadı "o kimsenin iyiliklerini değil de kötülüklerini anlatmayı bırakınız" mânasıdır.[901]

---

[891] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/236.
[892] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/240.
[893] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/245.
[894] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/247.
[895] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/248.
[896] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/248.
[897] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/254.
[898] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/254.
[899] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/259.
[900] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/260.
[901] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/265.

58. Ölen kimsenin kötülüklerini anlatmanın yasaklanmasının bazı illetleri.[902]

59. Ölmüş kimselerin kötü sözlerle anılmasının yasaklanmasının bazı illetleri.[903]

60. Yılanların öldürülmesine dair emrin illeti.[904]

61. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "bu ayın yarısını oruçla mı geçirdin?" ifadesinden maksadı Şaban ayının ortasıdır.[905]

62. Şaban ayının son yarısını oruçlu geçirmenin yasak kılınmasının illeti.[906]

63. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "bizim meclislerimizde" ifadesinden maksadı ""bizim mescitlerimizde" mânasıdır.[907]

64. Hz. Aişe'nin (r.a), "Hz. Peygamber (s.a.v.) cünüp olarak sabahladı sonra oruç tuttu" ifadesinden maksadı "gusül abdesti aldıktan sonra oruç tuttu" mânasıdır.[908]

65. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "bu, Allah'ın kaderidir" ifadesinden maksadı "kıyamete kadar olacak ne ise, hepsini Allah takdir eder" mânasıdır.[909]

66. Cuma günü oruç tutmanın yasaklanmasının illeti.[910]

67. Başka bir günle birlikte tutulduğunda câiz olduğu belirtilmekle birlikte cumartesi günü oruç tutmanın yasaklanmasının illeti.[911]

68. Topluluk halinde iken iki hurmayı bitiştirerek yemenin yasaklanmasının illeti.[912]

---

902 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/65.
903 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/266.
904 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/268.
905 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/272.
906 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/273.
907 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/75.
908 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/282.
909 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/292.
910 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/315.
911 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/316.
912 İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/318.

69. Hz. Peyamber (s.a.v.), "iman yetmiş küsur kapıdır" derken "yetmiş küsur şube" mânasında söylemiştir.[913]

70. Hz. Peygamber (s.a.v.) hurma ve üzümün adlarını anmakla maksadı bu iki içecekten başka içeceklerin mubah olduğunu ifade emek değildir.[914]

71. Visal orucunun yasak kılınmasının illeti.[915]

72. Adak adamanın yasaklanmasının illeti.[916]

73. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "o mal, onundur" sözüyle maksadı, lehinde rukbâ ve umrâ yapılan kimsedir.[917]

74. Umrâ yapılmasının yasaklanmasının illeti.[918]

75. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "insanların en şerli olanı" sözünden maksat "en şerli olanlarından biri" mânasıdır.[919]

76. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "anladım ki içinizdeki bir kimse benim aklımı karıştırıyor" sözünden maksadı yüksek sesle okuyan kimsedir; arkasında kıraat eden kimse değildir.[920]

77. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "bayramda oruç tutulmaz" sözünden maksadı Ramazan ve Kurban bayramlarıdır.[921]

---

[913] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/354.
[914] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/357.
[915] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/375.
[916] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/377.
[917] Rukbâ, bir kimsenin diğer tarafın ölümüyle malın kendisine dönmesini şart koşarak, yaptığı bağıştır. Umrâ terimi de umrâ uygulamasıyla birlikte ele alınan bir muamele şekli olup bağış yapan ya da yapılan kimsenin hayatta olması şartı koşularak yapılan bağış anlamına gelir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hacı Mehmet Günay, "Rukbâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/218-219; İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/378.
[918] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/383.
[919] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/387.
[920] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/397.
[921] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/408.

78. Teşrik günlerinde oruç tutmanın yasaklanmasının illeti.[922]

79. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "Müslümanın yitiği cehennem ateşidir" ifadesinden maksat tüm yitik şeyler değil; bir kısmıdır.[923]

80. Rukye ve dağlama yaptırmanın yasaklanmasının illeti.[924]

81. Babalar üzerine yemin etmenin yasaklanmasının illeti.[925]

82. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "cehennemden bir nalın halkası" sözüyle maksadı, "eğer o iki halkayı iade etmezsen (Allah'a sığınırız ki) cehennemde o ikisinin misli kadar azap görürsün" mânasıdır.[926]

83. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yasakladığını bildiği halde gümüş kaplardan su içmenin yasaklanmasının illeti.[927]

84. Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "yüzündeyken" ifadesinden maksadı "iki gözü arasında" olmasıdır.[928]

85. Müslüman kardeşine keskin demir yönelten kimseye meleklerin lanet etmesinin illeti.[929]

3.9 İbn Hibbân'ın Bazı Hadislerde Tespit Ettiği Şer'î Maksatlar

3.9.1 Güç Yetirebilme

Örnek 1: Bazı âyet ve hadislerde Allah'ın hiç kimseyi gücü üzerinde yükümlü tutmayacağı bildirilmiştir. [930] Allah'ın mükellef kimselere güçlerini aşan sorumluluklar yüklemeyeceği konusunda İslâm âlimleri ittifak etmişlerdir. Ne var ki

[922] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/462.
[923] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/470.
[924] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/483.
[925] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/486.
[926] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/497.
[927] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/508.
[928] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/539.
[929] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/556.
[930] el-Bakara 2/233, 286; el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/42; Buhârî, "Savm", 49; Müslim, "Îmân", 199.

bazen insanlar inanç, ibadetler ve muâmelât sahasında güçlerinin yetmediği şeylerle kendilerini sorumlu tutarlar. İbn Hibbân'ın hadislerden ulaştığı cüz'î maksatlar arasında "Güç yetirebilme" kategorik bir başlık olarak çok kez kullanılmıştır. Bu konu hakkındaki örnekler aşağıda zikredilmektedir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ وَالْمِرَاءُ فِي الْقُرْآنِ كُفْرٌ ثَلَاثًا مَا عَرَفْتُمْ مِنْهُ فَاعْمَلُوا بِهِ وَمَا جَهِلْتُمْ مِنْهُ فَرُدُّوهُ إِلَى عَالِمِهِ

"Ebû Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.), üç defa 'Kur'an yedi harf üzerine nâzil olmuştur, Kur'an'la çekişmek küfürdür' buyurup söze şöyle devam etmiştir: 'Ondan ne biliyorsanız onu yapınız. Bilmediklerinizi bilene bırakınız."[931]

İbn Hibbân bu rivâyeti vermeden önce şu başlıkla hadisleri anlamada uyguladığı yöntemi arz etmiştir: "Bir rivâyette iki emir birden vardır. Birincisinden maksat, bir şart gizlenmiş olmakla birlikte kesin bir emir ve vücûb söz konusudur. Ancak emrin, bu hitapta işaret edilen şart gerçekleştiği takdirde vacip olduğu anlaşılmaktadır. İkinci emir ise ilk bakışta vücûb ifade etmekle birlikte emredilen şeyin aksi de yasaklanmaktadır." İbn Hibbân, "kitaptan ne biliyorsanız onu yapın" sözlerinde anahtar terimin "güç yetirebilme" olduğu kanaatindedir. Ona göre söylenmek istenen şu sözdür: "Kitap'tan bildiklerinizi gücünüz yettiğince yerine getiriniz." Ayrıca "Kur'an'dan bilmediğiniz şeyleri bilen kimseye bırakınız" emrinin zıddı, yani bilmeyen bir kimseye bunu sormaları da yasaklanmıştır.

İbn Hibbân rivâyette geçen bu yasaklamanın gayesi hakkında "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) 'Bilmediğiniz şeyi bilene götürün' emrinin illeti" başlığı altında şu rivâyeti vermektedir:

عن بن مسعود رضي الله تعالى عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ لكل آية منها ظهر وبطن

[931] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/120; Şuayb el-Arnaûd'un tespitine göre Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun sahih bir hadistir. İbn Hibbân, *el-İhsân*, 1/275.

“İbn Mes’ûd’dan (r.a.), Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: Kur’an yedi harf üzere indirildi. Her bir âyetin bir zâhir, bir de bâtın yönü vardır.”[932] Müellif, okuyucunun maksadı bu rivâyetten anlayabileceğini düşünmektedir.[933]

Örnek 2: “ذِكْرُ الْأَمْرِ لِلْمَرْءِ بِإِتْيَانِ الطَّاعَاتِ عَلَى الرِّفْقِ مِنْ غَيْرِ تَرْكِ حَظِّ النَّفْسِ فِيهَا, Kişinin, itaat eylemlerini nefsinin payını ihmal etmeksizin uygun bir tarzda yerine getirmesine dair emir” başlığı altında şu rivâyet verilmiştir:

أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ قَالَ أُخْبِرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ يَعْنِي نَفْسَهُ لَأَقُومَنَّ اللَّيْلَ وَلَأَصُومَنَّ النَّهَارَ مَا عِشْتُ فقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "أنت الذي تقول ذلك"؟ فَقُلْتُ لَهُ قَدْ قُلْتُهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "فَإِنَّكَ لَا تَسْتَطِيعُ ذَلِكَ صُمْ وَأَفْطِرْ وَنَمْ وَقُمْ وَصُمْ مِنَ الشَّهْرِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فَإِنَّ الْحَسَنَةَ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا وَذَلِكَ مِثْلُ صِيَامِ الدَّهْرِ" قَالَ قُلْتُ إِنِّي أُطِيقُ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ قَالَ "صُمْ يَوْمًا وَأَفْطِرْ يَوْمَيْنِ قَالَ قُلْتُ إِنِّي أُطِيقُ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ قَالَ "صُمْ يَوْمًا وَأَفْطِرْ يَوْمًا وَذَلِكَ صِيَامُ دَاوُدَ وَهُوَ أَعْدَلُ الصِّيَامِ" قَالَ فَقُلْتُ فَإِنِّي أُطِيقُ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ" قَالَ عَبْدُ اللَّهِ وَلَأَنْ أَكُونَ قَبِلْتُ الثَّلَاثَةَ الْأَيَّامِ الَّتِي قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْ أَهْلِي وَمَالِي

“Abdullah b. Amr b. el-Âs’ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: ‘Yaşadığım sürece gece oruç tutacağım ve gündüz oruç tutacağım’ şeklindeki sözüm Hz. Peygamber’e (s.a.v.) haber verildi. Bana, ‘Bunu söyleyen sen misin?’ diye sordu. ‘Ben söyledim ey Allah'ın Resûlü’ dedim. ‘Bunu yapamazsın, o halde oruç tut, ye, uyu ve ayda üç gün oruç tut. Çünkü iyi bir şey değerinin on katıdır. Bu bir yıl boyunca oruç tutmak gibidir’ buyurdu. ‘Ben bundan daha iyisini yapabilirim’ dedim. ‘Bir gün oruç tut, iki gün ara ver’ dedi. ‘Ben bundan daha iyisini yapabilirim’ dedim. ‘Bir gün oruç tut, bir gün iftar et, işte bu Davud'un orucudur ve en faziletli oruçtur’ buyurdu. ‘Ben bundan daha iyisini yapabilirim’ dedim. ‘Bundan daha hayırlısı yoktur” buyurdu.” “Abdullah dedi ki: “Eğer Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tavsiye ettiği üç günü kabul etseydim, o bana ailemden ve malımdan daha sevgili olurdu.” [934] İbn Hibbân “en faziletli oruç” hakkındaki nebevî tespitin muhatap sahâbî râvi için yapılmış olduğunu düşünmektedir.

[932] ذِكْرُ الْعِلَّةِ الَّتِي مِنْ أَجْلِهَا قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَمَا جَهِلْتُمْ مِنْهُ فَرُدُّوهُ إِلَى عَالِمِهِ İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/121.

[933] Şuayb el-Arnaûd, Taberî’nin (ö. 310/923) bu terimlerden anladığı şeyi nakletmektedir: “Zâhir olan tilâvet, bâtın olan da te’vîldir.” Bk. İbn Hibbân, *el-İhsân*, 1/276; Krş. Taberî, *Câmiu’l-beyan an te’vîli âyi’l-Kur’an,* 1/72 Taberî’nin eserini tahkik eden Ahmed Muhammed Şakir de bu terimlere şu şekilde açıklık getirmiştir: “Zâhir kavramı, Kur’an’dan anlaşılan; helal ve haram olduğu hakkında hiç kimsenin bilgisizliğinin mazeretinin kabul edilemeyeceği şeylerdir. Bâtın ise âlimlerin naslardan hüküm çıkarma ve fıkıh yoluyla bildiği tefsirdir...” .

[934] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/442; Buhârî, “Enbiyâ”, 36; Nesâî, *Nesâî*, “Sıyâm”, 76; Müslim, “Sıyâm”, 181.

Bunu da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) onun gücünün ibadetler hususunda yetmeyeceği şeyi iyi bildiğine dayandırmaktadır.[935]

Müellife göre bu yaklaşımındaki cüz'î maksat 'güç yetirebilme' ilkesidir. Bunun hakkında İbn Hibbân şu rivâyeti güçlü bir delil olarak vermiştir:

حَدَّثَتْنِي عَائِشَةَ قَالَتْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "خُذُوا مِنَ الْعَمَلِ مَا تُطِيقُونَ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا قَالَتْ وَكَانَ أَحَبُّ الْأَعْمَالِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا دَامَ عَلَيْهِ وَإِنْ قَلَّ وَكَانَ إِذَا صَلَّى صَلَاةً دَامَ عَلَيْهَا

"Hz. Âişe'den rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: 'Gücünüzün yettiği amelleri yapın. Çünkü siz yorulmadıkça Allah da yorulmaz.' Hz. Âişe dedi ki: 'Allah Resûlü'ne en sevimli ameller, az da olsa devamlı olanlardı. Bir (nafile) namaz kıldığı zaman ona devam ederdi."[936]

İbn Hibbân, "Siz yorulmadıkça Allah da yorulmaz" ifadelerinin muhatabın anlamasını kolaylaştırmak için kullanıldığını belirtmektedir.[937] Müellif bu maksatla ilişkili olduğunu özellikle belirttiği başlıklar altında verdiği ve gerektiğinde açıklamalar eklediği birçok rivâyet zikretmiştir.[938]

3.9.2 Şüpheden Kurtulma

عَنْ رَافِعِ بْنِ خَدِيجٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "أَصْبِحُوا بِالصُّبْحِ فَإِنَّكُمْ كُلَّمَا أَصْبَحْتُمْ بِالصُّبْحِ كَانَ أَعْظَمَ

"Râfi' b. Hadîc'den rivâyetle Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Sabah namazını sabah vakti kılın. Çünkü sabah vaktinde sabah namazı kıldığınızda alacağınız mükâfât ya da namazın sevâbı en üst seviyede olacaktır."[939]

İbn Hibbân bu rivâyetle emredilen isfâr (sabah namazını, fecirden sonra ortalık biraz aydınlık oluncaya kadar ve fakat güneş doğmadan öncesi bir vakte kadar geciktirme) uygulamasının illetini açıklama ihtiyacı hissetmiştir. Ona göre bu uygulamanın belli bir maksadı vardır. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabı sabah namazı için ay göründüğü

[935] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/442.
[936] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/443; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/223; Buhârî, "Savm", 51.
[937] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/443.
[938] Diğer örnekler için bk. İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/123-12, 190, 375; 4/460; 5/162-163; 6/371.
[939] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/173.

gecelerde tağlîs[940] (fecir vakti girdikten sonra ortalık karanlık iken sabah namazını kılma) uygulamasını yaparlardı. Eğer bir kimse sabah namazı için sabah gibi görünen ilk aydınlık (fecr-i kâzib) ânına ulaşıp da tağlîs ederse namazı gece vakti kılmış olma riski olabilirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) fecrin doğumundan emin olmayı sağlayıncaya kadar isfâr uygulamasını emretmiştir. Bu konuda da "Sabaha ulaştığınızda" ifadesiyle Hz. Peygamber (s.a.v.) "fecrin doğumundan emin olduğunuzda elde edeceğiniz mükâfât namazı vaktinden şüphe duyarak kılmanıza göre daha büyük olacaktır" demek istemiştir.[941]

3.9.3 Şefkat ve Merhamet

"عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى فِي الْمَسْجِدِ ذَاتَ لَيْلَةٍ فَصَلَّى بِصَلَاتِهِ نَاسٌ، ثُمَّ صَلَّى مِنَ الْقَابِلَةِ فَكَثُرَ النَّاسُ، ثُمَّ اجْتَمَعُوا مِنَ اللَّيْلَةِ الثَّالِثَةِ أَوِ الرَّابِعَةِ، فَلَمْ يَخْرُجْ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَمَّا أَصْبَحَ قَالَ: «قَدْ رَأَيْتُ الَّذِي صَنَعْتُمْ، فَلَمْ يَمْنَعْنِي مِنَ الْخُرُوجِ إِلَيْكُمْ إِلَّا أَنِّي خَشِيتُ أَنْ تُفْرَضَ عَلَيْكُمْ» ، وَذَلِكَ فِي رَمَضَانَ

Âişe'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) bir gece mescitte namaz kıldı, insanlar da onunla namaz kıldılar. Ertesi gece namaz kıldı, insanlar çoğaldı. Üçüncü veya dördüncü gece toplandılar; fakat Hz. Peygamber (s.a.v.) onların yanına çıkmadı. Uyanınca şöyle buyurdu: 'Ben sizin yaptıklarınızı gördüm ve ben sadece size farz kılınmasından korktuğum için yanınıza çıkmaktan alıkonuldum.' Bu olay Ramazan ayında olmuştur."[942] İbn Hibbân bu rivâyeti "Fiiller" kısmında yer alan "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ümmetine farz kılınır da onlara zor gelir, korkusuyla terk ettiği fiiller" adlı nevi altında vermiştir. Buradan da tekrar anlaşılmaktadır ki bir şer'î maksadı öncelikle nevi başlığında vurgulamaktadır. Bu rivâyeti takip eden şu rivâyeti de "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bazı ibadetleri terk etmesinin illeti/gayesi" başlığı atmıştır. Burada şu rivâyeti nakletmektedir:

[940] "Tağlîs: Sabah namazının, fecrin hemen akabinde ortalık henüz karanlık iken kılınması. Hanefîlere göre tağlîs, yalnız Müzdelife'de müstehap iken diğer imamlara göre devamlı efdaldir." Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 427.
[941] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/174.
[942] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/531.

عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا قَالَتْ: "كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ليدع الْعَمَلَ، وَهُوَ يُحِبُّ أَنْ يَعْمَلَ بِهِ، خَشْيَةَ أن يعمل به الناس، فيفرض عليهم

"Âişe'den (r.a.) rivayet edilmektedir ki Hz. Peygamber (s.a.v.) yapmayı sevmesine rağmen, insanlar da yapar ve bunun üzerine onlara da farz kılınır, korkusuyla bazı amelleri terk ederdi."[943]

3.9.4 Gönül Zenginliği

عَنْ أَبِي ذَرٍّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "يَا أَبَا ذَرٍّ أَتَرَى كَثْرَةَ الْمَالِ هُوَ الْغِنَى" قُلْتُ نَعَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: فَتَرَى قِلَّةَ الْمَالِ هُوَ الْفَقْرُ" قُلْتُ نَعَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: "إِنَّمَا الْغِنَى غِنَى الْقَلْبِ وَالْفَقْرُ فَقْرُ الْقَلْبِ

"Ebû Zer'den rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: 'Ey Ebû Zer, malın çokluğunu zenginlik mi sanıyorsun?' Ben, 'Evet ey Allah'ın Resûlü' dedim. 'Fakirliği malın az olması olarak mı görüyorsun?' diye sorunca 'Evet, ey Allah'ın Resûlü' dedim. 'Şüphesiz zenginlik kalbin zenginliği, fakirlik de kalbin fakirliğidir' buyurdu…"[944]

İbn Hibbân, "Bazı fakirlerin bazı zenginlere üstün kılınmasındaki illet" başlığının ardından şu rivâyete yer vermiştir:

عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا طَلَعَتْ شَمْسٌ قَطُّ إِلَّا وَبِجَنْبَتَيْهَا مَلَكَانِ يُنَادِيَانِ اللَّهُمَّ مَنْ أَنْفَقَ فَأَعْقِبْهُ خَلَفًا وَمَنْ أَمْسَكَ فَأَعْقِبْهُ تلفا

"Ebü'd-Derdâ'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'İki melek şöyle nida etmedikçe güneş doğmaz: 'Allah'ım, kim infak ederse, verdiğinin yerine yenisini ver. Kim de cimrilik yapar da alıkoyarsa vermekten sakındığını telef et."[945]

[943] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/532 Bu rivâyetlerle anlatılan gerçeği şu âyet meâli de vurgulamaktadır: "Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür. Müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur." et-Tevbe 9/128.
[944] İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/386.
[945] İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/387.

3.9.5 Müslüman İçin Şirkten Sakınmak Temel Gayedir

"عنْ فَرْوَةَ بْنِ نَوْفَلٍ الْأَشْجَعِيِّ عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ يَا نَبِيَّ اللَّهِ، عَلِّمْنِي شَيْئًا أَقُولُهُ إِذَا أَوَيْتُ إِلَى فِرَاشِي، قَالَ: «اقْرَأْ قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ

"Ferve b. Nevfel el-Eşceî babasının şöyle anlattığını rivâyet etmiştir: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanına girdim ve 'Ey Allah'ın Resûlü, bana yatağıma yatacağım zaman okuyacağım bir şey öğretir misin' diye sordum. 'قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ' oku, buyurdu."[946]

Müellif "Bu fiili yapmanın illeti" başlığıyla bu nebevî emirdeki gaye hakkında yeterli bilgi verdiğini düşünerek şu rivâyeti vermektedir:

عَنْ فَرْوَةَ بْنِ نَوْفَلٍ عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: هَلْ لَكَ فِي رَبِيبَةٍ لَنَا، فَتَكْفُلُهَا زَيْنَبُ قَالَ ثُمَّ جَاءَ فَسَأَلَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ تَرَكْتُهَا عِنْدَ أُمِّهَا، قَالَ: فَمَجِيءٌ مَا جَاءَ بِكَ؟ قَالَ: جِئْتُ لِتُعَلِّمَنِي شَيْئًا أَقُولُهُ عِنْدَ مَنَامِي، قَالَ: «اقْرَأْ قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ ، ثُمَّ نَمْ عَلَى خَاتِمَتِهَا، فَإِنَّهَا بَرَاءَةٌ مِنَ الشِّرْكِ

"Ferve b. Nevfel kanalıyla, babasından rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Bizim için bir kadın kölen var mı, onun bakımını Zeynep üstlensin?' Dedi ki: 'Sonra geldi ve Hz. Peygamber (s.a.v.) onu sordu.' Ferve'nin babası, 'Onu annesinin yanına bıraktım' dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.), 'Seni buraya getiren nedir?' diye sordu. O da 'Uyuduğum zaman söyleyeceğim bir şeyi bana öğretmeni istemeye geldim' diye cevap verdi. Hz. Peygamber de 'قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ suresini oku! Sonunda da uyu, çünkü o şirkten kurtuluştur' buyurdu."[947]

3.9.6 Allah'ın Adını Anarken Temiz Olma

عَنْ عُمَيْرٍ، مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ سَمِعَهُ يَقُولُ: أَقْبَلْتُ أَنَا وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ يَسَارٍ مَوْلَى مَيْمُونَةَ حَتَّى دَخَلْنَا عَلَى أَبِي الْجُهَيْمِ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ الصِّمَّةِ، فَقَالَ أَبُو الْجُهَيْمِ: أَقْبَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ نَحْوِ بِئْرِ الْجَمَلِ، فَلَقِيَهُ رَجُلٌ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ، فَلَمْ يَرُدَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى أَقْبَلَ عَلَى الْجِدَارِ، فَمَسَحَ بِوَجْهِهِ وَيَدَيْهِ، ثُمَّ رَدَّ السَّلَامَ

946 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/527.
947 İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/527.

“İbn Abbas’ın, hizmetçisi Umeyr'den nakille şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ben ve Meymune'nin hizmetçisi Abdullah b. Yesâr, Ebü’l-Cüheym b. el-Hâris b. es-Simme’nin yanına girdik. Ebü’l-Cüheym dedi ki: ‘Hz. Peygamber (s.a.v.) deve kuyusunun yanından dönerken bir adam onu karşıladı ve selam verdi, ancak Hz. Peygamber (s.a.v.) duvara yaslanıp yüzünü ve ellerini meshedinceye kadar selama karşılık vermedi ve sonra selamı iade etti.”[948]

“Hz. Peygamber’in (s.a.v.) anlattığımız şekilde davranmasının illeti/gayesi” başlığıyla İbn Hibbân meseleyi açıklığa kavuşturan şu rivâyeti vermektedir:

عَنْ مُهَاجِرِ بْنِ قُنْفُذٍ، أَنَّهُ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَبُولُ، فَسَلَّمَ عَلَيْهِ فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيْهِ حَتَّى تَوَضَّأَ، ثُمَّ اعْتَذَرَ، فَقَالَ إِنِّي كَرِهْتُ أَنْ أَذْكُرَ اللَّهَ إِلَّا عَلَى طُهْرٍ، أَوْ، قَالَ: عَلَى طَهَارَةٍ

“Muhacir b. Kunfuz’dan rivâyet edildiğine göre o, ‘Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yanına idrarını yaparken gelmiş ve ona selam vermiş. ‘Hz. Peygamber (s.a.v.) ise abdest alıncaya kadar selama karşılık vermemiş. Sonra da özür dileyerek ‘Ben Allah’ı temiz bir halde olmadıkça anmayı hoş görmem’ buyurmuştur.”[949] Müellif, temiz olmayan bir kimsenin Allah’ı anmasının câiz olduğunu ve Hz. Peygamber’in de (s.a.v) Allah’ı her an andığını özellikle vurgulayarak buradaki cüz’î maksadı dile getirmiştir: “Bu rivâyetten açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki Hz. Peygamber (s.a.v.) Allah’ı temizlik halinde olmadıkça hoş görmemiştir. Temiz haldeyken Allah’ı anmak daha faziletlidir.”[950]

3.9.7 Allah’ın Her Şeye Gücü Yettiğini Tasdik

عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لِيَسْأَلْ أَحَدُكُمْ رَبَّهُ حَاجَتَهُ كُلَّهَا، حَتَّى شِسْعَ نَعْلِهِ إِذَا انْقَطَعَ

“Enes’ten (r.a.) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ‘Sizden biriniz bütün ihtiyaçlarını, hatta ayakkabısının tabanı kırıldığı zaman onu bile Rabbinden istesin.”[951]

[948] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/537.
[949] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/537.
[950] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/537.
[951] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/358.

Anlaşılan, bir kimse duasında isteklerini en üst seviyeye çıkarmalıdır. Yani ihtiyaç hissettiği her şeyi istemelidir. Bu şekilde davranışın emredilmesi hangi maksadı barındırmaktadır? İbn Hibbân'ın cevabı şu rivâyetle verilmektedir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «إِذَا دَعَا أَحَدُكُمْ فَلْيُعْظِمِ الرَّغْبَةَ، فَإِنَّهُ لَا يَتَعَاظَمُ عَلَى اللَّهِ شَيْءٌ

"Ebû Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Sizden biriniz dua ettiği zaman arzusunu büyük tutsun, çünkü Allah'a hiçbir şey büyük değildir."[952]

3.9.8 Ateşten Korunma

عَنْ عَاصِمِ بْنِ لَقِيطِ بْنِ صَبِرَةَعَنْ أَبِيهِ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَخْبِرْنِي عَنِ الْوُضُوءِ، قَالَ: "أَسْبِغِ الْوُضُوءَ، وَخَلِّلْ بَيْنَ الْأَصَابِعِ، وَبَالِغْ فِي الِاسْتِنْشَاقِ إلا أن تكون صائما

"Asım b, Lakît b. Sabira'nın, babasından rivâyet ettiğine göre babası şöyle dedi: 'Ey Allah'ın Resûlü, bana abdestten haber ver' dedim. 'Abdesti tam al, parmakların arasına suyu ulaştır ve oruçlu olduğun zamanlar dışında burna su çekmeyi abart' buyurdu."[953]

"ذِكْرُ الْعِلَّةِ الَّتِي مِنْ أَجْلِهَا أَمَرَ بِالتَّخْلِيلِ بين الأصابع, Parmakların arasına suyun gitmesini sağlama emrinin illeti" başlığıyla yukarıdaki emrin maksadı hakkında müellif şu rivâyeti vermiştir:

عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زِيَادٍ قَالَ كَانَ أَبُو هُرَيْرَةَ يَأْتِي عَلَى النَّاسِ، وَهُمْ يَتَوَضَّؤُونَ عِنْدَ الْمَطْهَرَةِ فَيَقُولُ لَهُمْ: أَسْبِغُوا الْوُضُوءَ بَارَكَ اللَّهُ فِيكُمْ، فَإِنِّي سَمِعْتُ أَبَا الْقَاسِمِ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: وَيْلٌ للأعقاب من النار

"Muhammed b. Ziyâd'dan rivâyetle Ebû Hüreyre abdest alma kabından abdest alan insanların yanına gelir ve onlara şöyle dedi: 'Abdesti tam alın, Allah sizi mübarek kılsın. Çünkü ben 'Cehennem ateşinin değdiği topuklara yazıklar olsun' buyurduğunu Ebü'l-Kâsım'ın (s.a.v.) kendisinden işittim."[954]

[952] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/358.
[953] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/414.
[954] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/414.

3.9.9 Maddî Temizlik ve Allah'ın Hoşnutluğu

Örnek 1:

عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ النَّبِيَّ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "لَوْلَا أَنْ أَشُقَّ عَلَى أُمَّتِي لَأَمَرْتُهُمْ مع الوضوء بالسواك عند كل صلاة

"Âişe'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Ümmetime zorluk vermediğimi bilseydim onlara her namaz için abdestle birlikte misvaklanmayı emrederdim."[955]

Hz. Peygamber (s.a.v) her namazda yapılmasını gerekli görmesinden anlaşılmaktadır ki misvak aracılığıyla yapılan ağız ve diş temizliğine çok önem vermektedir. Diğer taraftan da ümmetine merhamet yüklü olması, bu işlemin onlara ağır gelmesinden endişe etmesine neden olmaktadır.

Müellif misvak yoluyla yapılan bu temizliğin hangi amaçla bu kadar önemsendiğini sorgulamış, konuyla ilgili açıklama yapılan şu rivâyeti referans göstermiştir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وسلم: "عليكم بِالسِّوَاكِ، فَإِنَّهُ مَطْهَرَةٌ لِلْفَمِ، مَرْضَاةٌ لِلرَّبِّ عَزَّ وجل

"Ebû Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Misvak kullanınız. Çünkü o ağız için bir temizlik, Aziz ve Celil Rab için bir hoşnutluk nedenidir."[956]

Örnek 2:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ حَقٌّ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ أَنْ يَغْتَسِلَ كُلَّ سَبْعَةِ أَيَّامٍ وَأَنْ يَمَسَّ طِيبًا إِنْ وَجَدَهُ

[955] İbn Hibbân, *Sahîh*, 5/38.
[956] İbn Hibbân, *Sahîh*, 5/39.

“Ebû Hüreyre’den rivâyetle Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Her müslümanın yedi günde bir yıkanması ve bulabilirse güzel koku sürünmesi gerekir.”[957]

İbn Hibbân, emrin nedb ifade ettiğini belirten “ ذِكْرُ الْعِلَّةِ الَّتِي مِنْ أَجْلِهَا أُمِرَ الْقَوْمُ بِالِاغْتِسَالِ يَوْمَ الْجُمُعَةِ, İnsanların cuma günü gusül abdesti emrine muhatap olmalarının illeti” başlığını atmıştır. Buradaki şer’î-cüz’î maksat hakkında şu rivâyeti referans göstermiştir:

عَنْ أبي بردة بن أبي موسى عَنْ أَبِيهِ قَالَ لَقَدْ رَأَيْتُنَا وَنَحْنُ عِنْدَ نَبِيِّنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَوْ أَصَابَتْنَا مطرة، لشممت منا ريح الضأن

“Ebû Bürde b. Ebî Musa babasının şöyle dediğini rivâyet etmektedir: ‘Biz Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yanında iken gördük ki üzerimize yağmur yağsa bizden koyun kokusu alırdın.”[958]

3.9.10 Yanlış Bilgileri Düzeltme

عَنْ حُذَيْفَةَ، قَالَ: لَقِيَنِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَا جُنُبٌ، فَأَهْوَى إِلَيَّ، فَقُلْتُ: إِنِّي جُنُبٌ، فَقَالَ: «إِنَّ الْمُسْلِمَ لَا يَنْجُسُ

“Huzeyfe b. Yemâme’den (ö. 36/656), şöyle dediği nakledilmektedir: “Ben cünüp iken karşılaştığım Hz. Peygamber (s.a.v.) bana elini uzatınca cünüp olduğumu söyledim. Bunun üzerine bana, ‘müslüman kesinlikle necis olamaz’ buyurdu.”[959]

Bu rivâyette anlatıldığı üzere Hz. Peygamber (s.a.v.), cünüp olduğunu söylemesine rağmen Huzeyfe’ye elini uzatmış ve ona dokunmuştur. Rivâyetten de anlaşılacağı üzere bir müslüman cünüp olsa da necis değildir.

İbn Hibbân bu rivâyette zikredilen fiilin maksadı üzerinde durmuş ve ilgili şu rivâyette bu maksadı açığa çıkaran bilgiye dikkat çekmiştir:

[957] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/151.
[958] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/152.
[959] İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/419.

عَنْ حُذَيْفَةَ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذَا لَقِيَ الرَّجُلُ مِنْ أَصْحَابِهِ مَسَحَهُ وَدَعَا لَهُ، قَالَ: فَرَأَيْتُهُ يَوْمًا بُكْرَةً، فَحِدْتُ عَنْهُ، ثُمَّ أَتَيْتُهُ حِينَ ارْتَفَعَ النَّهَارُ، فَقَالَ: «إِنِّي رَأَيْتُكَ فَحِدْتَ عَنِّي» ، فَقُلْتُ: إِنِّي كُنْتُ جُنُبًا فَخَشِيتُ أَنْ تَمَسَّنِي، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ الْمُسْلِمَ لَا يَنْجُسُ

"Huzeyfe'den, şöyle dediği nakledilmektedir: Hz. Peygamber (s.a.v.) ashabından bir adamla karşılaştığında ona dokunur ve dua ederdi. Ben de bir gün sabah vakti onu gördüm ve ondan gizlendim. Sonra gün yükselince onun yanına gittim. Bana dedi ki, seni gördüm de sen benden (niçin) saklandın? Ben de 'ben cünüp idim. Bana dokunmandan çekindim' dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber de (s.a.v.) şöyle buyurdu: Müslüman kesinlikle necis olmaz."[960]

İbn Hibbân bu rivâyeti el-Ahbâr kısmında "Hz. Peygamber'in ümmetine öğretmeyi gaye edindiği şeylerden haber vermesi" başlığıyla onuncu nevide vermiştir. Bundan anlaşılmaktadır ki Hz. Peygamber'in ashabından bir erkekle karşılaştığında ona dokunması ve dua etmesi bir sünnet-i nebevîdir. Aynı zamanda bu fiili sahâbî cünüp iken de yapması ve sözlü olarak da ifade etmesinden de anlaşılacağı üzere bir müslümanın cünüp hâldeyken bile asla necis sayılamayacağını ümmetine öğretmek istemiştir.

3.9.11 Müslümanın Onurunu Koruma

Sünnetin konularından biri de müslüman onurudur. Üzüm için kullanılan bazı isimlere Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından müdahale edildiği görülmektedir.

عَنْ سِمَاكٍ، سَمِعَ عَلْقَمَةَ بْنَ وَائِلٍ عَنْ أَبِيهِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا تَقُولُوا: الْكَرْمُ وَلَكِنْ قُولُوا: الحبلة أو العنب

"Simâk'tan, Alkame b. Vâil'in, babasından şöyle duyduğunu rivâyet etmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: 'Kerm, demeyin; el-habele ya da el-ineb deyin!'"[961]

Hz. Peygamber (s.a.v.) bu hadiste üzüm için el-kerm kelimesini kullanmayı yasaklamakta; el-ineb ya da el-habele kelimesini uygun görmektedir. Rivâyetten

[960] İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/419.
[961] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/254.

anlaşılmaktadır ki insanlar arasında el-kerm kelimesi üzüm için kullanılmaktadır. Dillerde alışkanlık yapan bu isimlendirmenin uygun görülmeyişi hangi maksada yönelik olabilir? Nevevî (ö. 676/1277), burada Arapların, üzüm meyvesinden elde edildiğinden dolayı şarap için el-kerm kelimesinin yaygın kullanımını hatırlatmaktadır. Bu kullanımın akıllara, haram kılınmış şarabı getirme ihtimalinden dolayı dinin bunu yasakladığı kanaatini belirtmektedir.[962] İbn Hibbân da bu rivayetin peşinden, yasaklamanın illeti hakkında bilgi veren şu rivâyeti zikretmektedir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَقُولُوا الْعِنَبُ الْكَرْم إِنَّمَا الْكَرْمُ الرَّجُلُ المسلم

"Ebû Hüreyre'den, şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: Üzüm için el-kerm demeyin. Çünkü el-kerm (cömert) müslüman bir kimsedir."[963]

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu yaklaşımında müslüman şahsiyetinin korunması amaçlanmıştır. Müellif de bu gayeyi, öneminden dolayı vurgulamıştır.

3.9.12 Kibirden Sakınmak

عَنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ, قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخَذَ بِحُجْزَةِ سُفْيَانَ بْنِ أَبِي سهلٍ فَقَالَ يَا سُفْيَانُ لَا تُسْبِلْ إِزَارَكَ, فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إلى المسبلين

"Muğîre b. Şu'be'den, şöyle dediği rivayet edilmektedir: Hz. Peygamber'i (s.a.v.) Süfyan b. Ebî Sehl'in kaşkolünden tutarken gördüm. Şöyle diyordu: Ey Süfyan, fistanını yerlere sürecek kadar uzun bırakma. Çünkü Allah böylece giysiyi yere kadar uzatanları sevmez."[964]

Giysinin uzun tutulmasının mahzuru ne olabilir? Ya da bu yasaklamada gaye nedir? Konuyla ilgili şu rivayet ufuk açıcıdır:

[962] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahih-i Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1972), 15/4.
[963] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/254.
[964] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/136.

عَنْ جَبَلَةَ, بْنِ سُحَيْمٍ, قَال سَمِعْتُ ابْنَ عُمَرَ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم مَنْ جَرَّ ثِيَابَهُ مِنْ مَخِيلَةٍ فَإِنَّ الله لا ينظر إليه يوم القيامةَ

"Cebele b. Süheym'den, İbn Ömer'in, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu bizzat işittiği rivayet edilir: Kim, giysisini kibirle uzun bırakırsa Allah kıyamet günü onun yüzüne bakmaz."[965]

3.9.13 Kolaylaştırma

عَنْ جَابِرٍ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّه عَلَيْهِ وسلم يؤخر العشاء الآخرة

"Câbir'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) yatsı namazını geç vakitte kılıyordu."[966]

İbn Hibbân bu bilgiye dayanarak yatsı namazını geç kılmanın müstehap olduğu kanaatindedir. Musannif, yatsı namazının geç kılınmasının illetini de yine aynı sahâbîden nakledilen şu rivâyetle açıklamak istemiştir:

عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرِو بْنِ حَسَنٍ قَالَ: سَأَلْنَا جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ صَلَاةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ كَانَ يُصَلِّي الظُّهْرَ حِينَ تَزُولُ الشَّمْسُ وَالْعَصْرَ وَالشَّمْسُ حَيَّةٌ وَالْمَغْرِبَ حِينَ تَغِيبُ الشَّمْسُ وَالْعِشَاءَ رُبَّمَا عَجَّلَهَا وربما أخرها وكان الناس إذا جاؤوا عجلها وإذا لَمْ يَجِيئُوا أَخَّرَهَا وَكَانُوا يُصَلُّونَ الصُّبْحَ بِغَلَسٍ

"Muhammed b. Amr b. Hasan'dan rivâyet edildiğine göre o şöyle demektedir: Câbir b. Abdullah'a Hz. Peygamber'in kıldığı namaz hakkında sorduk. O da şöyle dedi: 'Hz. Peygamber (s.a.v.) güneş batıya meyledince öğle namazını, güneş henüz canlı (parlak) iken ikindi namazını, güneş gözden kaybolduğunda akşam namazını kılardı. Yatsı namazını ise bazen ilk vakitlerinde, bazen de geç vakitte kılardı. İnsanlar eğer mescide gelmişler ise hemen, henüz gelmemişlerse geciktirerek kılardı. Sabah namazını da tağlîs ile (vaktin ilk ânında, hava henüz karanlık iken) kılardı."[967]

[965] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/137.
[966] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/202.
[967] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/203.

İbn Hibbân bu rivâyetin peşinden, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tercihlerinde başkalarına kolaylık sağlama ilkesini uyguladığını gösteren şu rivâyeti dikkatlere sunmuştur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَوْلَا أَنْ أَشُقَّ عَلَى أُمَّتِي لَأَخَّرْتُ الْعِشَاءَ إِلَى ثُلُثِ اللَّيْلِ

"Ebû Hüreyre'den, şöyle dediği rivâyet edilmektedir: 'Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurdu ki, eğer ümmetime zorluk çıkarmış olmadığımı bilseydim yatsı namazını gecenin son ⅓'lük dilimine kadar geciktirirdim."[968]

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendi tercihi bu şekildedir. Ancak herkesin yatsı namazını geç kılma gücü olamayacağı ve bu uygulamayı birçok kimsenin yapamayacağını bildiğinden dolayı başkalarına bu uygulamayı emretmemiştir. İbn Hibbân da bu cüz'î maksada işaret etmek için bu rivâyeti vermiştir.

3.9.14 İbadethânede Sadelik

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَتَبَاهَى الناس في المساجد

"Enes b. Mâlik'ten, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: 'Hz. Peygamber (s.a.v.) insanların mescitleri güzel yapmak konusunda birbirlerine karşı övünmelerini yasaklamıştır."[969]

Bu rivâyeti değerlendiren İbn Hibbân buradaki maksada dair bir rivâyeti de peşinden zikretmiştir: Aynı konudaki rivâyet şu şekildedir:

عَنْ أَنَسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى يتباهى الناس في المساجد

"Enes b. Mâlik'ten, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: 'Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'İnsanlar mescitler hakkında birbirlerine gösteriş yapmadıkça kıyamet kopmayacaktır."[970]

[968] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/203.
[969] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/235.
[970] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/235.

Bu rivâyetten anlaşılmaktadır ki bu davranış mümine yakışan ve hoş görülen bir ahlâk değildir. İbn Hibbân'ın özel bir illeti olduğunu ifade ederek verdiği diğer rivâyet de şu şekildedir:

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَا أُمِرْتُ بِتَشْيِيدِ الْمَسَاجِدِ قَالَ ابْنُ عباس لتزخرفنها كما زخرفتها اليهود والنصارى

"İbn Abbas'tan, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: 'Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Bana yüksek ve gösterişli mescitler yapmam emredilmedi.' İbn Abbas şu ifadeyi de kullanmıştır: 'Yahudi ve hıristiyanlar nasıl ibadethanelerini süsleyip güzelleştirdiyse siz de hiç şüphesiz öyle süsleyeceksiniz."[971]

3.9.15 Zarar Vermekten Kaçınma

عَنْ جَابِرٍ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ أَمَرَ رَجُلًا كَانَ يَتَصَدَّقُ بِالنَّبْلِ فِي الْمَسْجِدِ أَنْ لَا يَمُرَّ بِهَا إِلَّا وَهُوَ آخِذٌ بِنُصُولِهَا

"Câbir'den rivâyet edildiğine göre, bir gün mescitte elinde mızrak bulunduğu halde bir kimsenin sadaka dağıtması üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) bu kimseye mızrağının keskin, madenî uç kısmını eliyle kapatmasını emretmiştir."[972]

Bu emrin maksadını öne çıkarmak için İbn Hibbân "Bu emrin illeti" başlığıyla şu rivâyeti dikkatlere sunmuştur:

عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِذَا مَرَّ أَحَدُكُمْ فِي أَسْوَاقِنَا أَوْ مَسْجِدِنَا بِنَبْلٍ فَلْيُمْسِكْ عَلَى نصولها لئلا يصيب أحدا من المسلمين

"Ebû Musa'dan rivâyetle Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Sizden bir kimse çarşımıza ya da mescidimize bir mızrakla uğrarsa uç kısmındaki madeni eliyle tutsun ki müslümanlardan birini yaralamasın."[973]

[971] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/399.
[972] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/417.
[973] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/417.

3.9.16 Sıkıntı Vermeme

أَنَّ سَعِيدٍ الْخُدْرِيَّ حَدَّثَهُ أَنَّهُ ذِكْرُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الثُّومُ وَالْبَصَلُ وَقِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَأَشَدُّ ذَلِكَ كُلِّهِ الثُّومُ أَفَنُحَرِّمُهُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "كُلُوهُ وَمَنْ أَكَلَهُ مِنْكُمْ فَلَا يَقْرَبْ هذا المسجد حتى تذهب ريحه

"Saîd el-Hudrî'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanında sarımsak ve soğandan bahsedildi. Şöyle denildi: 'Ey Allah'ın Resûlü, bunların en şiddetli olanı sarımsaktır. Onu yasaklayalım mı?' Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Onu yiyin, sizden biriniz onu yerse kokusu gidinceye kadar bu mescide yaklaşmasın."[974]

Konuyla ilgili diğer rivâyet şu şekildedir:

عن بْنِ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "مَنْ أَكَلَ مِنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ فلا يأتين المسجد

"İbn Ömer'den rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Kim bu sebzeden (sarımsaktan) yerse mescide gelmesin."[975]

Müellif Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu yasaklamasındaki gayeyi şu rivâyetle haber vermektedir:

عَنْ جَابِرٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ أَكَلَ مِنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ الْمُنْتِنَةِ فَلَا يَقْرَبَنَّ مَسْجِدَنَا فَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ تتأذى مما يتأذى منه الناس

"Kim bu kokan sebzeden yerse mescidimize yaklaşmasın, çünkü insanların incindiği şeylerden melekler de incinir."[976]

[974] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/31.
[975] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/33.
[976] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/33.

3.9.17 Gönül Birliği

عَنْ سِمَاكِ بْنِ حَرْبٍ،أَنَّهُ سَمِعَ النُّعْمَانَ بْنَ بَشِيرٍ يَقُولُ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يُسَوِّي الصَّفَّ حَتَّى يَجْعَلَهُ مِثْلَ الْقِدْحِ، أَوِ الرُّمْحِ، فَرَأَى صَدْرَ رَجُلٍ نَاتِئًا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "عِبَادَ اللَّهِ سَوُّوا صُفُوفَكُمْ، أَوْ ليخالفن الله بين وجوهكم

"Simâk b. Harb'den, Nu'man b. Beşir'i şöyle derken işittiği rivâyet edilmiştir: 'Hz. Peygamber (s.a.v.) bir mızrak gibi oluncaya kadar safları düzeltiyordu ki bir adamın göğsünün dışarı çıktığını gördü ve şöyle buyurdu: 'Ey Allah'ın kulları saflarınızı düzeltin, yoksa Allah aranızı ayırır." [977] Safların düzenli, aynı hizada ve sıkça tutulmasına dair sünnetin diğer gayesi başka bir rivâyette açıkça ifade edilmektedir:

عَنْ أَنَسٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "رُصُّوا صُفُوفَكُمْ، وَقَارِبُوا بَيْنَهَا، وحاذوا بالأكتاف، فو الذي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنِّي لَأَرَى الشَّيْطَانَ يَدْخُلُ مِنْ خلل الصف كأنها الحذف

"Enes'ten rivâyet edilmektedir ki Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Saflarınızı düzeltin, birbirine yaklaştırın ve omuzlarla aynı hizaya getirin. Çünkü ruhum, kudret elinde bulunan Allah'a yemin olsun ki, şeytanın saflardaki boşluklardan sanki silinmiş gibi girdiğini görüyorum."[978]

Bu rivâyetlerden anlaşılmaktadır ki safların düzgün tutulması hem cemaatin birlik ve beraberliğini pekiştirmek ve gönülleri birbirinden ayıran şeytanın şerrinden korunma maksadı taşımaktadır.

3.9.18 Yahudi ve Hıristiyanlardan Farklı Olma

Örnek 1:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: "نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أن يصلي الرجل مختصراً

[977] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/258.
[978] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/258.

“Ebû Hüreyre’den gelen bir rivâyet göre Hz. Peygamber (s.a.v.) namaz kılan kimsenin ihtisar[979] etmesini yasakladı.”

Namazda böyle bir davranışın yasak kılınmasındaki gaye hakkında şu rivâyet ile bilgi verilmektedir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى الله عليه وسلم قال "الاختصار في الصلاة راحة أهل النار

“Ebû Hüreyre’den rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: ‘Namazda ihtisar, cehennemlik kimselerin rahatıdır.’”[980]

İbn Hibbân “cehennemlik olanlar” ifadesiyle yahudi ve hıristiyanların anlatıldığı kanaatindedir.[981]

Örnek 2:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مِنْ شَرِّ النَّاسِ مَنْ تُدْرِكُهُ السَّاعَةُ، وَمَنْ يَتَّخِذِ الْقُبُورَ مَسَاجِدَ

“Abdullah’tan, Hz. Peygamber’i şöyle buyurduğu rivâyet edilmektedir: ‘Üzerine kıyamet kopacak en şerli kimse kabirleri mescit haline getiren kimsedir.’”[982]

Bu yasaklamanın illeti de peşinden gelen şu rivâyette verilmektedir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: قَاتَلَ اللَّهُ الْيَهُودَ اتَّخَذُوا قُبُورَ أَنْبِيَائِهِمْ مَسَاجِدَ

Ebû Hüreyre’den rivâyet edilmektedir ki Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Allah yahudileri kahretsin! Onlar peygamberlerinin kabirlerini mescit haline getirmişlerdir.”[983]

[979] İhtisar, elleri böğrüne koymak, namazda baston vb. gibi bir şeye dayanmak anlamına gelir. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 188.
[980] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/237.
[981] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/237.
[982] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/392.
[983] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/392 Aynı maksatla ilgili sahur örneği için bk. 2/478; iftar örneği için bk. 5/125.

3.9.19 Peygamberlere Uyma

İbn Hibbân, Sâd suresi (24. âyet) kıraat edildiği zaman secde etmenin müstehab olduğunu belirttiği başlık altında şu rivâyeti zikretmiştir:

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، قَالَ: قَرَأَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ {ص} وَهُوَ عَلَى الْمِنْبَرِ، فَلَمَّا بَلَغَ السَّجْدَةَ نَزَلَ فَسَجَدَ وَسَجَدَ النَّاسُ مَعَهُ، فَلَمَّا كَانَ يَوْمٌ آخَرُ قَرَأَهَا فَلَمَّا بَلَغَ السَّجْدَةَ تَنَشَّزَ النَّاسُ لِلسُّجُودِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّمَا هِيَ تَوْبَةُ نَبِيٍّ، وَلَكِنِّي رَأَيْتُكُمْ تَنَشَّزْتُمْ لِلسُّجُودِ» ، فَنَزَلَ فَسَجَدَ وَسَجَدُوا

"Ebû Said el-Hudrî'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) minberdeyken Sâd suresini okudu. Secde âyetini okuduğunda minberden aşağı indi ve secde etti. Bunun üzerine insanlar da secde ettiler. Başka bir gün aynı sureyi tekrar okudu. Secde âyetine geldiğinde insanlar secde etmediler. Hz. Peygamber (s.a.v.), 'bu âyet peygamberin tövbesidir; ancak ben sizi secde etmediğinizi gördüm' buyurdu. Ardından minberden indi ve secde etti. İnsanlar da secde ettiler."[984]

Hz. Peygamber'in bu âyeti okuduğunda secde etmesinin illeti hakkında İbn Hibbân şu rivâyeti kaydetmiştir:

عَنْ مُجَاهِدٍ، قَالَ قُلْتُ لِابْنِ الْعَبَّاسِ: سَجْدَةُ (ص) مِنْ أَيْنَ أَخَذْتَهَا؟ قَالَ: فَتَلَا عَلَيَّ: {وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُدُ وَسُلَيْمَانُ وَأَيُّوبُ} حَتَّى بَلَغَ إِلَى قَوْلِهِ: {أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهُدَاهُمِ اقْتَدِهْ} [الأنعام: 84-90] ,

"Mücâhid'den, şöyle dediği rivâyet edildi: İbn Abbâs'a, 'Sâd suresinde secde etmeyi nereden aldınız?' diye sordum. O da bana 'Daha önce de Nûh'u ve onun soyundan Dâvûd'u, Süleyman'ı, Eyyûb'u, Yûsuf'u, Mûsâ'yı ve Hârûn'u doğru yola iletmiştik' âyetinden 'İşte o peygamberler, Allah'ın hidâyete erdirdiği kimselerdir. Şu hâlde onların rehberliğine uy!' âyetine kadar (84-90) okudu ve dedi ki: 'Dâvud burada secde etti. Hz. Peygamber de (s.a.v.) bundan dolayı secde etti."[985]

[984] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/224.
[985] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/224.

3.9.20 Rahatlama ya da Sınırlama

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَكْثِرُوا ذِكْرَ هاذم اللذات الموت

"Ebû Hüreyre'den gelen rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Zevkleri yok eden ölümü çokça hatırlayınız."[986]

Ölümü sıkça hatırlamamızı isteyen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu emrinin maksadı hakkında İbn Hibbân şu rivâyeti dikkatlere sunmuştur:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَكْثِرُوا ذِكْرَ هَاذِمِ اللَّذَّاتِ فَمَا ذَكَرَهُ عَبْدٌ قَطُّ وَهُوَ فِي ضِيقٍ إِلَّا وَسَّعَهُ عَلَيْهِ وَلَا ذَكَرهُ وهو في سعة إلا ضيقه عليه

"Ebû Hüreyre'den rivâyet edilmektedir ki Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Zevkleri yok edeni çokça hatırlayın. Çünkü kul sıkıntılı iken ölümü hatırladığında bu, ona genişlik verecek. Genişlik ve rahatlık ânında iken hatırladığında da onun rehavetini bozacaktır."[987]

3.9.21 İyilikleri Arttırma ve Kötülükleri Eksiltme

Bir kimsenin, başına gelen bir musibetten dolayı ölümü istemesi yasaklanmıştır. İlgili rivâyet şu şekildedir:

عَنْ قَيْسِ بْنِ أَبِي حَازِمٍ قَالَ أَتَيْنَا خَبَّابًا نَعُودُهُ وَقَدِ اكْتَوَى فِي بَطْنِهِ سَبْعًا وَقَالَ لَوْلَا أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى أَنْ نَدْعُوَ بِالْمَوْتِ لَدَعَوْتُ بِهِ

"Kays b. Hâzim'den, şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Hastalığında Habbâb'ı ziyaret ettik. Karnından yedi defa dağlama yaptırmıştı. Şöyle diyordu: Hz. Peygamber (s.a.v.) ölmeyi temenni etmemizi yasaklamış olmasaydı ölümü temenni ederdim…"[988]

[986] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/206.
[987] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/206.
[988] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/240.

Ölümü dilemenin yasaklanması hangi maksada yöneliktir? Bu sorunun cevabı İbn Hibbân'a göre şu rivâyette bulunabilir:

عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ :لَا يَتَمَنَّيَنَّ أَحَدُكُمُ الْمَوْتَ إِمَّا مُحْسِنًا فَلَعَلَّهُ يَزْدَادُ خيرا وإما مسيئا فلعله يستعتب عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ

"Ubeydullah b. Abdullah'ın şöyle dediği rivâyet edilmektedir: 'Ebû Hüreyre'den duydum ki o, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle dediğini işitmiştir': 'Hiçbiriniz ölmeyi istemesin. Belki iyi bir kimsedir de yaşayarak iyiliklerini arttırır. Eğer kötü bir kimse ise belki tövbe eder."[989]

3.9.22 Yaşayanları Üzmeme

Ölmüş kimselerin ardından onların kötülüklerini anmak ve kınamak yasaklanmıştır. İlgili rivâyetlerden biri şu şekildedir:

عَنِ بْنَ عُمَرَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اذْكُرُوا مَحَاسِنَ مَوْتَاكُمْ وَكُفُّوا عَنْ مساوئهم

"İbn Ömer'den rivâyet edilmiştir ki Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Ölülerinizin iyiliklerini hatırlayınız, kötülüklerini anmaktan kendinizi alıkoyunuz."[990]

İbn Hibbân bu yasaklamanın illetlerini de şu rivâyetle belirtmektedir:

عَنْ زِيَادِ بْنِ عِلَاقَةَ أَنَّهُ سَمِعَ الْمُغِيرَةَ بْنَ شُعْبَةَ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا تسبوا الأموات فتؤذوا الأحياء

"Ziyâd b. Ilâka'dan, onun Mugîre b. Şu'be'den şöyle işittiği rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: 'Ölülere sövmeyin, yoksa dirileri incitirsiniz."[991]

[989] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/240.
[990] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/265.
[991] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/266.

3.9.23 Yalnızca Allah'ı Yüceliğini Tasdik

Bir cenaze görüldüğünde ayağa kalkmak Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivâyet edilen bir uygulamadır.

عَنْ عَامِرِ بْنِ رَبِيعَةَ الْعَدَوِيِّ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قال إِذَا رَأَيْتُمُ الْجَنَازَةَ فَقُومُوا لَهَا حَتَّى تُخَلِّفَكُمْ

Âmir b. Rebîa el-Adevî'nin rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Bir cenaze gördüğünüzde, o sizden ayrılıncaya ya da yerine konuluncaya kadar onun için ayağa kalkın."[992] Bu emrin maksadı ne olabilir? Cenazenin kimliği ayağa kalkma fiilinde bir değişikliğe neden midir? Bununla ilgili şu rivâyet bu sorulara cevap vermektedir:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ: سَأَلَ رَجُلٌ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ تَمُرُّ بِنَا جَنَازَةُ الْكَافِرِ أَفَنَقُومُ لَهَا؟ قال نعم فقوموا لها فإنكم لستم تَقُومُونَ لَهَا إِنَّمَا تَقُومُونَ إِعْظَامًا لِلَّذِي يَقْبِضُ الأرواح

"Abdullah b. Amr'dan, onun şöyle dediği rivâyet edilmektedir: 'Bir adam Hz. Peygamber'e (s.a.v.), 'Ey Allah'ın resulü! Yanımızdan bir kâfirin cenazesi geçiyor, onun için ayağa kalkalım mı?" diye sorunca Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurdu ki: 'Evet, ayağa kalkın. Çünkü siz o cenaze için ayağa kalkıyor değilsiniz. Yalnızca ruhları kabzeden Allah'a saygı dolayısıyla ayağa kalkacaksınız.[993]

Bu rivâyetlerden de anlaşılmaktadır ki cenazeye bir kul olması dolayısıyla bir saygı duyma anlayışıyla ayağa kalkmak söz konusu değildir. Cenaze yüceltilmemekte, yalnızca Allah'ın yüceliği tasdik edilmektedir. Bununla birlikte bu maksadın altını çizen bu rivâyetlerin ardından İbn Hibbân bu uygulamanın sünnetle neshine dair rivâyeti de zikretmektedir.[994]

[992] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/444.
[993] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/445.
[994] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/446.

3.9.24 Cuma Gününe Saygı

أَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو الْقَارِيُّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ: مَا أَنَا نَهَيْتُ عَنْ صِيَامِ يَوْمِ الْجُمُعَةِ، مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عليه وسلم ورب الكعبة نهى عنه

"Abdullah b. Amr el-Kâriy'den, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: 'Ebû Hüreyre'nin şöyle dediğini işittim: 'Cuma günü orucunu ben yasaklamadım. Onu Muhammed (s.a.v.) ve Kâbe'nin rabbi yasakladı."[995]

Sünnetin maksatları üzerinde duran ve bunları öne çıkaran İbn Hibbân, peşinden verdiği şu rivâyetle bu konudaki soruyu da cevaplamıştır:

"عَنْ رَجُلٍ مِنْ بَنِي الْحَارِثِ بْنِ كَعْبٍ يُقَالُ لَهُ: أَبُو الْأَوْبَرِ قَالَ كُنْتُ قَاعِدًا عِنْدَ أَبِي هُرَيْرَةَ إِذْ جَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ: إِنَّكَ نَهَيْتَ النَّاسَ عَنْ صِيَامِ يَوْمِ الْجُمُعَةِ، قَالَ: مَا نَهَيْتُ النَّاسَ أَنْ يَصُومُوا يَوْمَ الْجُمُعَةِ، وَلَكِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يقول لَا تَصُومُوا يَوْمَ الْجُمُعَةِ فَإِنَّهُ يَوْمُ عِيدٍ إِلَّا أَنْ تَصِلُوهُ بِأَيَّامٍ

"Benî Hâris'ten biri olup Ebü'l-Ebver adıyla anılan kimseden, şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Ebû Hüreyre'nin yanında oturuyordum. Bir adam geldi ve 'Sen cuma orucunu yasaklamışsın' dedi. Ebû Hüreyre, 'Cuma günü insanlara oruç tutmalarını ben yasaklamadım. Fakat ben Resûlullah'ı şöyle derken işittim: Cuma günü oruç tutmayınız. Çünkü o gün bayram günüdür. Ancak tuttuğunuzda başka bir günle birleştirirseniz, olur."[996]

3.9.25 Müşriklere Muhalefet

حَسَّانَ بْنِ نُوحٍ، قَالَ سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ بُسْرٍ الْمَازِنِيَّ صَاحِبَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: تَرَوْنَ يَدِي هَذِهِ؟ بَايَعْتُ بِهَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَسَمِعْتُهُ يَقُولُ لَا تَصُومُوا يَوْمَ السَّبْتِ إِلَّا فِيمَا افْتُرِضَ عَلَيْكُمْ وَلَوْ لَمْ يَجِدْ أَحَدُكُمْ إِلَّا لحاء شجرة فليفطر عليه

"Hassan b. Nuh'tan, şöyle dediği rivâyet edilmektedir: "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sahâbîsi Abdullah b. Büsr el-Mâzinî'nin şöyle dediğini işittim: Şu elimi görüyorsunuz, değil mi? Ben o elimle Resûlullah'a biat ettim ve onun şöyle dediğini işittim: 'Size

[995] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/315.
[996] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/315.

farz olmadıkça, orucunuzu bozmak için bir ağaç kabuğundan başka bir şey bulamamış olsanız da cumartesi günü oruç tutmayınız."[997]

Cumartesi günü tek başına oruç tutmak da sünnetin yasakladığı uygulamalardandır. Bir kimsenin, oruçlu geçirmiş olmasına engel olarak bir ağaç kabuğunu yiyerek bile olsa, cumartesi günü oruç tutmaması neyle açıklanabilir? Acaba cumartesi günü oruç tutmayı yasak kılan illet nedir? İşte bununla ilgili rivâyeti İbn Hibbân kaydetmektedir. Konuya uygun gördüğü başlık şu şekildedir: " ذِكْرُ الْعِلَّةِ الَّتِي مِنْ أَجْلِهَا نُهِيَ عَنِ صِيَامِ يَوْمِ السَّبْتِ مَعَ الْبَيَانِ بِأَنَّهُ إِذَا قُرِنَ بِيَوْمٍ آخَرَ جَازَ صَوْمُهُ, Başka bir günle birleştirilerek tutulmasının câiz olduğu belirtilmekle birlikte, cumartesi günü oruç tutmanın yasaklanmasının illeti." Söz konusu rivâyet aşağıdadır:

أَنَّ كُرَيْبًا مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ أَخْبَرَهُ أَنَّ ابْنَ عَبَّاسٍ وَنَاسًا مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثُونِي إِلَى أُمِّ سَلَمَةَ أُسَائِلُهَا عَنْ أَيِّ الْأَيَّامِ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَكْثَرَ لِصِيَامِهَا؟ فَقَالَتْ: يَوْمَ السَّبْتِ وَالْأَحَدِ، فَرَجَعْتُ إِلَيْهِمْ فَأَخْبَرْتُهُمْ، فَكَأَنَّهُمْ أَنْكَرُوا ذَلِكَ، فَقَامُوا بِأَجْمَعِهِمْ إِلَيْهَا، فَقَالُوا: إِنَّا بَعَثْنَا إِلَيْكِ هَذَا فِي كَذَا وَكَذَا وَذَكَرَ أَنَّكِ قُلْتِ كَذَا، فَقَالَتْ: صَدَقَ، إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَكْثَرُ مَا كَانَ يَصُومُ مِنَ الْأَيَّامِ يَوْمُ السَّبْتِ وَالْأَحَدِ، وَكَانَ يَقُول إِنَّهُمَا عِيدَانِ لِلْمُشْرِكِينَ، وَأَنَا أُرِيدُ أَنْ أُخَالِفَهُمْ

"İbn Abbas'ın hizmetçisi Küreybe şöyle haber verdi: İbn Abbas ve Resûlullah'ın (s.a.v.) ashabından bazıları, Resûlullah'ın (s.a.v.) en çok hangi günlerde oruç tuttuğunu sormam için beni Ümmü Seleme'ye gönderdiler: Onlara geri döndüm ve söyledim, ancak bunu garip karşıladılar. Bunun üzerine hepsi ona geldiler ve "Biz bunu sana filan günde elçi gönderdik, o da senin filan gün dediğini söyledi" dediler. O da şöyle cevap verdi: "Şüphesiz Resûlullah (s.a.v.) cumartesi ve pazar günleri oruç tutardı ve şöyle derdi: 'Bunlar müşriklerin iki bayramıdır ve ben bu konuda onlara aykırı davranmak istiyorum."[998]

[997] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/316.
[998] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/317.

3.9.26 Yahudilere Bedduâ

Medine'ye hicret edildiği ilk günlerde ashabın bir kısmı değişik iklim ve hava durumundan da etkilenerek birtakım rahatsızlıklar yaşamıştır. Şu rivâyet bu konuda bilgi vermektedir:

عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا قَالَتْ: لَمَّا قَدِمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَدِينَةَ وُعِكَ أَبُو بَكْرٍ وَبِلَالٌ، قَالَتْ: فَدَخَلْتُ عَلَيْهِمَا، فَقُلْتُ: يَا أَبَتِ كَيْفَ تَجِدُكَ؟ وَيَا بِلَالُ كَيْفَ تَجِدُكَ؟ قَالَتْ: وَكَانَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ تعالى عنه إذا أخذته الحمى يقول:كُلُّ امْرِئٍ مُصَبَّحٌ فِي أَهْلِهِ ... وَالْمَوْتُ أَدْنَى مِنْ شِرَاكِ نَعْلِهِ وَكَانَ بِلَالُ رَحِمَهُ اللَّهُ إذا أقلع عنه يرفع عقيرته1 ويقول: أَلَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ أَبِيتَنَّ لَيْلَةً ... بِوَادٍ وَحَوْلِي إِذْخِرٌ وَجَلِيلٌ وَهَلْ أَرِدَنْ يَوْمًا مِيَاهَ مَجَنَّةٍ ... وَهَلْ يَبْدُوَنْ لِي شَامَةٌ وَطَفِيلٌ قَالَتْ عَائِشَةُ: فَجِئْتُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَخْبَرَتْهُ، فَقَالَ اللَّهُمَّ حَبِّبْ إِلَيْنَا الْمَدِينَةَ كَحُبِّنَا مَكَّةَ أَوْ أَشَدَّ، وَصَحِّحْهَا لَنَا، وَبَارِكْ لَنَا فِي صاعها ومدها، وانقل حماها، واجعلها بالجحفة

"Âişe'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: "Nebi (s.a.v.) Medine'ye geldiğinde Ebû Bekir ve Bilal hastalandılar. Onların yanına girdim ve dedim ki: 'Baba, nasılsın? Bilal, sen nasılsın?" Âişe dedi ki: "Ebû Bekir (r.a) hummaya yakalandığında şöyle derdi: 'Her insan ailesinde uyanır ... ve ölüm onun terliğinden daha yakındır.' Bilal -Allah ona rahmet etsin- sesini yükseltir ve şöyle derdi: 'Şiirim bana geceleri uyuyup uyumayacağımı söylesin... Bir vadide, etrafım yeşil ve güzel. Hiç Mecenne'nin suyunu ister miyim... Ve bana bir ben ve bir çocuk görünür mü?' Aişe dedi ki: Hz. Peygamber'e (s.a.v.) geldim ve ona durumu haber verdim. O (s.a.v.) şöyle buyurdu: 'Ey Allah'ım bize Medine'yi, Mekke'yi sevdiğimiz gibi veya daha fazla sevdir. Onu bizim için sağlıklı kıl, sâ'[999] ve müddesinde[1000] bizi bereketlendir, hummâ hastalığını götür ve onu Cuhfe'de sabit kıl."[1001]

İbn Hibbân, hummâ hastalığının Cuhfe'de var olmasını dileyen Hz. Peygamber'in (s.a.v.), o dönemde orada bulunan yahudileri kastettiği kanaatindedir. Yani Hz.

[999] Araplar tarafından da benimsenen, aslında Mezopotamya'ya ait katı madde ölçeğidir. Toprak ürünlerinin zekât nisabı, fitre gibi konularda ölçek olarak kullanılmasından hareketle bu hadiste ürünlerin bereketli olması mânasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bk. Cengiz Kallek, "Sâ'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/317-319.

[1000] Çoğunlukla bakliyat gibi kuru gıdaların ölçümünde kullanılan bir ölçektir. Dört müd, bir sâ' dengidir. Müd ölçeğinin de sâ' gibi, hadiste kullanılması ürünlerin bolluğuna kinaye olarak kullanıldığı söylenebilir. Bk. Cengiz Kallek, "Müd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/455-457.

[1001] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/269.

Peygamber (s.a.v.) bir musibet gelecekse, onun yahudilere isabet etmesini dilemektedir.[1002]

3.9.27 Güçlü Görünme

عَنْ جَابِرٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا قَدِمَ مَكَّةَ رَمَلَ ثلاثا ومشى أربعا ثم أتى المقام فصلى ركعتين

"Câbir'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke'ye geldiğinde tavafın üç şavtında remel yapmış, dört şavtında yürüyüş yapmıştır. Ardından Makâm-ı İbrâhim'de iki rek'at namaz kılmıştır."[1003]

İbn Hibbân bu rivâyeti "Beyt-i Atîk'i ihramlı kimsenin tavafı" başlığıyla vermiştir. Remel, ardından sa'y yapılan tavafların ilk üç şavtında yapılan hızlıca ve çalımlı yürüyüştür. Hicretin 7. yılında yapılan Umretü'l-kazâ sırasında müşrikler arasında Medine havasının müslümanları hasta ve zayıf düşürdüğü söylentisi yayılmış; bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) müslümanlara tavafın ilk üç şavtında remel yapmalarını emretmişti. Rüknülyemânî ile Hacerülesved arasında ise normal yürüyüşle yürümelerini istemiştir.[1004] Bu uygulama Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bu uygulama Vedâ haccında da tekrar edilmiş[1005] ve daha sonra da sürdürülmüştür.

Remel yapmanın maksadı hakkında İbn Hibbân'ın kaydettiği şu rivâyet bize bilgi vermektedir:

عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ، قال: دخلت على بن عباس فقلت: يا بن عَبَّاسٍ إِنَّ قَوْمَكَ يَزْعُمُونَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وسلم رمل وأنه سنة، فَقَالَ: صَدَقُوا وَكَذَبُوا، قَدْ رَمَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَيْسَ بِسُنَّةٍ، ثُمَّ قَالَ: قَدِمَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُشْرِكُونَ عَلَى قُعَيْقِعَانَ وَقَدْ تَحَدَّثُوا أَنَّ بِصَحَابَةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُزَالًا وَجَهْدًا، فَأَمَرَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَرْمُلُوا لِيُرِيَهُمْ أَنَّ بِهِمْ قوة

"Ebü't-Tufeyl'den rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: İbn Abbas'ın yanına girdim ve dedim ki: 'Ey İbn Abbas, kavmin Resûlullah'ın (s.a.v.) remel yaptığını ve bunun sünnet olduğunu iddia ediyorlar.' Dedi ki: "Doğru söylemişler ve fakat

[1002] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/269.
[1003] İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/385.
[1004] Buhârî, "Hac", 55; Müslim, "Hac", 240.
[1005] Müslim, "Hac", 231.

yanılmışlar.” Sonra şöyle dedi: “Müşrikler Kuaykıân dağı üzerindeyken Resûlullah (s.a.v.) Kâbe’ye geldi. Müşrikler Resûlullah’ın ashabının zayıf ve yorgun olduklarını konuştular. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) onlara güçlü olduklarını göstermeleri için remel yapmalarını emretti.”[1006]

3.9.28 Kamuoyunu Gözetme

Kâbe’den ayrılmış ve onun bir parçası olan Hicr hakkındaki şu rivâyet, toplumun genel bilgi ve eğiliminin dikkate alınması gerektiğini göstermektedir:

عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَهَا يَا عَائِشَةُ لَوْلَا أن قومك حديث عهد بالجاهلية لَهَدَمْتُ الْبَيْتَ حَتَّى أُدْخِلَ فِيهِ مَا أَخْرَجُوا مِنْهُ فِي الْحِجْرِ، فَإِنَّهُمْ عَجَزُوا عَنْ نَفَقَتِهِ، وَأَلْصَقْتُهُ بِالْأَرْضِ، وَوَضَعْتُهُ عَلَى أَسَاسِ إِبْرَاهِيمَ، وَجَعَلْتُ له بابين بابا شرقيا وباب غَرْبِيًّا

“Âişe’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Ey Âişe! Kavmin (Kureyş), cahiliyeden yeni çıkmış olmasaydı, Kâbe'yi yıkardım ve Hatîm’i içine alacak şekilde yeniden inşa ederdim. Çünkü onlar, Kâbe'yi inşa ederken (maddi yetersizlik nedeniyle) Hatîm’i dışarıda bıraktılar. Kâbe’yi yere yakın yapar ve İbrahim'in (a.s.) temeline uygun olarak yeniden inşa ederdim. Ayrıca ona iki kapı koyardım: Birini doğuya, diğeri batıya.”[1007]

Hicr, Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından yeniden bina edilirken Kâbe’nin içinde kalıyordu. İlerleyen zaman içinde çeşitli sebeplerle yıpranan Kâbe’nin 605 yılında yapılan tamir ve tadilatı esnasında halk maddî imkânsızlık nedeniyle yarım daire şeklindeki kısmını dışarıda bırakmıştı. Kâbe’den olduğu bilinsin diye Hatîm adı verilen, göğüs hizasında bir duvarla çevirmişlerdi. Dışarıda kalan bu yer, hükmen Kâbe’nin içinden kabul edilmekle birlikte, kelime anlamıyla da uyumlu olarak Hicr adıyla bilinir.[1008]

[1006] İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/386; Kuaykıân, Kâbe’nin Hicr kısmına bakan bir dağın adıdır. Yani buradan bakan bir kimse ancak Rükn-i Irakî ile Rükn-i Şâmî arasındaki Hicr’i görebilmektedir. Bk. Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Umretü’l-Kazâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012).
[1007] İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/124.
[1008] Fuat Günel, “Hicr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/455-456.

Yukarıdaki rivâyeti Hz. Âişe'den rivâyet eden Abdullah b. Zübeyr, halifeliğini ilan edip isyan ettiğinde, bu maksatla Hicr kısmını Kâbe'ye dahil etmiştir. Buna karşılık isyanı bastırıp galip gelen Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın emriyle tekrar Hicr bölgesi dışarıda bırakılmıştır. Bu rivâyetin özellikle zikredilmesinin sebebi Hz. Peygamber'in (s.a.v.), toplumun kabullenmekte zorlanacağı bazı şeylerde aşamalı bir metot izlediği ve hassasiyetleri gözettiğini bildirmektedir.

3.9.29 Evlenme ve Çoğalma

عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيّبِ أَنَّ سَعْدَ بْنَ أَبِي وَقَّاصٍ أَخْبَرَهُ قَالَ: أَرَادَ عُثْمَانُ بْنُ مَظْعُونٍ أَنْ يَتَبَتَّلَ، فَنَهَاهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْهُ قَالَ سَعْدٌ فَلَوْ أَجَازَ لَهُ ذَلِكَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لاختصينا

"Sâid b. el-Müseyyeb'den rivâyetle Sa'd b. Ebû Vakkâs şöyle demiştir: 'Osman b. Maz'ûn bekâr kalmak istedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) bunu yasakladı. Eğer Hz. Peygamber (s.a.v.) bunu uygun görseydi biz de evlenmemeyi tercih ederdik."[1009]

Evlenmemeyi daha çok ibadet ve cihat imkânı elde etmek için isteyen kimselerin Hz. Peygamber'den (s.a.v.) onay almadıkları görülmektedir. Bu yasaklamanın maksadı hususunda şu rivâyet bilgi vermektedir:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْمُر بِالباءَةِ، وَيَنْهَى عَنِ التَّبَتُّلِ نَهْياً شَدِيداً، وَيَقُولُ تَزَوَّجُوا الوَدُودَ الوَلُودَ، فَإِنِّي مكاثر الأنبياء يوم القيامة

"Enes b. Mâlik'ten, şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Hz. Peygamber (s.a.v.) evlenmeyi emreder, bekârlığı şiddetle yasaklardı ve şöyle buyururdu: Sıcak kanlı ve doğurgan olanlarla evleniniz. Çünkü ben kıyamet günü ümmetimin çokluğuyla övüneceğim."[1010]

Bekâr kalmamak ve evlenmek neslin ve ümmetin çokluğunu sağlayacaktır. Ailenin meşru temeli, iffeti korumanın yolu olan evliliğin tavsiye edilmesinin bir maksadı da bu rivâyette açıkça ifade edilmektedir: Neslin devamı ve çoğalmak.

[1009] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/63.
[1010] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/64.

3.9.30 Evlenmek İsteyenlerin Tercih Hakkı

عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ الْمُغِيرَةَ بْنَ شُعْبَةَ خَطَبَ امْرَأَةً، فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اذْهَبْ فَانْظُرْ إِلَيْهَا، فإنه أجدر أن يؤدم بينكما

"Enes b. Mâlik'ten, şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Mugîre b. Şu'be bir kadınla nişanlandı. Hz. Peygamber (s.a.v.) ona şöyle dedi: Git ve ona bak. Bu, sizi birbirinize daha çok yaklaştıracaktır."[1011]

Bu rivâyete, "ذِكْرُ الْأَمْرِ لِلْمَرْءِ إِذَا أَرَادَ خِطْبَةَ امْرَأَةٍ أَنْ يَنْظُرَ إِلَيْهَا قَبْلَ الْعَقْدِ, Bir kadınla nişanlanacak bir kimsenin nikâh akdinden önce o kadına bakmasının emredilmesi" başlığını veren İbn Hibbân, peşinden bu emrin maksadı hakkında bilgi veren şu rivâyeti kaydetmiştir:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَجُلًا أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَذَكَرَ لَهُ نِكَاحَ امْرَأَةٍ مِنَ الْأَنْصَارِ، فَقَالَ انْظُرْ إِلَيْهَا، فَإِنَّ في أعين الأنصار شيئا ,

"Ebû Hüreyre'den gelen rivâyete göre bir adam Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelir ve ona ensardan bir kadınla nikâhlanacağını belirtir. O da (s.a.v.) şöyle buyurur: O kadına bak. Çünkü ensarın gözlerinde bir şey (hastalık) vardır."[1012]

3.9.31 Kardeşlik Hukuku

عنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تُنْكَحُ الْمَرْأَةُ عَلَى عَمَّتِهَا، وَلَا عَلَى خَالَتِهَا، وَلَا تَسْأَلُ الْمَرْأَةُ طَلَاقَ أُخْتِهَا لتكتفىء مَا فِي صَحْفَتِهَا، فَإِنَّ لَهَا مَا كُتِبَ لها

"Ebû Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Bir kadın, halası ve teyzesinin nikâhı üzerine nikâhlanamaz. Bir kadın da kız kardeşinin nasibini edinmek amacıyla ondan boşanmasını isteyemez. Çünkü o, kendisine ne takdir edildiyse onu alacaktır."[1013]

Nikâhlanmada konulan bu yasağın amacı da şu rivâyette açıkça belirtilmektedir:

[1011] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/421.
[1012] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/421.
[1013] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/114.

حَدَّثَنَا أَبُو كَثِيرٍ السُّحَيْمِيُّ، أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَسْأَلِ الْمَرْأَةُ طَلَاقَ أُخْتِهَا لِتَسْتَفْرِغَ مَا فِي صَحْفَتِهَا، فإن المسلمة أخت المسلمة

"Ebû Kesir es-Süheymî, Ebû Hüreyre'den şöyle dediğini rivâyet etmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: 'Bir kadın, bir kadının tabağındakini boşaltmak için kız kardeşinin boşanmasını istemesin. Çünkü müslüman kadın müslüman kadının kardeşidir."[1014]

Bir kadının halası ya da teyzesiyle aynı nikâhta olması da sakıncalıdır.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا يُجْمَعُ بَيْنَ الْمَرْأَةِ وعمتها، ولا بين المرأة وخالتها

"Ebû Hüreyre'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: 'Kadın ile halasını; kadın ile teyzesini aynı nikâhta bir araya getirmeyin."[1015]

Bu yasaklamada da insanlardan giderilecek zararlar hakkında şu rivâyet bilgi vermektedir:

عن بن عَبَّاسٍ، قَالَ: نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ تُزَوَّجَ الْمَرْأَةُ عَلَى الْعَمَّةِ وَالْخَالَةِ قَالَ :إِنَّكُنَّ إِذَا فَعَلْتُنَّ ذَلِكَ قَطَعْتُنَّ أَرْحَامَكُنَّ

"İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) bir kadının teyzesi ve halası ile aynı nikâhta bulunmasını yasaklamış ve şöyle buyurmuştur: "Eğer böyle yaparsanız rahimlerinizi (akrabalık yakınlığınızı) koparmış olursunuz."[1016]

[1014] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/114.
[1015] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/77.
[1016] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/77.

3.9.32 Yalnızca Allah Adına Yemin

İbn Hibbân "ذِكْرُ الزَّجْرِ عَنْ أَنْ يَحْلِفَ الْمَرْءُ بِأَبِيهِ أَوْ بِشَيْءٍ غَيْرِ اللَّهِ جَلَّ وَعَلَا, Bir kimsenin babası ya da Allah'tan başka bir şey üzerine yemin etmesinin yasak olması" başlığı altında şu rivâyete yer vermektedir:

عَنِ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: أَدْرَكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ وَهُوَ يَحْلِفُ بِأَبِيهِ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ اللَّهَ يَنْهَاكُمْ أَنْ تَحْلِفُوا بِآبَائِكُمْ، فَلْيَحْلِفْ حَالِفٌ بِاللَّهِ أَوْ لِيَسْكُتْ

"İbn Ömer'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.), Ömer (r.a.) babası üzerine yemin ederken onun yanına geldi. Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Allah size babalarınız üzerine yemin etmenizi yasaklıyor. Yemin eden kimse ya Allah adına yemin etsin ya da sussun!"[1017]

İbn Hibbân'a göre, sadece Allah adına yemin etmenin câiz olmasındaki gaye şu rivâyette ifade edilmektedir:

وَأَخْبَرَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دِينَارٍ أَنَّهُ سَمِعَ ابْنَ عُمَرَ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ كَانَ حَالِفًا، فَلَا يَحْلِفُ إِلَّا بِاللَّهِ وَكَانَتْ قُرَيْشٌ تحلف بآبائها، فقال لا تحلفوا بآبائكم

"İbn Ömer'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: 'Kim yemin ederse, Allah'tan başkası üzerine yemin etmesin.' Kureyşliler babalarına yemin ederlerdi, bunun üzerine şöyle buyurdu: Babalarınız üzerine yemin etmeyin."[1018]

3.9.33 Kaderin Değişmesini Beklememe

عَنِ ابْنِ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى الله عليه وسلم نهى عن النذر

[1017] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/486.
[1018] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/487.

“İbn Ömer’den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) adak adamayı yasaklamıştır.”[1019] Adak adama, aslen mubah olmakla birlikte Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yasaklanmıştır.[1020]

Bu yasaklamanın gayesi ise şu rivâyette açıklanmaktadır:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تَنْذِرُوا، فَإِنَّ النَّذْرَ لَا يَرُدُّ مِنَ الْقَدْرِ شَيْئًا، وَإِنَّمَا يُسْتَخْرَجُ بِهِ من البخيل

“Ebû Hüreyre’den, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: ‘Adakta bulunmayınız! Çünkü adak kaderden bir şeyi değiştirmez; ancak bir cimrinin malından bir şey çıkarılmış olur.”[1021]

3.9.34 Gönüllerin İslâm’a Isındırılması

İbn Hibbân, “ ذِكْرُ الْعِلَّةِ الَّتِي مِنْ أَجْلِهَا كَانَ يُعْطِي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمُؤَلَّفَةَ قُلُوبُهُمْ مَا وَصَفْنَا , Anlattığımız üzere müellefe-i kulûba ikram edilmesinin illeti” başlığı altında şu rivâyeti nakletmektedir:

عَنْ صَفْوَانَ بْنِ أُمَيَّةَ، قَالَ: لَقَدْ أَعْطَانِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَوْمَ حُنَيْنٍ، وَإِنَّهُ لَمِنْ أَبْغَضِ النَّاسِ إِلَيَّ فَمَا زَالَ يُعْطِينِي حَتَّى إِنَّهُ لَأَحَبُّ الْخَلْقِ إِلَيَّ

“Safvân b. Ümeyye’den, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Resûlullah (s.a.v.) Huneyn günü bana en nefret ettiğim kimselerden biriyken verdi ve bana insanların en sevgilisi oluncaya kadar vermeye devam etti.”[1022]

Safvân’ın babası müşriklerin ileri gelenlerinden Ümeyye b. Halef’tir. Safvân Mekke’nin fethi esnasında kendisine can ve mal güvencesi verilen kimselerdendi. Fetihten sonra Hevâinliler’e karşı yapılan Huneyn savaşı (8/630) ve ardından Tâif

[1019] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/377.
[1020] Ayrıntı için bk. Ahmet Özel, “Adak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/337-340.
[1021] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/377.
[1022] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/84.

kuşatmasına müellefe-i kulûbdan biri olarak katıldı.[1023] Kendisine yapılan ikramların onu İslâm'a ısındırdığı bu rivâyetten anlaşılmaktadır.

3.9.35 Kamu Yararı

Örnek 1:

عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يُمْنَعَ نَقْعُ الْبِئْرِ يَعْنِي فَضْلَ الْمَاءِ

"Âişe'den (r.a.), şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.) bir kuyudaki sudan ihtiyaç fazlasının tutulmasını yasakladı."[1024]

Şu rivâyet bu yasaklamanın maksadını ifade etmektedir:

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ مَوْلَى غِفَارٍ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لَا تَمْنَعُوا فضل الماء ولا تمنعوا الكلأ، فيهزل المال، ويجوع العيال

"Gıfar'ın mevlâsından Ebû Saîd'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: 'Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle işittiğini söyledi: Su ve otlak fazlasını kimseden esirgemeyin. Aksi takdirde mal azalır, muhtaçlar aç kalır."[1025]

Örnek 2:

عن بن عُمَرَ، قَالَ: نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَبِيعَ حَاضِرٌ لِبَادٍ وَقَالَ لا تلقوا البيوع

"İbn Ömer'den şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Hz. Peygamber (s.a.v.) yerli kimsenin malını, başka bir kimsenin alıp da satmasını yasakladı ve şöyle buyurdu: Satılacak mallara el koymayın."[1026]

[1023] Bk. Mehmet Ali Kapar, "Safvân b. Ümeyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/486-487.
[1024] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/259.
[1025] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/260.
[1026] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/45.

Bir yerde kendi malını satmak üzere bulunan ve piyasa fiyatını bilmeyen bir kimseden, malını satın alıp dışarıdan gelecek kimselere satmak yasaklanmıştır.[1027] Piyasayı kontrol altına alıp karaborsacılık yapmak, komisyonculukla aldatma yoluna gitmek yasaklanmasında kamunun yararı gözetilmektedir:

عَنْ جَابِرٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَبِيعَنَّ حَاضِرٌ لِبَادٍ دَعُوا النَّاسَ يَرْزُقُ يَبِيعَنَّ بعضهم بعضا

"Câbir'den, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmektedir: Satım anında hazır bulunan bir kimse, dışarıdan gelecek bir kimse için satın almasın. Bırakın da insanlar birbirlerine rızık vesilesi olsun."[1028]

Örnek 3:

عَنِ ابْنِ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَال لَا يَبِيع أَحَدُكُمْ عَلَى بَيْعِ أَخِيهِ إِلَّا بإذنه

"İbn Ömer'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Sizden biriniz kardeşinin satışı/pazarlığı üzerine onun izni olmadan satış/pazarlık yapmasın."[1029]

Bu hükmün maksadı hakkında gelen şu rivâyet dikkat çekicidir:

عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ أَنَّ يَهُودِيًّا قَدِمَ زَمَنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِثَلَاثِينَ حِمْلِ شَعِيرٍ وَتَمْرٍ، فَسَعَّرَ مُدًّا بِمُدِّ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَيْسَ فِي النَّاسِ يَوْمَئِذٍ طَعَامٌ غَيْرُهُ، وَكَانَ قَدْ أَصَابَ النَّاسَ قَبْلَ ذَلِكَ جُوعٌ لَا يَجِدُونَ فِيهِ طَعَامًا، فَأَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ النَّاسُ يَشْكُونَ إِلَيْهِ غَلَاءَ السِّعْرِ، فَصَعِدَ الْمِنْبَرَ، فَحَمِدَ اللَّهَ، وَأَثْنَى عَلَيْهِ، ثُمَّ قَالَ :لَا أَلْقَيَنَّ اللَّهَ مِنْ قَبْلِ أَنْ أُعْطِيَ أَحَدًا مِنْ مَالِ أَحَدٍ مِنْ غَيْرِ طِيبِ نَفْسٍ، إِنَّمَا الْبَيْعُ عَنْ تَرَاضٍ، وَلَكِنَّ فِي بُيُوعِكُمْ خِصَالًا أَذْكُرُهَا لَكُمْ: لَا تُضَاغِنُوا، وَلَا تَنَاجَشُوا، وَلَا تَحَاسَدُوا، وَلَا يَسُومُ الرَّجُلُ عَلَى سَوْمِ أَخِيهِ، وَلَا يَبِيعَنَّ حَاضِرٌ لِبَادٍ، وَالْبَيْعُ عَنْ تراض، وكونوا عباد الله إخوانا

"Ebû Said el-Hudrî'den rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında bir yahudi otuz yük arpa ve hurma ile geldi ve bir müd miktarını bir Peygamber müddü bir dirhem karşılığında fiyatlandırdı. O sırada halk arasında başka yiyecek yoktu. Hz.

[1027] Bu uygulamanın İslâm Hukuku'nda karşılığı şu terimle ifade edilmiştir: Telakki'l-celeb: Pazara inmekte olan köylülerin yoluna çıkıp onların ellerindeki malları, pazardaki fiyatları görmelerinden önce almak. Bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 450.
[1028] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/46.
[1029] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/46.

Peygamber (s.a.v.), yüksek fiyattan şikâyet eden insanlar yanına gelince minbere çıktı. Allah'a hamdetti ve şöyle buyurdu: Bir kimsenin malını kendi isteğiyle vermeden Allah'a kavuşmam. Satış işlemleri ancak karşılıklı rızaya dayanır; fakat satışlarınızda size zikredeceğim bazı şeyler var: Çekişmeyin, kavga etmeyin, haset etmeyin, kıskançlık yapmayın, bir adamın malını kardeşinin malı üzerine satmayın, burada bulunan kişi bulunmayan bir kişi adına satmasın. Karşılıklı rıza ile isteyerek alışveriş yapın. Ey Allah'ın kulları, kardeşler olun."[1030]

3.9.36 Belirsizliklerin Giderilmesi

Ticarette taraflar arasında ihtilaflara neden olacak belirsizliklerin giderilmesi ve haksız kazancın önlenmesi temel hedeftir. Konuyla ilgili rivâyetlerden biri şu şekildedir:

عَنِ ابْنِ عُمَر أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنِ المزابنة والمحاقلة

"İbn Ömer'den rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) müzâbene[1031] ve muhâkale[1032] satışını yasaklamıştır."[1033]

Müellif maksadı şu rivâyet üzerinden ifade etmektedir:

عَنْ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ بَيْعِ الْبَيْضَاءِ بِالسُّلْتِ، فَقَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُئِلَ عَنْ بَيْعِ الرُّطَبِ بِالتَّمْرِ، فَقَالَ: أَلَيْسَ يَنْقُصُ الرُّطَبُ إِذَا جَفَّ، قَالُوا نَعَمْ، قَالَ فلا إِذًا

"Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan rivâyet edildiğine göre, kendisine henüz olgunlaşmamış hurma karşılığında olgun hurma satılması hakkında sorulduğunda şöyle demiştir: Hz. Peygamber'den (s.a.v.) yaş hurmanın kuru hurma karşılığında satılması hususu sorulduğunda şöyle cevap verdiğini duydum: 'Yaş hurma kuruyunca eksilmez mi?' 'Evet' dediler. 'Öyleyse câiz de olmaz' buyurdu."[1034]

[1030] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/47.
[1031] "Müzâbene: Miktarı belli bir malı, kendi cinsinden miktarı belli olmayan bir mal karşılığı satmak. Miktarı meçhul bir malı gene meçhul miktarda kendi cinsinden bir mal karşılığında satmak. Ağaç üzerindeki hurmayı, miktarı belli kuru hurma karşılığında satmak gibi." Bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 357.
[1032] "Muhâkale: Buğdayı, tahminî olarak henüz başağındaki buğday karşılığında satmak." Bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 320.
[1033] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/39.
[1034] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/39.

3.9.37 Zaruret ve İhtiyaçların Karşılanması

Örnek 1: Ağaçtaki taze hurma karşılığında aynı miktardaki kuru hurmanın satılması (müzâbene) yasaklanmış olmakla birlikte zaruret gereği kuru hurma karşılığında tahminî bir ölçek miktarınca taze hurmanın satın alınması câiz görülmüştür.[1035] Bu da elinde kuru hurmadan başka malı olmayan fakir kimse için ruhsat verilmiştir.[1036] İbn Hibbân da "ذِكْرُ إِبَاحَةِ بَعْضِ الْمُزَابَنَةِ لِلْعِلَّةِ الْمَعْلُومَةِ فِيهِ , Bir çeşit müzâbenenin belli bir illetten dolayı mubah olması" başlığıyla şu rivâyeti dikkatlere sunmuştur:

عَنْ زَيْدِ بْنِ ثَابِتٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَخَّصَ فِي العرايا بخرصها

"Zeyd b. Sâbit'ten rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) arâya satışına belli bir ölçekle olması şartıyla ruhsat vermiştir."[1037]

Örnek 2: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kurban etlerini üç günden fazla elde tutmayı yasakladığı bilinmektedir.

عن بن عُمَرَ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: لَا يَأْكُلَنَّ أَحَدُكُمْ من لحم أضحيته فوق ثلاث أيام

"İbn Ömer'den rivâyet edilmektedir ki Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştu: Hiçbiriniz kurban etini üç günden fazla yemesin!"[1038]

Bu yasaklama daha sonraki süreçte kaldırılmıştır. Yasaklamanın ve daha sonra yasağı kaldırmanın da bir maksadı olduğu beyan edilmiştir. İbn Hibbân bu konuda bilgi veren şu rivâyeti nakletmiştir:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ وَاقِدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّهُ قَالَ نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ أَكْلِ لُحُومِ الضَّحَايَا بَعْدَ ثَلَاثٍ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي بَكْرٍ: فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِعَمْرَةَ بِنْتِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، فَقَالَتْ: سَمِعْتُ عَائِشَةَ تَقُولُ: دَفَّ نَاسٌ مِنْ أَهْلِ الْبَادِيَةِ حضرة الأضحى فِي زَمَانِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ادَّخِرُوا الثُّلُثَ وَتَصَدَّقُوا بِمَا بَقِيَ قَالَتْ عَمْرَةُ: قَالَتْ عَائِشَةُ: فَلَمَّا كَانَ بَعْدَ ذَلِكَ، قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، لَقَدْ كَانَ النَّاسُ يَنْتَفِعُونَ

[1035] İslam hukukunda bu uygulama arâyâ terimiyle ifade edilmektedir. "Arâyâ: Taze hurmanın henüz ağacın dalında iken ölçü-tartı kullanılmaksızın tahmin yoluyla kuru hurma karşılığında alınıp satılması." Bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 18; Normalde yasak olması gerekirken belli şartlarla câiz görülmüştür. Bk. Halit Ünal, "Arâya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/337.
[1036] Buhârî, "Müsâkât", 17; Müslim, "Büyû", 61, 82; Ebû Dâvûd, "Büyû", 19.
[1037] İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/458.
[1038] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/454.

مِنْ ضَحَايَاهُمْ، وَيَحْمِلُونَ مِنْهَا الْوَدَكَ، وَيَتَّخِذُونَ مِنْهَا الْأَسْقِيَةَ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَا ذَاكَ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، نَهَيْتَ عَنْ إِمْسَاكِ لُحُومِ الضَّحَايَا بَعْدَ ثَلَاثٍ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّمَا نَهَيْتُكُمْ مِنْ أَجْلِ الدَّافَّةِ الَّتِي دَفَّتْ عَلَيْكُمْ، فكلوا وتصدقوا وادخروا

"Abdullah b. Vâkid b. Abdullah b. Ömer'den şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Hz. Peygamber (s.a.v.) kurban etinin üç günden sonra yenmesini yasakladı. Ben bunu Umrâ bint Abdurrahman'a söyledim. O dedi ki: Âişe'nin şöyle dediğini duydum: Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında çöl halkından bir grup kurban günlerinde gelmişlerdi de Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştu: 'Üçte birini biriktirin, geri kalanını sadaka verin.' Umrâ dedi ki: Âişe şöyle dedi: 'Daha sonra şöyle denildi: Ey Allah'ın Resûlü, insanlar kurbanlarından istifade eder, onlardan kaplar taşır ve onlardan sepetler yaparlardı.' Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: 'Bunda ne var ki?' Dediler ki: 'Ey Allah'ın Resûlü, kurban etinin üç günden sonra saklanmasını sen yasakladın." Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Size gelen bir topluluğun yardım talebinden dolayı yasaklamıştım. Yiyin, bağışlayın ve biriktirin."[1039]

3.9.38 Hakkı Teslim

Toplumun birlik ve beraberliğine engel olan zulüm ve haksızlıklar cezalandırılmalıdır. Varlıklı olduğu halde borcunu ödemeyen kimse bundan dolayı yaptırım ve cezayı hak eder.

عَنْ عَمْرِو بْنِ الشَّرِيدِ عَنْ أَبِيهِ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَيُّ الْوَاجِدِ يُحِلُّ عِرْضَهُ وعقوبتَه

"Amr b. eş-Şerîd babasından, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etmektedir: 'Varlıklı olan kimsenin borcunu ödememesi onun aşağılanması ve cezalandırılmasını helal kılar."[1040]

Maksat alacaklının uğradığı zulmün kaldırılmasıdır:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ

[1039] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/457.
[1040] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/12.

“Ebû Hüreyre’den rivâyet edilmektedir ki Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Zengin olanın borcunu ödememesi zulümdür.”[1041]

3.9.39 Sağlıklı ve Faydalı Olanı Tercih

Daha sağlıklı olan uygulama tercih edilir:

عَنْ أَنَسٍ, أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَتَنَفَّسُ في الإناء ثلاثا

“Enes b. Mâlik’ten rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) su içerken üç kere soluklanırdı.”[1042] Bu rivâyete İbn Hibbân “ ذِكْرُ مَا يُسْتَحَبُّ لِلْمَرْءِ التَّنَفُّسُ عِنْدَ شُرْبِهِ لِيَكُونَ فَرْقًا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْبَهَائِمِ فِيهِ, Kişinin, su içerken hayvandan farkını ortaya koymak için nefes almasının müstehap olduğuna dair” başlığını koymuştur. Yani bu uygulamayı insana yakışan bir ahlâk olarak görmektedir. Bir sonraki rivâyeti de bu davranışın illetini belirten bir rivâyet olarak kabul etmektedir:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا شَرِبَ يَتَنَفَّسُ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ, وَقَالَ هُوَ أَهْنَأُ وَأَبْرَأُ وَأَمْرَأُ

“Enes b. Mâlik’ten rivâyet edilmektedir ki Hz. Peygamber (s.a.v.) su içtiğinde üç kere soluklanır ve şöyle buyururdu: Bu tarz, daha sağlıklı, daha berrak, daha faydalıdır.”[1043]

3.9.40 Bir Kimseyi Allah’a Karşı Aklamaktan Kaçınma

عن عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: مَدَحَ رَجُلٌ رَجُلًا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَيْلَكَ، قَطَعْتَ عُنُقَ صَاحِبِكَ مِرَارًا ثُمَّ قَالَ إِذا كَانَ أَحَدُكُمْ مَادِحًا أَخَاهُ لا محالة، فَلْيَقُلْ أَحْسِبُ فُلَانًا والله حسيبه إن كان يعلم ذلك كذا وكذا

Abdurrahman b. Ebî Bekre’nin babasından şu rivâyette bulunduğu nakledilmektedir: Bir adam Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yanında bir başkasına övgüler dizdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) tekrarlayarak şöyle buyurdu: ‘Sana yazıklar olsun. Kardeşinin başını kestin.’ Sonra şöyle buyurdu: Biriniz bir kardeşini öveceği zaman şöyle

[1041] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/13.
[1042] İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/412.
[1043] İbn Hibbân, *Sahîh*, 6/412.

söylesin: Ben filan kimseyi öyle zannediyorum. Allah da öyle biliyorsa onu değerlendirir. Öyle, böyle."[1044]

Bir başkasını övmenin mahzuru ne olabilir? Veya bu fiilden kaçınmanın gayesi nedir? Bu konuda aynı sahâbîden gelen farklı olarak, şu rivâyet İbn Hibbân'a göre yeterli fikir vermektedir İbn Hibbân başkasını aklamanın hangi maksatla yasak kılındığını haber veren rivâyeti de nakletmektedir:

عن عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرَةَ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: مَدَحَ رَجُلٌ رَجُلًا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَيْحكَ، قَطَعْتَ عُنُقَ صَاحِبِكَ مِرَارًا ثُمَّ قَالَ إِنْ كَانَ أَحَدُكُمْ مَادِحًا أَخَاهُ لا محالة، فَلْيَقُلْ أَحْسِبُ فُلَانًا ولا أزكي على الله أحدا

"Abdurrahman b. Ebî Bekre'nin babasından şu rivâyette bulunduğu nakledilmektedir: Bir adam Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanında bir başkasına övgüler dizdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) tekrarlayarak şöyle buyurdu: 'Sana yazıklar olsun. Kardeşinin başını kestin.' Sonra şöyle buyurdu: Biriniz bir kardeşini öveceği zaman şöyle söylesin: 'Ben zannediyorum ki, Fülân -ki Allah onun hükmünü bilir- şöyledir, böyledir. Kimseyi de Allah'a karşı aklıyor değilim."[1045]

İbn Hibbân'ın maksat eksenli hadis anlamada tespit ettiği hadislerdeki şer'î-cüz'î maksatlardan bir kısmı verilmiştir. Konu hakkında yeteri kadar fikir verdiği kanaatiyle bu örneklerle yetinilmiştir.

3.10 Değerlendirme

İbn Hibbân eserini hadislerin tedvin ve tasnif sürecinin sonlarında telif etmiştir. Kendinden önceki tasnif ve tertip anlayışından farklı, kendine has bir tarz ortaya koymuştur. Sahih senedleri derleyerek eserine, sağlamlığı konusunda haklı bir özgüvenle, kısım ve nevilere ayrılmış sahih bir müsned niteliğini belirtecek *el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ'* ismini vermiştir.

[1044] İbn Hibbân, *Sahîh*, 5/120.
[1045] İbn Hibbân, *Sahîh*, 5/120.

İbn Hibbân, yaşadığı dönemin ihtiyaç ve beklentilerini karşılayacak bir yaklaşımla lafızcı olmaktan uzak, lafzın yüklendiği gayelerini tespite odaklanmış bir muhaddistir. Hadislerden çıkarılan fıkhî hükümleri bir fıkıh eseri düzeninde sunan musannef türü tasnif anlayışından uzak kalmıştır. Sahîh'in hadisler özelinde bir usûl-ı fıkıh çalışması olarak görülmesinin nedeni de budur. Sünneti beş ana kısım, dört yüz nevi ve yüzlerce zikr başlıkları altında hükme ulaşmadaki işlevselliği açısından ele almıştır. Yanlış anlamaların söz konusu olduğu, bunların da nedenleri üzerinde durmanın gereğini eserin başından sonuna kadar savunmuştur.

İbn Hibbân'ın maksat eksenli fıkhü'l-hadîsi, hadisleri anlamada izlediği yollardan yalnızca biridir. Bunun Hadis ilminde bir tasnif ve anlama biçimi olarak vurgulanması büyük öneme sahiptir. Önceki dönemlerde tasnif çalışmalarıyla bu alanda katkı sağlayan musannif ehl-i hadisten farklı olarak fetvaya yakın durmuştur. O, eserinde kullandığı başlıklar yoluyla rivâyetlerin içeriği ve fıkhını vermekle kalmamış, lafzın illet/maksat eksenli anlaşılmasının faydalı ürünlerini sergilemiştir. İbn Hibbân makâsıd teorisyeni olarak anılmamakla birlikte döneminde maksat eksenli bir fıkhü'l-hadis örneği vermiştir. Eserinde şer'î maksatları ortaya koymak üzere illet kavramını kullanan İbn Hibbân, hadislerin bazı yerlerde ancak gayeleri bilindiğinde doğru anlaşılabileceğini vurgulamıştır. Bunun için önce bir rivâyeti vermiş, ardından da maksadın anlaşılmasını sağlayan rivâyeti nakletmiştir. Bazı yerlerde de kısa şerhler düşerek açıklamalarla maksatlar hakkında bilgi vermiştir.

İbn Hibbân, sünnetin emirler, nehiyler, mubahlar, haberler, fiiller şeklindeki kategoriler üzerinden anlaşılabileceğini düşünmüştür. Eserin şekil ve sistematiği üzerinden de ulaşılan bu yargının nedeni müellifin maksat eksenli tasnifidir. Çünkü kısımlardan başka, neviler de kategorik olarak sünnetin maksatlarını belirten başlıklar almışlardır. Rivâyetlerin kategorik ayrımına göre yarısından fazlası (400 nevinin 220'si) Emirler ve Nehiyler üzerinden verilmiştir. Eserdeki düzen Kur'an cüzleri sistemine benzer görülmüş, tüm sahih rivâyetleri vermek gibi bir amaç güdülmemiştir. Bu şekliyle eseri ezberleyen kimsenin tüm sünnet bilgisine sahip olabileceğini iddia edilmesi, rivâyet içeriklerini esas alan hassas bir yaklaşıma işaret etmektedir.

Kısımlar ve nevilerin isimlendirilmesi müellife göre sünnetin öncelikleri ya da öncelikle sünnetten anlaşılanları ortaya koymaktadır. Öyle ki rivâyetlerden bağımsız ele alındığında bile sünneti özetleyebilecek bu başlıklar müellifin usûl-ı fıkıh açısından illet/maksat konusunu öne çıkardığını göstermektedir. Kapsam bakımından genelden özele ve özet bilgiden ayrıntıya doğru akış hâlinde tartışmalı konularda farklı rivâyetlerden yararlanarak son tahlil ve tercihin verildiği düzen dikkat çekmektedir. Rivâyetlerin daha iyi anlaşılması için birçok yerde ayrıca açıklama yapılmıştır. Bu yönüyle de şerh çalışmalarına öncülük etmiştir.

Sünnet hayatın her ânına yansıyan yönleriyle ortaya koyduğu ilkelerin anlaşılması bakımından yukarıda belirtilen yaklaşım olumlu neticeler vermiştir. Birçok hadisin kendi özelinde sünnet havzasından yansıttığı maksatların her biri makâsıd açısından şer'î-cüz'î maksat olarak değerlendirilmiştir. Bu bakış açısıyla güç yetirebilme temelli yükümlülük, ibadetlerde şüpheden sakınma, Hz. Peygamber'in (s.a.v) ümmetine merhameti, infakın gönül zenginliği belirtisi olması hadislerde gaye olarak değerlendirilmiştir. Şirkten kaçınma, Allah'ı andığı anlarda temiz olmaya gayret etme, Allah'ın her şeye gücü yettiğini dualarda hatırda tutma, ateşten korunma gayesiyle abdesti tam ve güzelce alma gibi yaklaşımların da küllî maksatlara giden yolda birer cüz'î maksat niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Beden temizliğiyle hükmî temizlik yanında maddî temizlik amaçlandığı, başkalarının yanlış bilgilerini düzeltmenin de bir müslümanın gayesi olduğu ve müslüman şahsiyetinin onurunu korumanın temel amaçlardan olduğu vb. gayelerin varlığı hadislere maksat eksenli yaklaşım sayesinde mümkün olacaktır.

Hadisleri lafzın nihâî maksatları ekseninde ele almamak meselâ, uzun elbise giyme yasağının yalnızca elbise boyuyla ilgili olduğunu düşünmeye, meselenin kibir gibi müslümana yakışmayan ahlâkî temelli olduğunu gözden kaçırmaya neden olacaktır. Hz. Peygamber'in (s.a.v) daha geç vakitte kılmak istediği hâlde yatsı namazını erken kılmasında başkalarını da düşünmek ve onların rahatını kendine tercih etmek gibi güzel ahlâkın bir yansımasını görmek de hadisleri maksat eksenli okumakla kolaylaşacaktır.

Yukarıda sayılan bazı örnekleri sayı ve nitelik olarak aşan nice maksatlar hadis metinleri arasında mevcuttur. İbn Hibbân'ın bu amaçla emek verdiği eseri bu açıdan ciddi bir hazine olarak ilgilisine ufuk vermeye hazırdır.

4. İBN HİBBÂN'IN MAKÂSIDI TESPİT VE AÇIKLAMA YÖNTEMİ

4.1 Maksat Eksenli Hadis Tasnifi

İbn Hibbân'ın en genel mânada ve tam olarak hadislerdeki gayeyi merkeze alma anlayışı bu eserdeki başlıklarda kendini gösterir. İbn Hibbân'ın eserini tasnifinde, önceki dönem ve çağdaş musannifler arasında müstesna bir yer tuttuğu açıkça anlaşılmaktadır. Hadis edebiyatı eserleri tasnif yöntemi bakımından ana hatlarıyla incelendiğinde bu gerçeğe ulaşmak mümkündür.

Bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) yazdırılan mektup, kanun ve risaleler; daha sonra sahâbe ve tâbiîn döneminde yapılan derleme çalışmaları olan *sahifeler* hadis edebiyatının ilk dönem ürünleridir.[1046] Hadis eserlerinin ortaya çıkışı açısından en eski olanı *müsned* türü çalışmaları olarak bilinir. Bu türde ayırıcı özellik rivâyetlerin, râvi adları altında bir araya getirilmiş olmasıdır. Hadislerin sıhhat derecesi veya konuları eserin tertibinde bir kıymet ifade etmez.[1047] Musannef türü ise hadisleri konularına göre tasnif eden çalışmalardır. Kitab ve bâb başlığı esas alınarak kaleme alınan bu türdeki çalışmalarda hüküm içeren merfû, mevkuf ve maktû hadisler fıkıh konuları düzeninde sıralanmıştır.[1048] Musannef türü eserlerin sahipleri şeyhlerinden aldıkları hadislerden seçtiklerini belli konu başlıkları altında sıralamış, sahih olanı ile sahih olmayanı bildirmişlerdir. Bu şekilde fakîhlerin dayandıkları hadislerin değerlendirmesini de yaparak fakîhlere yardımcı olmuşlardır.[1049]

Hicrî dördüncü asır hadis edebiyatında hadislerin ardından illetlerinin[1050] açıklandığı, sahih olup olmadığı, hangi tarikinin daha sahih olduğu gibi açıklamaların yapıldığı eserler yaygındır. Bu çalışmalarda hadisin ardından faydalı bilgilerin verilir. İlk metin şerhleri de bu eserler arasındadır. [1051] Bu dönem de dahil, sonraki dönem eserleri

[1046] M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (İz Yayıncılık, 1993), 19-38.
[1047] Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı,* 80.
[1048] İbrahim Hatiboğlu, "Musannef", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/235-236.
[1049] Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 26.
[1050] İlet: Hadiste bulunan ve ancak mütehassıs muhaddislerin fark edebileceği, kapalı, gizli ve çoğunlukla hadisin sahihliğine zarar veren kusurdur. Bkz. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* 135.
[1051] Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö.321) Tehzîbü'l-Âsâr, et-Tahâvî'nin Şerhu Me'âni'l-Âsâr, el-Kasım İbnu'l-Esbağ'ın (ö. 340) Kütâbu Sahîhi'l-Müntekâ, İbnü's-Seken el-Bağdâdî'nin (ö. 353) es-Sahihu'l-Muntekâ adlı eserleri bu çalışmalardandır. Bk. Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı,* 27.

arasında da İbn Hibbân'ın eseri kendisine has bir yere sahiptir. Çünkü bu eser ne müsnedler gibi râvi ne de musannefler gibi konu merkezlidir. İbn Hibbân'ın hocası İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *Sahîh* adlı eseri olduğu bilinmektedir. Eserin önemli bir kısmının kayıp olmasına rağmen bu iki eser arasında bazı benzerlikler üzerinde durulmuştur. Işık, yapmış olduğu çalışmada İbn Hibbân'ın bazı konuları değerlendirmede, bâb başlıklarının bir kısmında hocasının eserinden alıntı yapmış olduğunu belirtir. Fakat isnad konusunda hocasından ayrı bir yöntem izleyerek cumhurun yolunu tutmuş olsa da İbn Hibbân kendine has bir tasnif yöntemi ortaya koymuştur. Işık'ın da savunduğu gibi İbn Hibbân'ın hadisleri 400 çeşide ayırması hadis/sünnetin zâhirî anlaşılması gerektiğine dair fikirlere darbe vurmuş, cüz'î maksatların öne çıkmasını sağlamıştır.[1052] İbn Hibbân'ın eseri *Sahîh*'in daha önce anılan özelliklerini tekrardan uzak kalmakla birlikte birkaç noktaya özellikle temas etmekte yarar olacaktır:

Öncelikle İbn Hibbân, eserine verdiği isimle bu çalışmada hadisleri belli bir anlayışla kısım ve nevilere ayırdığını belirtmektedir. Senedlerinde herhangi bir inkıtâ, râvilerinde de cerh konusu olabilecek bir unsur olmadığına dair bir özgüvenle eserini beş ana kısma ayırdığını bildiren İbn Hibbân, bu taksime giderken sünnet birikiminin maksadı dışında değerlendirilmesine engel olmayı amaçladığını dile getirmiştir.[1053] Çelik, eser iyice incelendiğinde İbn Hibbân'ın hadis ilmindeki dehası, sahip olduğu ince zekâsının dikkat çektiği kanaatindedir. Taklitten uzak, yenilikçi bir hadis bilgini olmasına dair görüşe, eserin tasnif ve tertibi açısından katılmak mümkündür.[1054] Eserde hadisleri bulmada zorluğun olmasından dolayı istifadeyi zorlaştıran bu tasnif anlayışı eleştirilmiş ve zamanla nüshaları çoğaltılmamış olması bir gerçektir. Durum böyle olsa da belli bir mantık dâhilinde ve fıkıh usulü tarzında, hadislerin öncelikle hangi maksatlara göre nakledildiği ve hadislerden hangi maksatlar merkezinde bir anlam çıkarılabileceğini gösteren bir tasnif anlayışıyla derlenmesi bu eserin kıymetini çoğaltmıştır.[1055] Nitekim sonraki dönemlerde Hanefî fakîhi ve hadis bilgini İbn Balabân (ö. 739/1339) tarafından, eserin bu eşsiz özelliklerinden istifade edilmesi için,

[1052] Işık, *İbn Huzeyme, Sahih'i ve İbn Hibbân'ın Sahih'i ile Mukayesesi*, 207-217.
[1053] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/65.
[1054] Çelik, *İbn Hibbân*, 68.
[1055] İbn Hibbân, *el-İhsân*, 1/95; Süyûtî, *Tedrîb*, 1/114; Zehebî, *Siyer*, 12/186.

aranan hadislerin eserden rahatlıkla bulunmasını sağlayan bâb merkezli tasnif çalışması yapılmıştır.

İbn Hibbân'ın, eserinde öne çıkardığı sünnetin maksatları veya sünnetin hangi maksatlar ışığında anlaşılacağı üzerine ortaya koyduğu mesaiyi daha iyi görebilmek için eserin üst ve alt başlıklarında öne çıkardığı maksat eksenli anlayışın izlerini sürmek faydalı olacaktır. Nitekim bölme, tanımın tamamlayıcısı olup bir terimin içine aldığı fertlerin ortak özellikleri dikkate alınarak ayrılmasıdır. Klasik mantıkçılara göre bölmenin türlerinden biri de bir tümelin tikellerine bölünmesidir. Yani bölümler bir bakıma bölüneni netice veren parçalar hükmündedir. [1056] Eserini Mantık ilminin genel ilkelerini de ölçü alarak kısımlara ayırdığı düşünülen İbn Hibbân'ın, başka bir deyişle, sünnet diye tarif ettiği kavramı ana hatlarıyla kısımlara verdiği adlar ve bu kısımların alt başlıklarının bir bütünü olarak gördüğünü söylemek mümkündür.

4.2 Maksadı Öne Çıkaran Sebepleri Vurgulayan Başlıklar

İbn Hibbân hadislerdeki şer'î maksadın arka planı hakkında bilgi veren sebepler üzerinde durmayı önemsemiştir. Bu açıklamalar kimi zaman bir âyetin nüzûl sebebi hakkında olduğu gibi kimi zaman da hadisin sebeb-i vürûdu hakkında da olabilmektedir. Bazen de söz konusu şer'i delilin maksadı üzerine açıklamalar yapmaktadır. Bu bakış açısı hadisler için uygun gördüğü başlıklardan anlaşılmaktadır. Konuya dair bazı örnekler aşağıdadır:

- "ذِكْرُ الْأَمْرِ لِلْبَيْعَيْنِ أَنْ يَلْزَمَا الصِّدْقَ فِي بَيْعِهِمَا، وَيُبَيِّنَا عَيْبًا عَلِمَاهُ، لِأَنَّ ذَلِكَ سَبَبُ الْبَرَكَةِ فِي بَيْعِهِمَا", Satıcılara satışlarında dürüst olmaları ve bildikleri bir kusuru açıklamaları emredilmektedir, çünkü bu satışlarındaki bereketin sebebidir." [1057]

- "ذِكْرُ السَّبَبِ الَّذِي مِنْ أَجْلِهِ أَنْزَلَ اللَّهُ جَلَّ وَعَلَا: {فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ وَمَا يَتَضَرَّعُونَ}", Allah Teâlâ'nın şu âyet-i kerîmeyi indirmesinin sebebi budur: (Onlar Rablerine secde etmediler ve yalvarmadılar.)"[1058]

[1056] İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2009), 94.
[1057] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/374.
[1058] el-Mü'minun, 23/76; İbn Hibbân, *Sahîh*, 5/229.

- "ذِكْرُ السَّبَبِ الَّذِي مِنْ أَجْلِهِ كَانَ يَضَعُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَاتَمَهُ عِنْدَ دُخُولِهِ الْخَلَاءَ", Hz. Peygamber'in helaya girdiğinde yüzüğünü çıkarıp koymasının sebebi şudur:"[1059]

- "ذِكْرُ السَّبَبِ الَّذِي مِنْ أَجْلِهِ قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْطَاكَ اللَّهُ ذَلِكَ", Hz. Peygamber'in, Allah size bunu nasip etsin, demesinin sebebi şudur."[1060]

- "ذِكْرُ السَّبَبِ الَّذِي مِنْ أَجْلِهِ أَمَرَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِهَذَا الْأَمْرِ", Hz. Peygamber'in böyle emretmesinin sebebi şudur."[1061]

4.3 Maksat Eksenli Hadis Yorumu

İbn Hibbân, *Sahîh*'inde, "hadisleri ve hadislerden hareketle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gayesini kavramak" olarak tanımlanan fıkhü'l-hadîs ilminin[1062] en açık örneklerinden birini ortaya koymuştur. Müellif en üst kategoriden en alt kategoriye kadar sıraladığı başlıklarda bu yaklaşımını ortaya koyduğu gibi, gerekli gördüğü yerlerde hadislerle ilgili açıklamalar yapmıştır.[1063] Bu açıklamalarda kimi zaman rivâyetin senediyle ilgili bazı ek bilgiler; kimi yerde de anlamıyla ilgili değerlendirmeler yer almaktadır. İbn Hibbân, Hz. Peygamber'e (s.a.v.), diğer peygamberlerden farklı olarak cennet ve cehennem halkının gösterilmesini, bu konuda sahip olduğu bilgiyle ümmetini uyarmak ve cennete ulaştıracak yollara teşvik etme; cehenneme götürecek yollardan yasaklama gibi bir maksatla açıklamaktadır.[1064] Yani daha sonraki dönemlerde Makâsıdü'ş-şerîa adıyla ifade edilen, dünya ve ahiret adına müslümanların maslahatını temin etmek ve mefsedetlerini de savmak şeklinde özetlenecek maksatlara vurgu yapmaktadır. Anlaşılan o ki, sünnetin en geniş anlamda maksadı ümmetin dünya ve ahiret saadetidir.

O halde sünnetin maksatları söz konusudur ve bu hedeflere de bu alanda en önemli kaynak olan hadisleri tasnif ettiği eserinde işaret etmektedir. Elbette bu maksatları tespit etmek de öncelikle hadisleri bu eksende anlama çalışmasıyla mümkün olacaktır.

[1059] İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/212.
[1060] İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/392.
[1061] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/399.
[1062] Mehmet Görmez, "Fıkhü'l-hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12/547-549.
[1063] Müellifin, eserin tamamında uyguladığı bu yaklaşımın, tarafımızca yapılan araştırmada, toplamda 871 yerde görüldüğü tespit edilmiştir. Bu sayı da 7500 civarında hadis barındıran, yaklaşık 5000 sayfalık eserin hacmine oranla hiç de küçümsenmeyecek bir hacim ve içerik anlamına gelir. Sayıdan da önemlisi, bu açıklamaların önemli bir kısmının, hadislerin anlaşılmasıyla ilgili izahlar olmasıdır.
[1064] İbn Hibbân, *Sahîh*, 4/26.

Bu bakımdan, hadis metinlerindeki ifade biçimlerinden anlatılmak istenen, ulaşılması gaye edinilen mânayı ortaya koymak, hadisi anlamak ile aynı şeydir. Bu düşüncelerle İbn Hibbân, hadisleri tasnif ettiği eserinde hadislerden maksadın ne olduğu hususunda bilgi vermek için sistematik bir şekilde hadisleri sıralamıştır. Müellif emirler, nehiyler, haberler, mubahlar ve fiiller şeklinde sıraladığı kısımlar, sonrasında neviler ve zikr başlıkları altında yer verdiği hadisler de sünnetin maksatlarından ne anladığını ortaya koymaktadır. Bu tasnif şekli ve başlıklar da sünnetin maksatlarının yalnızca emirler ve nehiylerden oluşmadığını ortaya koyduğu gibi emirler ve nehiylerin de anlaşılması için alt başlıklara ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır.

Müellif yalnızca hadisleri sıralamakla yetinmemiş; yeri ve gereği olduğunda da hadislerin içerdiği ve anlatmak istediği gayeyi ortaya koymak için açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalar hadislerde yer alan, sünnetin cüz'î maksatlarını tespiti mahiyetinde yorumlar olup önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla İbn Hibbân'ın hadislerin maksatları hakkında özellikle "قال ابو حاتم, Ebû Hâtim dedi ki" lafızlarıyla eserinde yer verdiği açıklamalar bu bakımdan değerlidir. Eser bu yönüyle bir şerhe ihtiyaç bırakmayacak nitelikte olup bir şerhte bulunması beklenen özellikleri barındıran, kendisine has bir hadis tasnif türü olma özelliği taşımaktadır.

İbn Hibbân hadisleri anlamada çağdaş yaklaşımlardan kasıtlı ya da kasıtsız olarak yanlış tevilde bulunanlara karşılık cevaplar vermiş, yerine göre itirazlarda bulunmuştur. Meselâ bizim tespitimize göre üç yüzden fazla yerde " ذِكْرُ الْخَبَرِ الْمُدْحِضِ قَوْلَ مَنْ زَعَمَ, (şu) iddiada bulunan kimseyi mağlup eden rivâyet" başlığını atarak özellikle dayanak gördüğü rivâyetleri belirtmiştir.[1065] Bu da sünneti anlamaya engel olacak yaklaşımlara bir itiraz yöntemidir.

"Ahmed b. Ali el-Müsennâ- Ebû Hayseme- Süfyan- Ubeydullah b. Ebû Yezid- Babası- Sibâ' b. Sabit- Ümmü Kürz kanalıyla gelen nakilde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: Kuşları yuvasında bırakınız."[1066] İbn Hibbân, bu hadis-i şerifi "Kendisinden dolayı yapılacak üçüncü bir fiilin yasaklanması maksat edinilen emir" başlıklı nevide zikretmiştir. Aslında muhatap kimseye bu hadisi anlama usulü

[1065] Örnekler için bk. İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/124, 126, 129, 144.
[1066] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/270.

hakkında bilgi vermiş, hadiste geçen lafızlardan ziyade üçüncü bir durum hakkında bilgi verileceğini hissettirmiştir. Hiç şüphesiz ki bu hadis, metninde herhangi bir garib lafız taşımadığı halde, ilk etapta doğru bir şekilde anlaşılması zor olan hadislerden sayılabilir. Nitekim Tahâvî de (ö. 321/933) müşkil hadisler arasında gördüğünden dolayı bu hadisi eserinde açıklama ihtiyacı hissetmiştir.[1067] Kuşlar niçin yuvasında bırakılmalıdır? Burada onların yuvalarından dışarıya çıkmalarını engellemek mi istenmektedir?

Müellif, hadisle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: "Kuşları yuvalarında kendi hallerinde bırakınız' sözü, zıddının terk edilmesi emriyle bir arada bulunan emir lafzıdır. Zıddı ise "kuşları yuvasında ürkütmeyiniz" lafzıdır. Burada maksat üçüncü bir şeyin yasaklanmasıdır. O da şudur: Araplar bir iş yapmak istediklerinde kuş yuvasına giderler ve onları ürkütürlerdi. Kuş sağa doğru giderse yapmak istedikleri işe tam karar verirlerdi. Kuş sola giderse bu işten vazgeçerler ve bu işi uğursuz kabul ederlerdi. Hz. Peygamber onlara bu davranışı şu sözle yasaklamıştır: 'Kuşları yuvalarında bırakınız'."[1068]

Şâfiî (ö. 204/820), bu konuda benzer bir açıklamada bulunarak Arapların cahiliye dönemi alışkanlıklarından biri olan bu uygulamasından bahsetmiştir. Ona göre de konu, bazı şeylerin uğurlu/uğursuz olduğuna dair bir işaret olarak kabul edilen, tamamıyla içgüdüsel refleksleri olan bir kuşun hareketlerini izleyen bir cahiliye âdetidir.[1069] Oysa kuşun böyle bir hareketi ne bir fayda ne de bir zarar hakkında bir delil olabilir. Tahâvî de bu bilgilendirmenin, hadisin doğru anlaşılması için yeterli olduğunu belirtmiştir.[1070] Ne var ki bu hadisi, gece vakti kuş avlamanın kerahetine dair bir delil olarak görenler de vardır.[1071] Buna rağmen genel kabule göre, bu hadisle ihtar edilen mesele, herhangi bir konuda uğur arama şeklinde ifade edilecek, bir cahiliye dönemi karakteristiği taşıyan batıl bir yaklaşımın Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından

[1067] Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsar*, 2/258.
[1068] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/270; Şuayb el-Arnavut, hadisin sahih olduğunu belirtmektedir. İbn Hibbân, *el-İhsân*, 13/495.
[1069] Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî, *es-Sünenü'l-me'sure*, thk. Abdülmu'ti Emin Kal'aci (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1985), 1/342.
[1070] Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsar*, 2/258.
[1071] Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî el-Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen* (Halep: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1932), 4/285; Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud Begavî, *Şerhü's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Züheyr eş-Şaviş (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), 11/266.

yasaklanması şeklinde anlaşılacak bir durumdur.[1072] Bu hadis-i şerif de doğru yolu gösteren, insanların maslahatına uygun bir hayat tarzıyla ilgili ilkeleri öğreten bir sünnetin yansımasıdır.

İbn Hibbân'ın eserinde naklettiği bu hadisin farklı varyantlarıyla da hadis tasnif eserlerinde geçtiği bilinmektedir. Bu eserlerde geçtiği üzere akîka kurbanı bağlamında tasnif edilen bu hadis İbn Hibbân'ın tasnif anlayışında maksat eksenli olduğunu en açık bir şekilde gösteren bir nakil olarak değerlendirilebilir.[1073] Musannifi ve eserini kendine has kılan en önemli özelliğini burada da görmek mümkündür: Gerek, ricâl merkezli ve gerekse tebvîb usulü esas alınan diğer kaynaklarda görülmediği şekliyle, bu hadisin İbn Hibbân'ın eserinde zikredildiği nevi başlığı şu şekildedir: "Kendisinden dolayı üçüncü bir fiilin yasaklanması maksat edinilmiş, zıddının terk edilmesi emriyle bir arada gelen emir." Bu başlık okunduğunda üç şey anlaşılmaktadır:

1. Bir fiil emredilmektedir: Kuşları yuvalarında kendi hallerinde bırakmak.

2. Emredilen bu fiilin zıddını yapmak yasaklanmıştır: Kuşları ürküterek yuvalarından dışarı çıkmalarını sağlamak.

3. Aslında maksat, üçüncü bir fiilin yapılmasını yasaklamaktır: Kuşların yuvalarından çıkarken takip ettikleri yönden hareketle bir uğursuzluk anlayışını temellendirmek ve bu inançla bazı şeylerde karar almak. Daha genel ifadeyle gayb bilgisi olan bir konuyu sağlam bir bilgi kaynağı olmayan, tamamıyla içgüdü ve reflekslerle hareket eden bir hayvanın hareketlerini esas alarak karara bağlamak. Bazı şeylerin uğurlu ya da uğursuz olduğu inancına sahip olmak ki bu, İslâm'ın batıl gördüğü bir yaklaşımdır.

Emredilen fiil, kuşların, ürkütülerek yuvalarından uzaklaştırılmaması; onların yuvalarında kalmalarının sağlanmasıdır. Bu fiilin zıddı ise kuşların bir şekilde

[1072] Cahiliye dönemiygulamasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdülber, *el-İstizkar li-mezahibi fukahai'l-emsar ve ulemai'l-ektar,* thk. Salim Muhammed Ata - Muhammed Al Mavez (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 8/423.

[1073] Ebû Davud Süleyman b. Davud b. Carud Farisi Tayalisi, *Müsned,* thk. Dr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türki (Mısır: Dâru Hecr, 1999), 3/04; Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İsa Humeydi, *el-Müsned* (Suriye: Dâru's-Saka, 1996), 1/340; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 5/311; Ebû Bekr Abdullāh b. Muhammed İbrâhîm el-Absî el-Kûfî İbn Ebu Şeybe, *Kitâbü'l-edeb*, thk. Muhammed Rıza el-Kahveci (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1999), 1/215; Ebû Ya'kub İbn Rahuye İshak b. İbrâhim b. Mahled İbn Râhûye, *Müsned*, thk. Abdülğafur b. Abdülhak Bellûşî (Medine: Mektebetü'l-İman, 1991), 5/158; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/113; Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", 21.

yuvalarından çıkmalarına neden olmaktır ve bu da yasaklanmıştır. Özellikle musannifin nevi başlığıyla vurguladığı üçüncü bir özellik de vardır ki, hadis metninden ilk etapta anlaşılamaz. Ne var ki hadisin anlatmak istediği maksat da budur: Bazı şeyleri uğurlu/uğursuz saymak yasaklanmıştır. Buradaki olay, kuş gibi bir canlının içgüdüsel hareketlerle yuvasından çıkması esnasında tuttuğu yöne göre bir anlam çıkarmak; buna göre de karar almaktır. Hâlbuki kaza ve kader Allah'ın elindedir ve gaybı bilen yalnızca odur.[1074] İşe bu hakikati ifade etme maksadı güden bu hadis, maksadı üzerinden okunmasıyla musannif tarafından ilk olarak nevi başlığıyla dikkat çekilmiş ve hadisin ardından yapılan arka plan açıklamasıyla da adeta şerh edilmiştir. İbn Hibbân, bu hadis üzerinden herhangi bir fıkhi hükme ulaşmaya çalışmamış, sünnetin özellikle bu hadisteki maksadına vurgu yapmıştır.

4.4 Bazı Lafızların Hangi Maksatla Kullanıldığını Konu Edinmesi

4.4.1 Arap Dilinde Yaygın Kullanım Biçimlerini Esas Alma

Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de kendine has bir anlatım üslubu ve biçimi mevcuttur. Kendisi de Kur'an'ın dilini konuşan Hz. Peygamber (s.a.v.) ferdi olduğu Arap toplumunun dilini konuşuyordu. Ondan nakledilen hadislerin de anlaşılmasında Arap dilinde hâkim anlatım biçimlerinin, kelime-cümle-dil etkileşimlerinin bilinmesi ve daima göz önünde bulundurulması bir zarurettir. Aynı tarzda, Kur'an'ın anlaşılması için Arap diline has ifade şekillerini bilmenin önemini vurgulayan Şâtıbî (ö. 790/1388) Arap dilinde mutlak lafızların mutlak mânaya delâleti olduğu gibi kayıtlı lafızların da asıl yanında yardımcı mânalara delâletin söz konusu olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca kayıtlı lafızlar da haber veren, haber verilen, haberin konusu, haber verme işi, hâl karinesi, açık ya da kapalı söylenmesi, özlü veya uzun uzadıya anlatılması gibi üslup cinsine göre değişiklik arz eder ve habere katkı sağlayan yan unsurlar da burada dikkate alınmalıdır.[1075]

Arap dilinin inceliklerini, kullanım özelliklerini iyi bilen İbn Hibbân, bu bilgiden yararlanmış, hadislerde güdülen maksadı ortaya çıkarmış ve bu mânayı en iyi şekilde

[1074] el-En'âm, 6/59; en-Neml, 27/65.
[1075] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2016, 2/263.

ifade etmiştir. Buna dair çok sayıda örnek verilebilir; fakat burada bir örnek vermekle yetinilecektir:

Altmış beşinci nevi başlığı şu şekildedir: "Bir tehdit ifadesiyle birlikte kullanılan bir fiilin yasak olduğunu bildirmeyi maksat edilen haber verme lafzı. Maksat bir şeyin kemal noktasından eksik olmasından dolayı bir ismin bir şeye verilmesini olumsuz kılmak." İbn Hibbân, maksat eksenli hadis anlayışının bir yansıması olarak nakledeceği hadisin hangi açıdan değerlendirileceğini nevi başlığında sınırları ve mahiyeti net bir şekilde ifade etmiştir. Bu başlığı takip eden bir zikr ismi de şöyle gelmiştir: "Arapların, dil kullanımlarında bir ismi, bir şeyin tam olmasına yakınlığından dolayı o şeye vermesi; kemal noktasından eksikliğinden dolayı da o şeye o ismi vermemesi hakkında açıklama." Bu başlık, dilin kullanımı kaydıyla sınırlandırılmış, o dilin kullanıcıları arasında yaygın bir üslubu hakkında haber vermektedir. O da bu dili kullanan kimselerin bir şeye isim verirken ifade edilen veya aranan niteliklerde kemal seviyesinde yetersizlik olduğu takdirde, o ismi bu varlığa vermekten kaçındıkları gerçeğidir. Bu da dilin lafızlarından öte, hâl karinesi, açık ya da kapalı söylenmesi gibi yan unsurlarla ilgili bağlamı göz önüne almayı gerektirmektedir. Musannifin bu bakış açısıyla değerlendirilmesini istediği hadis de şu şekildedir:

"Zeyd b. Hâlid el-Cühenî'den (ö. 68 ya da 78), şöyle dediği nakledilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.) bize Hudeybiye'de gece vakti yağmur altında sabah namazı kıldırmıştı. Namazı bitirince insanlara döndü ve şöyle buyurdu: Rabbinizin ne buyurduğunu biliyor musunuz? Onlar da Allah ve peygamberi daha iyi bilir, dediler. Bunun üzerine buyurdu ki: Kullarımdan biri aynı zamanda hem mümin ve hem de kâfir olur. Her kim, bize Allah'ın lütuf ve rahmetiyle yağmur yağdırıldı, derse benim için mümin, yıldız için kâfir olur. Her kim de şu ve bu batmaya yüz tutmuş yıldız tarafından yağmur yağdırıldı, derse o da benim için kâfir, yıldız için mümin olur."[1076]

İbn Hibbân'ın gerek nevi ve gerekse zikr başlıklarından anlaşılan, yağmur gibi tabiatta gerçekleşen olayın faili olarak Allah'ı bilen kimsenin, mümin olarak anılması bu kimsenin imanın kemal noktasında olmasını ifade etmektedir. Yağmur yağdırılmasını

[1076] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/353.

bir yıldıza nispet eden kimsenin ise imanda kemal seviyeden aşağıda olmasından dolayı mümin olarak isimlendirilmediği fakat zımnen bu kimsenin de mümin olarak kabul edilebileceği savunulmaktadır. Buna göre bu kimse iman hususunda tam olmasa da iman etmiş sayılacak durumdadır. Fakat bu zayıflık dolayısıyla Arap dili kullanım biçimlerinden biri olan bu üslup etkisiyle kendisine iman nispeti uygun görülmemiştir. Yani sonuç olarak bu kimse de mümindir; fakat kemal noktada olmadığı için ona kâfir ismi uygun görülmüştür. Bu iddianın isabetli olup olmaması bir tarafa, burada İbn Hibbân'ın hadisi, maksadı üzerinden okuma ve anlamlandırma gayreti içinde olduğu açıktır. O, bu hadisten çıkarılacak fıkhî hükme üstü kapalı işaret etmiş olmakla birlikte hadisin anlaşılmasında kendisine yön veren bir ilkeyi ön plana çıkarmaktadır. Bu da hiç şüphesiz, dilin kullanım özellikleri ve ifade ediliş biçimlerinden biri olarak ortaya konan üslup özelliğini göz önüne almaktır. Arapların dil kullanma ve anlatma biçimlerinden biri olarak öne çıkan yaklaşıma göre bir sıfat bir kimsede tam mânasıyla bulunmadığında ya da bulunmadığı düşüncesi ağır bastığında bu durumu ifade etmek üzere, sıfatın gerektirdiği ismin o varlığa verilmesi uygun görülmemiştir. Bu, her dilde olduğu gibi Arap dilinde de varlık bulan, kendi içinde tutarlı, anlaşılır ve tabii bir anlatım biçimi olarak görülebilir. İbn Hibbân da hadisi bu açıdan değerlendirmiş olduğunu üst ve alt başlıklarda belirtmektedir. Bu yaklaşım, lafzın yan unsurlardan yardım alarak değerlendirilmesi ve anlaşılması olarak özetlenebilir. Lafızla yetinmeyen, lafzın kullanımı ve ona yüklenen mânanın arka planı anlamı tespit etmede etkili olmaktadır. İbn Hibbân bu yaklaşımın bir sonucu olarak bu fiili işleyen bir kimsenin kafir olmasından bahsetmemiş; fakat bu kimsenin kâmil mânada bir mümin olmadığı şeklinde yorumlamıştır. Hadisin delâlet ettiği fıkhi hükümlerle ilgili ayrıntıya girmek konu dışı olduğundan dolayı kısaca ifade etmek gerekirse bir mümine yakışmayan bu ve benzeri fiillerde bulunan bir kimsenin imandan uzaklaşacağı ve bir kâfir olarak görüleceğine dair görüşler yaygındır.[1077]

[1077] Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Kurtubî (ö. 449/1057) İbn Battâl, *Şerhu Sahih-i Buhari*, thk. Ebû Temim Yasir b. İbrahim (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 3/28; İbn Abdülber, *el-İstizkar li-mezahibi fukahai'l-emsar ve ulemai'l-ektar*, 2/436; Bâcî, *el-Müntekâ*, 1/334; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdülber, *et-Temhid lima fi'l-Muvatta mine'l-meani*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülkebir el-Bekrî (Fas: Vİzâretü Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1967), 16/283; Nevevî, *el-Minhâc*, 2/60; Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *Fethü'l-bari şerhi Sahih-i Buhari*, thk. Mecdî b. Abdülhalık (Kahire: Mektebü Tahkik Dari'l-Harameyn, 1996), 7/417; Aynî, *Umdetü'l-kârî fî Sahihi'l-Buhari*, 6/136; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşadü's-sari li-şerhi Sahihi'l-Buhari* (Mısır: el-Matbaatü'l-Kübra el-Emiriyye, 1905), 2/141.

İbn Hibbân, "Müslümana sövmek fâsıklık, onunla savaşmak küfürdür"[1078] hadisini nevi başlığının hemen ardından vermiş; takip eden zikr başlığını da "Zâhirine göre hüküm vermek değil de kemal noktasından eksiklikten dolayı bir ismin bir şeye verilmesini olumsuzlama maksadı gözetilerek bir lafzın kullanıldığını ortaya koyan ikinci bir hadis" şeklinde atmıştır. Burada da "Zina eden kimse (kâmil bir) mümin olarak zina etmez; hırsız, (kâmil bir) mümin olarak çalmaz; içki içen, (kâmil bir) mümin olarak içki içmez…"[1079] hadisini nakletmiştir. "Benden sonra birbirinizin başını vurarak kâfirler durumuna dönmeyiniz"[1080] hadisi de bu nevide yer alan hadislerdendir. Tüm bu rivâyetlerin özü müminlerin kendilerine yakışmayacak günahlardan yasaklanmasıdır. Yağmur gibi bir olayı asıl fail Allah'tan başka bir varlığa izafe etmek, zina etmek, Müslümana sövmek, Müslümanı öldürmek gibi bu günahların işlenmesi iman ile şereflenmiş bir kimsenin inancına aykırı fiillerdir. Fakat burada belki de asıl sorun, bu fiilleri işleyen kimsenin durumudur. Yukarıda ifade edildiği üzere böyle bir kimse hakkındaki fıkhi hükümler konu dışıdır; fakat burada odak nokta, İbn Hibbân'ın bu hadislerde Arapların dil kullanım tarzını delil alarak bu gibi fiilleri, bir kimsenin zâhirine bakılarak mümin sayılamayacağı fiiller olarak değil de imanının kemal noktada olmayışının göstergesi olarak nitelemesidir. Bu da müellifi kendine has bir özellik olarak, hadis anlamada maksat merkezli tespitlerde hadis dili olan Arap dilinin yaygın kullanım biçimleri ve maksatlarının dikkate alınması esasına önem verdiğini göstermektedir.

4.4.2 Arap Dilinde Sarih Lafız-Kinaye Ayrımı

"Gizlemek, gölgelemek, üstü kapalı görüş ifade etmek" sözlük anlamını taşıyan, "örtülü anlatım" şeklinde ifade edilen edebî bir sanat şekli olan kinaye, asıl anlamın yanında lâzimî başka bir mânanın ifade edildiği bir kelime ya da tamlamanın sözlü anlatımda kullanılmasıdır. Kinaye, bir sözün üstü kapalı dile getirilmesi; açıkça dile getirilmesi gerekli ya da uygun görülmeyen yerlerde kapalı bir şekilde kaydedilmesi; hem gerçek ve hem de mecaz mânanın bir arada kast edilebildiği bir beyan

[1078] Buhârî, "İman", 36; "Edeb", 44; "Fiten", 8; Müslim, "İman", 116; Tirmizî, "Birr", 51; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünen*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1986), "Tahrim", 27; İbn Mâce, Mukaddime", 7,9.
[1079] Buhârî, "Hudud", 20.
[1080] Tayalisi, *Müsned*, 2/52; Ebû Bekr Abdullah b Muhammed b İbrâhim İbn Ebû Şeybe, *Müsnedu İbn Ebi Şeybe.* (Riyad: Darü'l-Vatan, 1997), 2/76; Buhârî, Fiten", 8; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/365; İbn Mâce, ,"Fiten", 5; Müslim, ,"İman", 118.

çeşididir.[1081] Gerçek anlamı anlamaya engel bir karine olmamak kaydıyla bir sözü gerçek ve başka mânada kullanma sanatı olarak tarif edilse de bu sözle maksat mecaz anlamdır.[1082]Örneğin, Türkçede "eli ağır" sözü "güçlü, kuvvetli, vurduğu zaman can yakan; oldukça yavaş iş yapan" anlamlarında kullanılır.[1083] Kur'an-ı Kerim'de kinayeli anlatım üslubu çokça kullanılmıştır.[1084] Özellikle deyimlerde kendine özel mânalar barındıran bu beyan türünün bilinmesi Kur'an'ın anlaşılmasında da önemlidir.[1085]

Kur'an dili aynı zamanda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dilidir. O, derin mânalar barındıran tesirli sözleri, güzel ve tatlı diliyle insanlara Kur'an'ı ve onun hakikatlerini tebliğ görevini en iyi şekilde yerine getirmiştir. Hiçbir kimseden özel bir eğitim almadığı halde sağlam düşünce ve saf duyguları, ilahi kelama ilk muhatap olmanın vermiş olduğu geniş idrak ve ilham yetkinliğini en özel görünümlerinden biri de Arap dilini en güzel ve tesirli bir şekilde kullanmasıdır. Övünç ve üstünlük unsuru olarak görülen dil kullanmadaki maharetlerin sergilendiği bir topluma hitap edebilmek ve onların dikkatini çekmek için bu niteliklerin önemi açıktır. Lafız ve mâna güzelliğiyle öne çıkan hitaplarıyla Hz. Peygamber de (s.a.v.) kendisinin az sözcükle çok anlam ifade etme kabiliyeti (cevâmiu'l-kelim) ve fasih bir dile sahip olduğunu ifade etmekten geri durmamıştır.[1086]

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) binlerle ifade edilecek hadislerden istifade edilmesi maksadıyla belli şartlarda cevaz verilen mâna ile rivâyet dikkate alındığında

---

[1081] Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2/294; Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl Askeri, *Kitâbü's-sınaateyn el-kitâbe ve'ş-şi'r*, thk. Ali Muhammed Bicavi - Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1998), 1/368; Ebû Ali Hasan b. Reşik Ezdi İbn Reşik Kayrevani, *el-Umde fî mehasini'ş-şi'r ve âdâbih*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Dârü'l-Ceyl, 1981), 1/312-313.

[1082] Cüneyt Eren - M. Vecih Uzunoğlu, *Belâgat Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar* (İzmir: Sütun Yayınları, 2006), 169.

[1083] Bünyamin Tetik, *Açıklamalı Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: Nesil, 2013), 120.

[1084] Buna dair çokça örnek vermek mümkündür. Mesela en-Nahl, 16/112'de geçen فأذاقها الله لباس الجوع و الخوف ifadesi "Allah onlara açlık ve korku elbisesi giydirdi" anlamında değil de "Allah onlara açlık ve korku felaketini tattırdı" manasında kullanılmış bir kinayedir. Diğer bazı örnekler için bk. El-En'âm, 6/135; el-Kıyâme, 75/29; es-Sebe, 34/52; el-Bakara, 2/245.

[1085] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî, *Mecmaü'l-emsal*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.); Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Emsâl fî'l-Kur'âni'l-Kerim*, thk. Ebu Huzeyfe İbrahim b. Muhammed (Mısır: Mektebetü's-Sahabe, 1986); Şahin Güven, *Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında çokanlamlılık sorunu* (İstanbul: Denge Yayınları, 2005); Abdülcelil Bilgin, *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşaf'ı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2007).

[1086] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/303; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/366; Buhârî, "Ta'bir", 22; Müslim, "Eşribe", 71; Tirmizî, ,"Siyer", 5.

hadislerdeki bu edebî nitelikler olduğu gibi yansıtılamamış olsa da[1087] muhaddislerin hadislerdeki dil ve belagat özellikleri hakkındaki vurguları dikkate değerdir.[1088]

Bu doğrultuda, hadisin maksatlarını tespit etmede beyan çeşitlerinden biri olan kinayeli anlatımların önemini öne çıkaran İbn Hibbân "Emirler" kısmının seksen birinci nevi başlığını şu ifadelerle oluşturmuştur: "Hadislerden maksat kimi zaman kinayedir, sarih lafız değildir." Bu nevi başlığını takip eden ilk rivâyet ise Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen "Nikâhı ilan ediniz" hadisidir.[1089] Burada hadisleri anlamada dikkat edilmesi gereken, kinayeli lafızlarda söylemek istenilen mânayı doğru anlamaktır. İlan etmekten maksat da bu hadiste "iki adil şahit ile ilan ediniz" şeklinde bir mâna çıkaran İbn Hibbân'a göre iki adil şahidin bulunmasıdır. Fakîhlerin çoğu da nikâhın câiz olması için iki adil şahidin hazır bulunmasını şart koşmaktadır.[1090]

"اعلن, ilan etmek" sözlüklerde bilgiyi yaymak, meşhur olmak, ortalığa çıkarmak[1091], açıktan ve duyulur şekilde yapmak,[1092], bir haberi sır olarak gizlememek, yaygın bir bilgi haline getirmek, bir şeyin duyulmasını sağlamak, bir şeyi gizli tutmamak[1093] gibi anlamları barındıran bir kelimedir. Görüldüğü üzere ilan etmenin sözlük anlamında şahit tutma veya şahit bulundurma mânası yoktur. Fakat ilan etmenin yollarından biri şahit tutmaktır. Her ne kadar hadisin farklı varyantlarında nikâhın def yoluyla duyurulmasından bahsedilmiş olsa da fakîhlerin farklı rivâyetlerin de delâletiyle şahit bulundurmayı nikâhın cevaz şartları arasında saydıkları göz önüne alındığında İbn

[1087] Mana ile rivayet hakkında daha geniş bilgi ve tartışmalar hakkında bkz. Selman Başaran, "Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 51-64; Selman Başaran, "Hadislerde Mana Rivayetinin Sonuçları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 65-76; Enbiya Yıldırım, "Hadislerin Manayla Rivayeti", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 279-314.

[1088] Aynî, bu konuda şu ifadelerle uyarıda bulunmaktadır: "Hz. Peygamber'in sözleri Arap dilindedir. Kim ki Arap dili bilgisinden hakikat, mecaz, kinaye, sarih, has, âmm, mutlak, mukayyet, mahzuf, muzmar, mantuk, mefhum, iktiza, işaret, ibare, delalet, tenbih, ima ve benzeri konuları bilmezse hadis ilminden de uzaktır." bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî fî Sahihi'l-Buhari*, 1/11.

[1089] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/337; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/53; Süleymân b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 1994), 13/98; Bu rivayetin nikahı ilan etme lafızlarıyla birlikte "Def vurunuz" şeklinde farklı versiyonu da vardır. Örneğin bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah vd. (Medine: Mektetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1988), 6/170; İbn Mâce, "Nikâh", 20; Tirmizî, "Nikâh", 6.

[1090] Celal Yıldırım, *Kaynaklarıyla İslam fıkhı : ibadat, muamelat, feraiz* (Ankara: Uysal Kitabevi, ts.), 2/428.

[1091] el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 2/240.

[1092] Ebü'l-Hasan Ali İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîti'l-a'zam*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 4/160.

[1093] Ebü'l-Hasan Ali İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Cefal (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1996), 1/286; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 13/288.

Hibbân'ın yorumu oldukça kıymetlidir. Nitekim eserinde mutlak olarak geçen "ilan etme" ile anlatılmak istenen, kinaye yoluyla "şahit tutma" anlamını öne çıkarması ve özellikle kinayeli anlatımlara bu hadisi örnek olarak sunması lafzın arka planı ve ötesindeki unsurları tespit anlamına gelmektedir. Bu da hadisin maksatları üzerinden okunması ve değerlendirilmesinde bir esas olarak lafzın sarih-kinaye ayrımının önemini ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen "övgü düzen kimselerin ağızlarına toprak doldurun!" hadisi de İbn Hibbân'ın eserinde kinayeli bir anlatım olarak görülmüş ve zikr başlığında anlamı şu şekilde verilmiştir: "Övülen kimsenin övgü esnasında aldanmayı terk etmesine dair emir".[1094] Hadis eserlerinde daha çok, "Övgü düzenleri gördüğünüzde onların yüzüne toprak atın!" anlamındaki rivâyetler daha yaygındır.[1095] Buna rağmen ortak lafızlardan çıkan lafız eksenli anlam, övgüye muhatap olan kimsenin övgü düzen kimseye toprak atmasıdır. Hattâbî (ö. 388/998), benzer lafızlarla gelen başka bir rivâyette sahâbî râvi Mikdad b. Esved'in (ö. 33/653), bu hadisin zâhiriyle amel ederek, karşılaştığı bir övgü karşısında eline toprak alarak kendisini öven kimsenin yüzüne attığını ve "bize böyle yapmamız emredildi" dediğini nakletmiştir.[1096] Ona göre bu rivâyetin bir başka yorumu da övgü düzerek karşılığında bir lütuf bekleyen kimsenin çabasının boşa çıkarılması ve onun bu yolla bir kazanç elde etmekten mahrum bırakılmasıdır.[1097] Sonraki dönemlerde kaleme alınan şerhlerde de bu lafızların zâhir yorumları yanında kinaye edilen mânaya da işaret edildiği görülmektedir.[1098] Gerek zâhir ve gerekse kinaye anlamı verilsin, her ikisinin de uygulanabilir gözüktüğü, bir övgüyle karşılaşan Müslümanın tavrı hakkında bilgi veren bu hadisin anlaşılması ve yerine göre amel edilmesi önem arz etmektedir. Daha da önemlisi lafzın arka planında yatan sebeb-i vürûdu da göz önüne alarak lafzın sarih

[1094] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/341.
[1095] Tayalisi, *Müsned*, 2/476; İbn Ebû Şeybe, *Müsnedu İbn Ebi Şeybe.*, 1/328; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/246; Müslim, "Zühd ve'r-Rekâik", 69; Ebû Dâvûd, "Edeb", 10; Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, 6/37.
[1096] İbn Ebu Şeybe'nin (ö. 235/849) verdiği bilgiye göre bu hadisin sebeb-i vürûdu hakkında şu olay anlatılır: "Bir adam Hz. Osman'ı (ö. 35/656) över. Bunun üzerine Mikdad b. el-Esved dizleri üzerine çökerek adamın yüzüne toprak ve küçük taşları atar. Hz. Osman, sana ne oluyor, diye sorduğunda Mikdad şu açıklamayı yapar: Hz. Peygamber (s.a.v) böyle buyurdu." Bk. İbrâhim b. Muhammed b. Kemâleddin ed-Dımaşkî İbn Hamza el-Hüseynî, *el-Beyân ve't-ta'rif fî esbabi vürudi'l-hadisi'ş-şerif*, thk. Seyfüddin Kâtib (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 1/66.
[1097] Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen*, 3/131; 4/111.
[1098] Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-mesâbîh* (Beyrut, 2007), 7/3031; Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî, *Feyzü'l-kadir şerhu'l-Câmii's-sagir* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübrâ, 1937), 1/362.

mânasının ötesinde ifade edeceği kinayeli anlamı öne çıkarmanın, hadisin maksatlarını anlamada ne kadar değerli olduğudur.

4.4.3 Çokluktan Kinaye

İbn Abbas'tan "Size şu dört şeyi emrediyorum: Allah'a iman; Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in, onun elçisi olduğuna iman; namazı dosdoğru kılmak…"[1099] şeklinde nakledilen hadisin ardından ilk 'Zikr'de: "İman ve İslâm, aynı mânaya gelen iki isimdir" deniliyor. Sonrasında İbn Ömer'den "İslâm beş temel üzerine bina edilmiştir…"[1100] hadisi de nakledilyor. Bu iki hadis hakkında şöyle bir soru akla gelebilir: İman ve İslâm nedir? Bu iki kavramın mânası aynı mıdır, farklı mıdır? İslâm sadece bu haberde sayılan beş şeyden mi oluşmaktadır? İslâm ve iman hakkında bunlardan başka şeylerin de sayıldığı başka hadisler de vardır. O halde bu hadislerden ne anlamalıyız? İşte muhtemel bu soruların cevaplarını ve bu türden hadisleri anlamada karşılaşılan güçlüklerin çözümlerini İbn Hibbân şu şekilde ifade etmektedir: "Bu iki hadis içinde bulunan duruma göre kullanılan ifadelerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.) imandan bahsediyor. Hemen sonra dört tane özellik sayıyor. Daha sonra İslâm'dan söz edip beş tane özellik sıralıyor. Böyle bir söyleyişle Araplar kendi dillerinde belirli bir sayı telaffuz ederler. Bu anlatımla maksatları, bu sayıların dışında kalanları tamamıyla dışarıda bırakmak değildir. Nitekim Hz. Peygamber de (s.a.v.) bu sözleriyle imanın yalnızca İbn Ömer ve İbn Abbas'ın naklettiği hadislerde sayılanlarla sınırlı olduğunu anlatmayı gaye edinmemiştir."[1101]

İman ve İslâm hakkındaki bu haberlerden hareketle şöyle bir soru sorulabilir: İman ve İslâm'ın değişen durumlarda farklı alamet ve niteliklerinden bahsedilebilir mi? İbn Hibbân, bu iki kavramla ilgili gelen çeşitli nakillerin peşinden bu konudaki kanaatini paylaşır ve muhatapların değişik durumlarına göre imanın şubeleri, küçük birimleri olduğunu ifade eder. Hadiste anılan "Tâ ki İnsanlar Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim, Allah'ın elçisi olduğuma kesin bir şekilde şehadet etsinler" ifadelerini muhataplara imanın tüm şartlarda farz olan bir unsuru olduğuna işaret olarak kabul etmiştir. Bazı durumlarda muhataplara farz kılınan imanın birimi olarak "namaz

[1099] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/119.
[1100] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/120.
[1101] İbn Hibbân, *Sahîh*, 120.

kılmaları"; bazı muhataplara bazı durumlarda farz kılınan iman kısmına da "zekât vermeleri" ni işaret kabul eden İbn Hibbân düşüncesini şu şekilde özetler: "Bu hadiste zikredilen üç şeye benzer fiillerin her birinin de bir iman olduğuna bu hadisler delildir." [1102]

"İman altmış küsur kısımdır ya da yetmiş küsur kısımdır" gibi ifadeler, Arapların kullanımında belli bir sayıya hasretme ifadeleri bir konunun bazı parçalara ve kısımlara ayrıldığını, alt başlıklar ya da bölümler halinde ele alınabileceği anlamına gelir. Bu tür ifadelerden maksat, zikredilen şeylerin belli sayılarla sınırlı olması değil, çokluktan kinayedir. Yani zikredilen sayıdan daha fazla ya da az olduğu gibi, daha farklı başlıkların da olabileceği akıldan uzak tutulmamalıdır. İbn Hibbân bu gerçeği özellikle belirtir.[1103]

Hz. Peygamber'in hiçbir zaman faydasız yere konuşmadığı ve sünnetinin de anlaşılmaz bir yönünün olmadığı kanaatiyle İbn Hibbân, imanın şubelerinden bahseden türden hadisleri anlayabilmek ve maksadını açığa çıkarmak için her birini ve bunlara ek olarak Kur'an âyetlerinde ibadet türünden anılan tüm nasları araştırmış, teker teker sayarak incelemiştir. Sonuç olarak bunlar tam olarak yetmiş dokuz adettir. O halde söylemek istenilen sayı yetmiş küsurdur. [1104] Fakat bu, Arapların dil kullanımında başvurduğu yollardan biridir. Zikredilen bu sayılar veya türler dışında birtakım şeyler de imanın bir şubesi olabilir.[1105]

4.4.4 Bir Şeyin Tamamını Zikredip Parçalarını Kastetmek

İbn Hibbân, "Abdesti ancak (kâmil) Mümin muhafaza eder" hadisini açıklarken Arapların dil kullanımında görülen bir üslubun kullanıldığına işaret etmektedir. Şöyle ki, bir şeyin tamamını oluşturan küçük parçalar zikredilir, bununla da o şeyin tamamı kastedilir. Burada Mümin ismi abdesti koruyan kimse için kullanılmıştır ki abdest de

[1102] İbn Hibbân, *Sahîh*, 123.
[1103] İbn Hibbân, *Sahîh*, 127.
[1104] İbn Hibbân, *Sahîh*, 125.
[1105] İbn Hibbân, *Sahîh*, 127.

imanın bir parçasıdır. İmanın bir parçasını koruyan kimse de imanını tam olarak koruyan bir kimse anlamında kullanılmıştır.[1106]

Kabristan ziyaretinde Hz. Peygamber'in "Selam ey mümin kavmin yurdu! Biz de Allah dilerse size katılacağız" buyurduğu nakledilen hadis nasıl anlaşılmalıdır? İmanda istisna câiz olabilir mi? İbn Hibbân, bu konuda akla gelen soruya cevap vermek istemiştir: Bir kimse, kendisine iman ehli olup olmadığı sorulduğunda kesinlikle iman eden bir kimse olduğunu söylemelidir. Burada istisna câiz değildir. "İnşallah iman ediyorum" derse küfre girmiş olur. Buna karşılık namaz kılıp zekât veren ve boş işlerden kendisini alıkoyan Müminlerden biri olup olmadığı sorulduğunda "inşallah ben de onlardan biriyim" demesi câizdir. Bu hadisten anlaşılan o ki etrafındaki insanlardan bir kısmı Mümin, diğer bir kısmı da münafık olabilir. Dil kullanımında gelecek hakkında istisna zikredilmesi, gerçekleşmesinde şüphe edilmez ise câizdir. Hz. Peygamber de bu ifade tarzını kullanmış, Mümin topluluktan münafıkların da Allah dilerse Mümin topluluk içine katılacağını dile getirmiştir. İbn Hibbân görüşünü şu âyetle desteklemiştir:[1107] "Allah izin verirse hiçbir şeyden korkmaksızın Mescid-i Harâm'a kesinlikle gireceksiniz."[1108]

"Kıyamet günü müezzinler insanların en uzun boylusu olarak gelecekler" hadisini nasıl anlayabiliriz? Burada söylemek istenilen gerçek anlamda uzun boylu olmak mıdır? Bu konuda İbn Hibbân Arap dilindeki sanatlı kullanımı hatırlatmaktadır. Araplar cömert kimseler için "eli uzun olmak" deyimini yerinde bulduğu gibi boyun uzun olmasını da sevap ve mükafatı en çok umut eden kimse anlamında kullanırlar. "Müezzinlerin bu anlamda en çok sevap uman kimseler" değil de "bu umuda en çok sahip kimselerden biri olduğu" kanaatini belirten İbn Hibbân bu lafızlarda, Arap dilinde yaygın bir şekilde tercih edilen hazfin mevcut olduğunu savunur.[1109]

4.4.5 Arap Dilinde Bazı Lafızların Özel Anlamda Kullanılması

Ubâde b. Sâmit'e Ensar'dan bir sahâbî olan Ebû Muhammed'in vitr namazının hak olduğunu söylediği haber verildiğinde, onun şöyle cevap verdiği nakledilir: " كذب أبو

[1106] İbn Hibbân, *Sahîh*, 129.
[1107] İbn Hibbân, *Sahîh*, 135.
[1108] el-Feth, 48/27.
[1109] İbn Hibbân, *Sahîh*, 144.

محمد, Ebû Muhammed yalan söyledi". Bu ifadenin ardından Ubâde b. Sâmit sözünü şu şekilde tamamlamıştır: "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: Allah Teâlâ kullarına beş vakit namazı farz kılmıştır. Kim beş vakit namazı kılar, onu hafife almadan hakkını tam olarak yerine getirerek eda ederse Allah'ın o kimseyi cennetine girdirme sözü vardır. Kim de hafife alarak noksan bir şekilde yerine getirirse o kimseye Allah'ın sözü yoktur. Dilerse azap eder, dilerse de merhamet eder."[1110] Bu hadiste yer alan كذب lafzını Hicazlıların "hata etti" anlamında kullandığını belirten İbn Hibbân, ashabın yalan söylemeyeceği kanaatine "O gün Allah, peygamberi ve onunla aynı imanı paylaşanları utandırmaz"[1111] âyetini delil olarak zikreder.[1112]

لَيْسَ مِنِّي وَلَسْتُ مِنْهُ lafızlarının "o benden değil; ben de ondan değilim" anlamında değil de "bu işi yapmada o benim gibi değil; ben de onun gibi değilim" anlamında kullanıldığını belirten İbn Hibbân, bu ifadelerin Hicazlıların kullanımında var olan anlatım biçimlerinden olduğunu haber vermektedir.[1113]

"Namazı cemaatle kılan bir kimse, tek başına kılan kimseye göre yirmi beş derece daha faziletlidir" hadisi de aynı tarzda anlaşılabilir. İbn Hibbân bu tür ifadelerin Arapların kullanımında çokluktan kinaye anlamına geldiğini kaydeder. Buna göre cemaatle namaz kılan bir kimsenin, yirmi beş dereceden daha fazla fazilete ulaşabileceği umulabilir. Yani bu anlatım bize genel olarak tek başına kılınan namaza göre azımsanmayacak kadar fazla sevap elde edilebileceğini, fakat bunun bir üst sınır belirleme anlamında olmadığını ortaya koymaktadır.[1114]

İbn Hibbân, Ebû Hüreyre'den nakledilen "Mescidi namaz ve Allah'ı zikir için mekân tutan kimseyi Allah, gurbetten dönen bir yakınını güler yüzle karşılayan bir kimse gibi güler yüzle karşılar"[1115] hadisini de aynı tarzda yorumlar. Arapların dil kullanım üslubunda iki farklı şeyin sadece birini anarak benzerlik ilişkisi kurarak ifade edildiğini belirterek buna benzer başka örnekler vererek hadisin anlamına ışık tutar.

[1110] İbn Hibbân, *Sahîh*, 153.
[1111] et-Tahrim, 66/8.
[1112] İbn Hibbân, *Sahîh*, 154.
[1113] İbn Hibbân, *Sahîh*, 159.
[1114] İbn Hibbân, *Sahîh*, 161.
[1115] İbn Hibbân, *Sahîh*, 165.

Hadislerin anlaşılmasında bu tür kullanımların varlığını bilmek onları doğru anlamada bize fikir vermektedir.

"Kim cemaatle namaz için bir mescide giderse onun attığı iki adımından biri bir kötülüğünü siler, diğeri de ona bir iyilik yazar"[1116] hadisini nasıl anlayabiliriz? İnsanın yaptığı bir fiil nasıl olur da onun başka bir kötülüğünü siler veya onun amel defterine yeni bir iyilik yazar? İbn Hibbân, Arap dilinde fiile bir fiil izafe ederek aslında fiili irade eden kimseyi kastetmenin örneklerine dikkat çekmektedir. Bu açıklama, atılan bir adımın bizzat kendisinin değil, Allah'ın ihsanıyla bu fiili yapan kimseye bir ikramın söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır.[1117]

Bir kadınla cima hariç haram fiilleri işlediğini, bundan dolayı kendisine zina haddi uygulamasını isteyen bir adama, Hz. Peygamber (s.a.v.) had uygulamamış ve şu âyet-i kerimeyi okumuştur: [1118] "Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın saatlerinde namaz kıl. Şüphesiz iyilikler kötülükleri yok eder."[1119] İbn Hibbân, burada akla gelebilecek muhtemel bir soruya cevap vermiştir: Bizzat zina haddini hak ettiğini düşünerek itirafta bulunan bu kimseye neden had uygulanmamıştır? Bu soru da Arapların dil kullanım üslubunu bilmekle cevaplandırılabilir. Şöyle ki, birden çok kısımları, özellikleri olan bir şeyden bahsedildiğinde onun bazı özellikleri zikredilerek o şeyin tamamı kastedilir. Nakledilen bu hadiste de bu durum söz konusudur. İtirafta bulunan kimse yapmış olduğu fiili zina suçu olarak anmakta, haddi hak ettiğini düşünmektedir. Bu genel bir isimlendirmedir ve aslında birden fazla unsuru olan bu günahın haddi gerektiren bir kısmının işlenmemiş olduğu açıktır.[1120]

Bir kimsenin gece boyunca namaz kıldığı, sabah olunca da hırsızlık yaptığı haber verildiğinde Hz. Peygamber (s.a.v.), "O (namaz) onu bu davranıştan uzaklaştıracaktır" buyurduğu nakledilmektedir.[1121] Bu hadiste de Arapların fiili faile izafe etme üslubu dikkat çekmektedir. Buna göre hadis şu şekilde anlaşılabilir: "Namaz, başlangıcı ve

[1116] İbn Hibbân, *Sahîh*, 177.
[1117] İbn Hibbân, *Sahîh*, 177.
[1118] İbn Hibbân, *Sahîh*, 181.
[1119] Hûd, 11/114.
[1120] İbn Hibbân, *Sahîh*, 181.
[1121] İbn Hibbân, *Sahîh*, 232.

sonu itibariyle gerçek mânada kılınmış ise namaz kılan kimse günah ve haramlardan bu namaz vesilesiyle kurtulacaktır"[1122]

Ebû Hüreyre'den nakille Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "Evim ve minberimin arası cennet bahçelerinden bir bahçedir; minberim de havzımın üzerindedir"[1123] ifadelerine anlam veren İbn Hibbân, burada Arapların kastettikleri bir şeyi anlatmak için, o şeyin sebebini zikrettikleri üslubun varlığına dikkat çekmektedir. Mümin kimsenin bu mekânda Allah'a yalvarıp ibadet yapması, havz-ı kevserden içenlerden olmayı arzu etmesi ve kabul edilmesini umarak yaptığı amellerin karşılığı da cennet olacaktır. Hadisten böyle bir anlam çıkaran İbn Hibbân, "Hastayı ziyaret eden kimse cennetin bir bahçesindedir"[1124], "cennet kılıçların gölgesindedir"[1125] vb. hadis-i şeriflerinde de aynı özelliğin mevcut olduğunu belirtmektedir.[1126]

Ebû Hüreyre'den nakledilen bir rivâyette "Allah şu iki kimseye güler: Biri diğerini öldürmüştür. Hâlbuki ikisi de cennettedir"[1127] buyurulmaktadır. İbn Hibbân, Arapların bir fiili fail yerine fiili yapmayı emreden kimseye nispet etme üslubunun burada da var olduğunu belirtmektedir. Buna göre daha önce kafir olup daha sonra hidâyete erdirilen kimseyle, öldürdüğü Müslüman kimsenin cennette bir arada bulunmasından dolayı Allah'ın, meleklerine gülmeleri ve bundan hoşnut olmalarını emrettiği anlaşılmaktadır. Nitekim gülmek gibi bir fiil, ancak yaratılmışların bir fiili olabilir.[1128]

"Kur'an şefaat edecek ve şefaatçi kılınacaktır" rivâyetinden hareketle Kur'an'ın bir mahluk gibi algılanmasını doğru bulmayan İbn Hibbân, Arapların dil kullanım üslubunu hatırlatmaktadır. Onlar bir şeyin ismini telaffuz ederek onun sebep olduğu şeyi söylemek isterler. Bu rivâyette geçtiği üzere, bir kimse Kur'an ile amel ederse, Kur'an o kimseyi cennete ulaştırır. Kur'an ile amel etme fiili, bu fiile sebep olan Kur'an yerine zikredilmiştir.[1129]

[1122] İbn Hibbân, *Sahîh*, 233.
[1123] Buhârî, "Fadlü's-salât", 5; Müslim, "Hac", 500; İbn Hibban, *Sahih*, 273.
[1124] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/111; Müslim, "Birr ve Sıla", 39; İbn Hibban, *Sahih*, 273.
[1125] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/460; Buhârî, "Cihad ve Siyer", 22; Müslim, "Cihad ve Siyer", 20.
[1126] İbn Hibbân, *Sahîh*, 273.
[1127] İbn Hibbân, *Sahîh*, 318.
[1128] İbn Hibbân, *Sahîh*, 319.
[1129] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/327.

"Bir kimsenin mescide gidip Kur'an'dan iki âyet öğrenmesi iki deveden daha hayırlıdır" rivâyetiyle ilgili olarak İbn Hibbân burada açıkça zikredilmeyen "sadaka olarak verse bile" ifadelerinin bulunduğu kanaatindedir. Yani Kur'an'dan iki âyet öğrenmek ile develere sahip olmak; biri mânevi, diğeri maddi olmak bakımından birbiriyle kıyaslanamayacak iki farklı şeydir. Ancak bu maddi imkânın sadaka olarak verilmesi edilmesi, karşılığında elde edilecek mânevi bir kazanç sağlayacaktır. İşte burada Kur'an öğrenme ile elde edilecek sevabın develere sahip olup da onları sadaka olarak vermenin ulaştıracağı ecir ve mükâfattan daha fazla olduğu anlatılmaktadır.[1130]

Enes b. Malik'ten rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber(s.a.v.), "Sana Kur'an'ın en faziletlisini haber vereyim mi?" diye sormuştur. Kur'an'ın fazilet açısından diğerlerine göre üstün olan kısmı olabilir mi? Bu soruda anlam bulan itirazı haklı bulan İbn Hibbân, ancak Kur'an okuyan kimseye göre değişen bir fazilet olabileceğini, Kur'an'ın her âyetinin faziletli olmada diğer kısmıyla eşit olmasının mümkün olmadığını dile getirmektedir. Ona göre bu ifadelerde şu anlam kastedilir: "Kur'an'ın senin için daha faziletli olan kısmını haber vereyim mi?"[1131]

"Kulum bana bir karış yaklaşırsa ben de ona bir arşın yaklaşırım" anlamına gelen kudsî hadiste de Arap dilinin kullanımıyla ilgili bir özellik vardır. İbn Hibbân, bu tür ifadelerden yaratılmışlara hiçbir şekilde benzemeyen Allah'ın, ibadet eden kullarına lütuf ve sevap bakımından ikramıyla mânevi olarak yaklaşmasının kastedildiğini belirtir. Bu tür ifadeler insanların maksadı anlayabilmelerini sağlamak için kullanılır.[1132]

Ebû Zer'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Bana Cebrail geldi ve şunu haber verdi: Benim ümmetimden, Allah'a şirk koşmadan ölen kimse cennete girecektir. Bunun üzerine Ebû Zer, zina etse; hırsızlık etse de mi? diye sorunca 'Zina etse de hırsızlık etse de' diye cevap vermiştir."[1133] Bu hadis, ilk başta şu soruları akla getirebilir: Bir kimse Allah'a ortak koşmadığı halde birtakım günahlar işleyebilir. Ebû Zer'in de dile getirdiği gibi zina, hırsızlık gibi bazı suçlar işleyebilir ki

[1130] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/331.
[1131] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/332.
[1132] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/347.
[1133] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/326 Hadis no. 21414; Müslim, "İman", 338; Buhârî, "Cenâiz", 1.

din, bunlar için dünyada bile belli cezalar belirlemiştir. Ayrıca ahirette de elbette de cezaları vardır. O hâlde bu hadisi nasıl anlayabiliriz? İbn Hibbân, dinin genel maksatlarını esas alarak bu hadiste iki şartın hazfedildiğini belirtmektedir. Birincisi Allah'ın afı, ikincisi de affedilmediği takdirde takdir edilen cehennemdeki cezayı çekmiş olmak. Bu kimse, bu iki şarttan biri gerçekleştikten sonra, şirk koşmamış olmanın karşılığı olarak cennete girecektir.[1134]

Hiçbir iyilik yapmadan bir kimse cennete girebilir mi? Ebû Hüreyre'den nakledilen bir hadiste bunun mümkün olduğu haber verilmektedir. "Bir adam vardı ki, hiçbir hayırlı işi yoktu. İnsanlara borç veriyordu. Alacaklarını toplayan hizmetçisine, kolaylaştır, zorlaştırma. Umulur ki Allah da bizi affeder. Bir gün bu adam öldü. Allah ona, hiç hayırlı bir amelin var mı, diye sordu. 'Hayır. Benim hizmetçim vardı ve ben insanlara borç veriyordum. Ona alacaklarımı almasını isteyerek borçluların yanına gönderdiğimde, kolaylık sağla, zorluk çıkarma; umulur ki Allah da bizim için böyle yapar, derdim' cevabını verdi. Allah da seni afettim, dedi."[1135] İbn Hibbân, 'hiçbir iyi amel yapmadı' ifadesine şu kaydı koyar: "Hz. Peygamber (s.a.v.) burada, İslâm dışında bir iyiliği yoktu, demek istemiştir."[1136] Çünkü müslüman olmayan bir kimsenin yapacağı bu iyiliğin Allah katında bir değeri yoktur, cennete girmenin olmazsa olmaz şartı da müslüman olmaktır.

Bazı insanlar vardır ki kendileriyle geçinmek zordur. Bu kimselerin huzursuzluk çıkarmaları herkesi endişeye sevk eder. Yine bazı insanlar da aşırı alıngan olurlar. Çabuk kırılıp, küserler ve insani ilişkiyi keserler. Müslüman bir kimse bu tür kişiliğe sahip kimselerle nezaket ve hoşgörü içinde ilişkiye girer. "İnsanları idare ederek ilişki sürdürmek sadakadır" anlamına gelen hadis bu noktada önemlidir. İbn Hibbân burada müdârâ kelimesiyle ifade edilen bu güzel davranışın sınırları ve şartlarına dikkat çekmektedir. Öncelikle müdârâ bir maslahat maksadıyla yapılır. Yani bununla bir hayrın gerçekleştirilmesi ve bir zararın giderilmesi hedeflenir. Bundan dolayı en önemli husus dinin temel ilke ve esaslarıdır. Allah'a isyanın onaylanması, hoş

[1134] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/447.
[1135] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/345 Hadis no. 8730; İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/451.
[1136] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/451.

görülmesi söz konusu olamaz. Bir de Allah'ın rızasına aykırı, çıkar sağlama eksenli yaklaşım olarak bilinen müdâhene, kaçınılması gereken bir davranıştır.[1137]

"Kulum bir iyilik yapmak istediğinde onu yapmamış olsa da ona bir iyilik sevabı yazarım" anlamına gelen kudsî hadisi açıklayan İbn Hibbân, burada irade anlamında kullanılan "اَلْهَم" (el-hem) lafzı üzerinde durur: "Arapların dil kullanım üslübundan biri de bir şeyin başlangıç kısmına, sonuç kısmının adını vermek ya da tam aksini, yani sonuç kısmına başlangıç ismini vermektir. Buradaki 'hem' kelimesiyle 'azmetmek, kesin karar vermek' mânası kastedilmiştir. Azmetmek, 'hem' fiilinin sonucudur. Telaffuz edilen 'hem' kelimesi, aslında akla düşen ham düşüncedir ki bir değeri yoktur. Eğer bu, olgunlaşarak sonuçta bir karar haline gelirse azmetme ortaya çıkar. İşte böylece bu kelimenin azmetme anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte azm noktasına ulaşmayan ve uygulama safhasına geçmemiş bir 'hem' de olabilir."[1138] İbn Hibbân'ın yeri geldiğinde Arapların dil kullanım üslubunu esas alan açıklamalar yaptığı görülmektedir. Bu yaklaşımın her yerde ve her zaman, kayıtsızca sürdürüldüğü söylenemez. Nitekim burada söz konusu kelimeyi, kendi anlamıyla da anlamanın mümkün olabileceğini belirtmekten geri durmamıştır.

Dinin ilkelerinin anlaşılır olması bakımından muhataplarının anlayışlarına yaklaştırılan ifade kalıpları çokça kullanılmıştır. İbn Hibbân, eserinde naklettiği hadislerin bu özelliklerine ışık tutmakta, yanlış anlamaya mahal bırakmamaktadır. Bunlardan biri de "Adil olan kimseler kıyamet günü Rahman'ın sağında nurdan minberler üzerindedirler"[1139] rivâyetidir. Musannif, bu lafızları gerçek anlamıyla değerlendirmenin doğru olmadığını, insanların kendi aralarında anlayarak kullandıkları anlam ilişkisi içinde anlam çıkarmanın doğru olduğunu belirtir. Aksi takdirde hâşâ yaratılmışların özellikleriyle Allah'ın nitelenmesi söz konusu olacaktır.

Ebû Hüreyre'den nakledilen bir rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Bir adam, yolda yürürken bir diken dalı görür ve onu oradan alır. Bunun üzerine Allah ona şükür ile karşılık verir ve onu bağışlar."[1140] Allah'ın bir kuluna şükretmesi

[1137] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/456.
[1138] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/462.
[1139] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/32 Hadis no. 6492.
[1140] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/522 Hadis no. 10896; Buhârî, "Ezan", 32; Müslim, "İmare", 164; Ebû Dâvûd, "Edeb", 71.

düşünülebilir mi? Allah hiç şüphesiz eksiklikten ve yaratılmışlara benzemekten münezzehtir. İbn Hibbân bu hakikati dile getirmekte ve bu ifadeleri Allah'ın bu fiili gerçekleştiren kulundan razı olması şeklinde anlamanın gerektiğini belirtmektedir.[1141]

"Allah'tan başka ilah olmadığına şehadet getiren kimse için Allah onu cehenneme haram kılmış, cenneti de ona vacip kılmıştır"[1142] hadisi ne anlama gelmektedir? İbn Hibbân her durumda bu hadisin hükmünün geçerli olmadığı kanaatindedir. Ona göre bu hadiste belirtilen hüküm, belli bir şart altında geçerlidir. Musannif, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) belli durumlara kayıtlı olarak ortaya koyduğu hitapları iki kısımda inceler: Birincisi haberde anılmayan, ancak içinde bulunulan şartlar dolayısıyla dile getirilen hitaptır. İkincisi de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yöneltilen bir soruya cevap olarak ortaya çıkan ve haberde bu soruların sözü edilmediği bir hitaptır. Bu durumda olan haberler her durum için bir hükme konu olamazlar. Ancak mücmel ile müfesser ya da muhtasar ile mufassal olanlar bir arada ele alınırsa bu câizdir.[1143]

4.4.6 Âm-Has (Umum-Husus) İlişkisi

Lafzın sözlük anlam ve kullanımı açısından kapsamını dikkate alan usulcülere göre lafızlar *âm, has, müşterek*[1144] ve *müevvel*[1145] olarak dört kısma ayrılır.

Âm, delâlet ettiği tüm fertleri istisnasız içine alan lafızdır. Alt sınırı az üç adet olmak üzere sınırsız sayıda olan fertlerin tamamını kapsayan âm lafızlar marife cemiler[1146]; marife müfretler[1147]; lafzı müfret, mânası umum ifade eden kelimeler[1148]; كُلّ ve جمع

[1141] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/517.
[1142] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/15 Hadis no. 15738.
[1143] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/539.
[1144] "Fıkıh usulünde müşterek, her biri ayrı vaz' ile olmak üzere birden fazla manaya gelen lafzı ifade eden bir terimdir." Ayn, kur' lafızları gibi... Bk. Ferhat Koca, "Müşterek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/172-174.
[1145] Müşterek lafzın muhtemel manalarından birinin zannî bir delile dayanarak tercih edilenidir. Bk. Koca, "Müşterek", 32/172-174.
[1146] قال الرجال gibi.
[1147] إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ , ayetindeki الْإِنْسَانَ gibi. el-Âdiyat, 100/6
[1148] وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ayetindeki الْقَوْمِ gibi. el-Bakara, 2/250.

kelimeleri [1149]; ism-i mevsuller[1150]; istifham isimleri[1151]; şart isimleri[1152]; şart, nehiy ve nefy siyakındaki nekre kelimeler[1153] âm lafızlardır.[1154]

Hanefilere göre âm lafız, tahsis olduğu takdirde zannî; tahsis olmadıkça has gibi kat'î bir delildir. Mâlikî, Şafiî ve Hanbelîlere göre ise çoğunlukla gerçekleşmiş olan tahsis olsa da olmasa da âm lafız zan ifade eder. Kur'an'da geçen âm lafızların haber-i vâhidle tahsis edilmesi; âm ile has lafızların teâruzu; erkeklere hitabın kadınları da kapsaması ya da kapsamayışı; ümmete yönelik hitabın Hz. Peygamber'i (s.a.v.) kapsaması ya da kapsamayışı; Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yönelik hitabın ümmete de şamil olup olmaması; cemî sîgasının alt sınır sayısı gibi konular usulcü ve fakîhler arasında muhtelif görüşlerin ortaya konulduğu hususlardır. [1155] Dolayısıyla İbn Hibbân'ın, eserinde âm lafzın anlaşılması hususunda gerek nevi ve gerekse zikr başlıkları ile hadislerin peşinden yaptığı açıklamaların, hadislerin maksatlarını anlamada bir usul anlamına geldiği anlaşılmaktadır.[1156]

Bazı fertlerin, dâhil olduğu âm lafzın hükmünden çıkarılmasına yani kapsamının daraltılmasına da *tahsis* adı verilir.[1157] Hanefiler, tahsisi "bağımsız ve eş zamanlı olarak âm lafızla baştan beri belli fertlerin kastedilmesi" olarak tarif ederler. Hanbelî, Şâfiî ve Mâlikîler ise eş zamanlı olmayı şart koşmamış; fakat amel edilen âm lafızdan daha önce gelmiş olmasını gerekli görmüşlerdir. Eğer âm lafızdan sonra gelirse bu delili *nesih* olarak kabul etmişlerdir.[1158]

Cumhur ile aynı kanaati paylaşan İbn Hibbân, eserinde *tahsis* edilen âm lafız içeren hadislerin maksatlarına uygun anlaşılmasına katkıda bulunmuştur:

Emir bazen farz-ı kifaye hükmünde uygulanabilen umum bir lafızla gelebilir. İbn Hibbân bu nevi başlığının ardından verdiği hadis hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

[1149] إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ayetinde olduğu gibi. el-Bakara, 2/20.
[1150] صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ayetindeki الَّذِينَ gibi. el-Fatiha, 1/7.
[1151] وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ ayetindeki مَنْ gibi. el-Ankebut, 26/61.
[1152] مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ ayetindeki مَنْ gibi, en-Nisa, 4/123.
[1153] لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا ayetindeki نَفْسٌ gibi. el-Bakara, 2/233.
[1154] Atar, *Fıkıh Usulü*, 188; Zuhaylî, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, 1/245-248.
[1155] Atar, *Fıkıh Usulü*, 190-195.
[1156] Örneğin bkz. İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/7, 8, 37, 44, 51, 122.
[1157] Ferhat Koca, "Tahsis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/432-434.
[1158] Atar, *Fıkıh Usulü*, 196.

"Hz. Peygamber'in (s.a.v.), "وَأَفْشُوا السَّلَامَ , selamı yayınız" emri umum ifade eder. Her durumda uygulanması vacip değildir. Çünkü bir kimse bu emri her durumda ve her insana selam verirse, iş zorlaşır, güç yetirilmez bir hal ortaya çıkar."[1159] İbn Hibbân bu ifadelerle hadisin içerdiği umum lafzın bazı durumlarda uygulamasının güçlüğüne işaret etmektedir. Nitekim selam vermek sünnet; almak ise farz-ı kifâye hükmündedir. Selamı ilk veren kimse daha çok sevap kazanır. Selama karşılık vermemek de müslümanı küçük ve hakir görerek hafife almak anlamına gelir ki bu da haram bir fiildir.[1160]

Emirler kısmının on ikinci nev'i de umum lafzın tahsisini konu almaktadır. Bir konuda gelen hadisin maksadı, ancak aynı konudaki başka hadislerle birlikte anlaşılabilir. Çünkü bu hadis umum lafızla gelmiştir ve başka hadislerle tahsis edilmiştir. " وأطيعوا أمراءكم تَدْخُلُوا جَنَّةَ رَبِّكُمْ , Yöneticilerinize itaat edin ki Rabbinizin cennetine giresiniz"[1161] hadisini bu başlıkla ilgili olarak veren İbn Hibbân, umum lafızla gelen bu emrin başka iki hadis ile tahsis edildiğini belirtmektedir.[1162]"Allah'a isyan etmeye çağırdığı zaman bir kimseye itaat edilmez" şeklinde verilen zikr başlığıyla kanaatini belirten musannifin ifadesinden de anlaşılacağı üzere, " لَا طَاعَةَ فِي مَعْصِيَةٍ إِنَّمَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ اللَّهِ , Allah'a isyan durumunda kula itaat edilmez. İtaat ancak Allah'ın uygun gördüğü konulardadır"[1163] hadisi ilk zikredilen ve umum ifade eden hadisi tahsis etmektedir. Aynı şekilde İbn Ömer'den nakledilen şu hadisinde tahsis etme niteliğini kaydetmiştir: "كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُبَايِعُنَا عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ، ثُمَّ يُلَقِّنُنَا "فِيمَا اسْتَطَعْتَ , Hz. Peygamber (s.a.v.) bizden, emriniz baş üstüne diyerek ifade ettiğimiz biatlarımızı kabul eder ve peşinden 'güç yetirebildiğiniz kadarıyla' diyerek eklerdi." [1164] İbn Hibbân, "Kaydettiğimiz iki tahsisi de açıklığa kavuşturan haber" şeklindeki zikr başlığının ardından da şu hadisi vermiştir: "Hz. Peygamber (s.a.v.) Ubade'ye (ö. 34/654) hitap ederek 'Zorluk ve kolaylıkta, hoşuna gitmediği halde, senin aleyhine de olsa, malını

[1159] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/37.
[1160] Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud Mevsıli, *el-İhtiyar li-ta'lili'l-Muhtar*, thk. Mahmud Ebu Dakika (Kahire: Matbaatü'l-Halebi, 1937), 4/164.
[1161] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/491.
[1162] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/44.
[1163] Tayalisi, *Müsned*, 2/184; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/128; Müslim, "İmâre", 39; İbn Mâce, "Cihad", 40; İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/46.
[1164] Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'ani, *el-Musannef* (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1982), 6/5; İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/46.

yeseler ve sırtına da vursalar dinle ve itaat et. Ancak açık bir şekilde Allah'a isyan söz konusu olması hariç."[1165]

İbn Hibbân, Hz. Peygamber'in sünnetlerinde umum lafızla gelen emir veya yasakların bir kısmının tahsis edildiğini, buna dair örneklerin çokça bulunduğunu bildirir.[1166] İbn Hibbân, "فَمَنْ فَارَقَ الْجَمَاعَةَ قِيدَ شِبْرٍ فَقَدْ خَلَعَ رِبْقَةَ الْإِسْلَامِ مِنْ عُنُقِهِ , Her kim, cemaatten bir karış miktar ayrılırsa boynundan İslâm halkasını çıkarmış olur…"[1167] rivâyetindeki maksadı da umum-husus bağlamında tespit etmektedir: "Cemaate bağlı kalmak umum lafızla gelen bir emirdir. Burada maksat hususdur. Cemaat ile Hz. Peygamber'in ashabının icmâı kastedilmektedir. Her kim onların yolunda olur ve fakat sonrakilere muhalefet ederse cemaate karşı çıkmış ve onlardan ayrılmış sayılmaz. Her kim de sahâbenin icmâından ayrılmış ve sonrakilere tabi olmuş ise cemaate karşı çıkmış sayılır…"[1168]

4.4.7 Mücmel-Müfesser İlişkisi

Hadislerin maksatlarının anlaşılmasında az kapalıdan çok kapalıya doğru sıralandığında *hafî*[1169]*, müşkil*[1170]*, mücmel*[1171] *ve müteşabih*[1172] olarak bilinen, mânası kapalı lafızların doğru anlaşılması da oldukça önemli bir konudur. İbn Hibbân da

[1165] Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb b. Süreyc el-Binkesî eş- (ö. 335/946) Şâşî, *el-Müsned* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1989), 3/147; İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/46.
[1166] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/8.
[1167] Tayalisi, *Müsned*, 2/481; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/170.
[1168] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/196 Diğer örnekler için bkz. 2/198; 3/183, 191, 216, 218, 315, 431, 439 .
[1169] Sîgası bakımından anlamı açık olmasına rağmen ârızî bir sebep dolaysısıyla maksada delaletinde, başka bir ifadeyle uygulama alanı kapsamından kaynaklı bir kapalılık bulunan lafız hafî olarak tanımlanmıştır. " وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا , Hırsız erkek ve kadının ellerini kesiniz…" (el-Mâide 5/38) ayetinde geçen "السَّارِقُ , hırsız" kelimesi bu lafza verilen meşhur bir örnektir. Yankesicilik kefen soyuculuk yapan bir kimse de acaba hırsızlık suçunun cezasını mı alacaktır? İşte bu manada bir kapalılık vardır. Zeydan, *el-Veciz fi usuli'l-fikh*, 348.
[1170] Müşkil manasında kapalılık bulunduğu ya da birden fazla mana muhtemel olduğu için delalet ettiği mana ancak başka deliller ya da derinlemesine düşünme yoluyla anlaşılabilen lafızdır. " وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ , Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç kur' süresince beklerler" ayetindeki kur' kelimesi de bir müşkil lafızdır. Müşkil bir lafız ile amel etmek için maksadın ne olduğuna dair deliller iyice incelenmelidir. Atar, *Fıkıh Usulü*, 214.
[1171] Hanefi usulcülere göre "Sözün sahibi tarafından bir açıklama yapılmadıkça kendisiyle neyin kastedildiği anlaşılmayan lafız mânasında usûl-i fıkıh terimidir." Mücmelin hükmü ise "Mücmelle kastedilen mânanın hakikatine inanmak, sözün sahibi tarafından açıklanması için beklemek, yapılan beyanın yeterli olmaması durumunda anlaşılması için üzerinde düşünüp araştırma yapmaktır." Kelâm metodunu benimseyen usulcüler, lafzın kapalı oluşunu ifade etmek üzere "mücmel" ve "müteşâbih" terimlerini kullanırlar. Çoğunluğa göre bunlar eş anlamlı olup birbirinin yerine kullanılabilir. Ferhat Koca, "Mücmel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/451-453.
[1172] Kul açısından, kendisiyle kast edilen mananın anlaşılmasına dair ümidin kalmadığı lafızdır. Bazı surelerin başındaki hâ mim gibi lafızlar veya Allah'a nispet edilen el ve istiva gibi lafızlar buna örnektir. Hükmü, kast edilenin doğruluğuna inanmak ve tevilden kaçınmaktır. H. Yunus Apaydın, *İslam Hukus Usulü* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016), 236.

özellikle mücmel lafızlar üzerinde durmuş, sunduğu örnekler üzerinden açıklamalar yapmıştır.

Sünnetin maksatlarından biri de Kitab'ın mücmellerini tefsir etmektir. İbn Hibbân'a göre sünnetin çoğu bu niteliktedir. Meselâ namazın kaç vakit olmak üzere farz kılındığını sünnet açıklar. "Sünnetin tamamı müstakil bir teşri kaynağıdır. Sünnet, Kitab'ın mücmelini tebyin eder; mübhemini tefsir eder. Mücmel, müfessire muhtaçtır; fakat müfessir mücmele muhtaç değildir. Bu gerçek, sünneti Kitab'a arz etmeyi vacip gören, hadislerin uyuşmadığı şeyleri yapan ve re'y yoluyla hadislerin sıhhatini yok sayan kimseye aykırıdır. "[1173]

Sünnetin bir kısmı mücmel olarak gelir; bir kısmı da bunları tefsir eden haberlerdir. Meselâ "الْحُمَّى مِنْ فَوْرِ جَهَنَّمَ فَأَطْفِئُوهَا بِالْمَاءِ, humma cehennemden bir parçadır. Onu su ile söndürün"[1174] haberi, "إِنَّ الْحُمَّى مِنْ فَيْحِ جَهَنَّمَ، فَأَبْرِدُوهَا بِمَاءِ زَمْزَمَ, humma cehennemden bir parçadır. Onu zemzem ile söndürün"[1175] haberi ile tefsir edilmiştir.[1176]

Özellikle kendi aralarında çelişik gibi görünen hadislerin maksatlarının doğru anlaşılmasında da mücmel-müfesser ilişkisinin gözetilmesi önem arz eder. İbn Hibbân'a göre hiçbir hadis başka bir hadis ile çelişmez; hükmü iptal olmaz ve gerçeğe aykırı görülmez. Kur'an da hadislerden hiçbiriyle neshedilemez. Bilakis hadisler Kitab'ın mücmelini ve müphemini tefsir eder; muhtasar ve müşkilini de açıklar.[1177] Kitab'ın mücmelini tefsir etmesi yönüyle sünnetin bir müfessire ihtiyacı yoktur. Dolayısıyla Kitab'a arz edilmesine de bir ihtiyaç yoktur. Bu da sünnetin tümüyle bağımsız bir kaynak olmasından kaynaklanmaktadır.[1178] Meselâ, müzaraa akdini yasaklayan hadisler ve bu yasaklamayı açıklayan hadisler de mücmel lafızlarla gelen bazı yasaklamaların başka hadislerle açıklanması bağlamında anlaşılabilir. Sâbit b. ed-Dahhâk'ın (ö. 64/684), Hz. Peygamber'in (s.a.v.) müzaraa akdini[1179] yasakladığına

[1173] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/80.
[1174] İbn Ebû Şeybe, *Müsnedu İbn Ebi Şeybe.*, 1/69; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 5/58; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/503; Buhârî, "Bed'u'l-Halk", 10; Müslim, "Selam", 84; İbn Hibban, *Sahih*, 2/108.
[1175] İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 5/58; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/396; İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/108.
[1176] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/108.
[1177] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/21.
[1178] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/80.
[1179] "Ekincilik hususunda yapılan bir akiddir. Bir taraftan arazi, diğer taraftan da çalışma olmak üzere alınacak mahsulün aralarında bölüştürülmek kaydıyla bir tür ortaklık yapmaktır." Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh Istılahları Kâmusu* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1997), 3/475.

dair rivâyeti de bu bağlamda anlaşılabilir.[1180] İbn Ömer'den (ö. 73/693) gelen rivâyetten anlaşılmaktadır ki, öteden beri devam eden arazi kiralama uygulaması bu yasaklamadan sonra terk edilmiştir.[1181] İbn Hibbân, rivâyetleri bir konuda gelen diğer hadisler yoluyla mücmel haberin açıklanması bakımından değerlendirmektedir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) müzaraa akdini haram kılmadığını; fakat insanlara birbirbirlerini yararlandırmayı emrettiğini belirten İbn Abbas (ö. 68/687-88) rivâyetini bu yasaklamanın illeti olarak nitelemektedir.[1182] Akabinde zikredilen, Râfi' b. Hadîc (ö. 73/692) rivâyeti konuyu daha anlaşılır kılmaktadır: "Biz arazimizi kiraya veriyorduk. Yer sahibi su mecralarının iki kenarında bitmiş çayır çimen vb. yerleri, su arklarının karşılayan yerleri istisna ederdi. Sonuçta hasadın bir kısmını heba eder, bir kısmını da teslim ederdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu uygulamayı yasakladı. Ama belli bir tazmin öne sürülürse bunda bir sakınca yoktur."[1183] Bu hadis konuyu biraz aydınlatmaktadır. Yani öteden beri uygulamada taraflar arasında haksızlığa neden olacak birtakım kapalılık, belirsizlik ve keyfî muamele söz konusudur. Karşılıklı bir tazmin kaydı konulmasıyla kiralama akdine cevaz verildiği ortadadır. Acaba bu tazmin ne anlama gelmektedir? İşte bu konuyu da açıklığa kavuşturan bilgi bir sonraki hadis ile verilmektedir. İbn Hibbân, bu hadis için şu zikr başlığını uygun görmüştür: "Râfi' b. Hadîc'in, tazmin lafzıyla maksadı altın ve gümüştür."[1184] Bu rivâyet de aynı sahâbîden nakledilmiştir: "Arazi akarsu kenarlarındaki çimen ve samanlarla birlikte kiralanır, fakat bunlar istisna edilirdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu kimselere arazi kiralamayı yasaklamıştır. Fakat altın ve gümüş karşılığında olursa bunun sakıncası yoktur."[1185] Önceleri uygulanan müzâraa akdinin sonradan yasaklanmasının sebebi, Üseyd b. Züheyr'den (ö. 65/685) nakledilen şu rivâyetle daha da netleşmektedir: "İçimizden bir kimse arazisine ihtiyaç duymazdı da buna muhtaç olan bir başkası üçte bir, dörtte bir ve yarı yarıya anlaşmalı olarak ziraat anlaşması yapardı… Râfi' b. Hadîc bize geldi ve dedi ki: Hz. Peygamber (s.a.v.) size, fayda verecek bu hakl ile ilgili bu akdi yasakladı. Hakl[1186]: Üçte bir, dörtte bir alandır. Her kim tarlasına ihtiyaç duymuyor da (böyle yapıyorsa Müslüman) kardeşine burayı bağışlasın ya da kendisi eksin. Hz. Peygamber

[1180] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/130.
[1181] Müslim, "Büyû", 99; İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/130.
[1182] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/131.
[1183] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/131.
[1184] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/132.
[1185] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/132.
[1186] "Muhâbere, karâh ve hakl terimleri de müzâraa ile eş anlamlıdır. Bk. Kayapınar, "Müzâraa", 32/234-236.

(s.a.v.) size müzâbene[1187] akdini de yasakladı."[1188] İbn Hibbân, bu rivâyetin peşinden, hadis ilminde ehil olmayan kimselerin dirhem karşılığında arazinin kiralanmasının câiz olmadığı vehmine kapılmasına neden olan bir hadisi vermiş ve şu açıklamayı yerinde görmüştür: "O araziyi (Müslüman) kardeşine kiralamasın!" ifadesinden maksat nedb ve irşattır. Çünkü halkın geçim sıkıntısı vardı. Arazinin bağışlanması onlara kiralanmasından daha cazip gelirdi. Bundan dolayı müslümanlar arazinin kiralanmasının câiz olduğu hususunda icmâ etmişlerdir. Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yasakladığı cinsten olanlar hariç."[1189] Şart meçhul olduğu takdirde muhâbere akdinin yasaklandığına dair rivâyetin ardından bunu bildiği halde uygulamaya devam eden kimselerin de Allah ve resûlüne harp açmış kimseler olarak nitelenmek suretiyle ağır bir dille kınandığına dair nakli kaydetmiştir.[1190] Hz. Peygamber'in (s.a.v.) altın ve gümüş karşılığında müzâraa akdine ruhsat verdiği[1191] de konuyla ilgili verilen son rivâyetle anlaşılmaktadır. Böylece İbn Hibbân'ın hadislerdeki maksadı anlamada takip ettiği yöntemlerden biri olarak mücmel rivâyetlerin varsa başka rivâyetlerle tefsir edilmiş olabileceği ihtimalini daima akılda tutmak olduğu söylenebilir.

4.5 Anlatım Biçiminin Maksadına Odaklanma

İbn Hibbân'ın Kur'an-sünnet ilişkisi hakkındaki kanaatini ifade edebilmek için öncelikle Kur'an hakkında yapmış olduğu açıklamalara yer vermek faydalı olacaktır. İbn Hibbân Cehmiyye, Mu'tezile, Hariciler ve Şîa'nın aksine, Ehl-i sünnetin görüşünü paylaşarak Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunmaktadır.[1192] Kur'an'ın lafzı ve mânası, Allah'ın zatıyla kâim ve kadîm bir kelamdır. Hangi bağlamda kullanılırsa kullanılsın; yazılan, işitilen ve okunan Kur'an, Allah'ın ezelî sözüdür.[1193]

[1187] Müzâbene "hurma ağacındaki taze mahsulün kuru hurma, asmasındaki yaş üzümün kuru üzüm ve başağındaki hububatın harmanlanmış kuru mahsul karşılığında aynı ölçüde satılması" demektir. Bk. Celal Yeniçeri, "Müzâbene", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/232-233.

[1188] es-San'ani, *el-Musannef,* 8/95; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/188; İbn Mâce, "Rühûn", 9; İbn Hibbân, *Sahîh,* 3/132; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir,* 4/264.

[1189] İbn Hibbân, *Sahîh,* 3/133.

[1190] İbn Hibbân, *Sahîh,* 3/135.

[1191] İbn Ebû Şeybe, *Musannef,* 4/492; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/145; Dârimî, "Büyû", 75; İbn Hibbân, *Sahîh,* 3/136.

[1192] Faruk Sancar, "Halku'l-Kur'an: Kur'an'ın Yaratılmışlığı Problemi", *Sistematik Kelam,* ed. Mehmet Evkuran (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2019), 301-317.

[1193] İbn Hibbân, *Sahîh,* 1/327.

Kur'an'ı önder kabul edip onunla amel eden kimseyi Kur'an'ın cennete götürmesi; onunla amel etmeyi terk eden kimseyi de cehenneme sevk etmesi hakkındaki rivâyeti de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Cabir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) gelen bir rivâyette Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğu nakledilmektedir: "Kur'an şefaati kabul edilen bir şefaat edicidir, tasdik edilen bir davacıdır. Onu önder edinen kimseyi cennete götürür. Onu arkasına atan kimseyi de cehenneme gönderir."[1194] Bu hadisteki maksat, Kur'an'ın mahiyeti ve niteliği bağlamında anlaşılabilir. Ne var ki bu lafızlar, bu konudaki bilgisiz kimselerin Kur'an'ı yaratılmış bir kul gibi tasvir ettiğini gösteren delil olarak görmesine neden olabilir. Bu hadisteki ifadeler, Arapların, dillerinde bir şeyin ismini, o şeyin sebebine vermeleri şeklindeki anlatım tarzlarından birini yansıtmaktadır. Bir kimseyi cennete ya da cehenneme sevk eden bizzat Kur'an değildir; sevk eden Kur'an ile amel etmektir ki bu fiilin sebebi de Kur'an'dır. Sonuç olarak bu hadisten hareketle Kur'an'ın yaratılmış olduğu yargısına ulaşılamaz.[1195]

İbn Hibbân, Kur'an'ın bazı âyet ve surelerinin diğerlerinden üstün ve değerli olduğuna dair hadisleri de esasında Allah'ın kelamı olması bakımından tüm âyet ve surelerin aynı kıymette olduğu, fakat buna rağmen Kur'an'ı okuyan ya da dinleyen kimse bakımından bazı âyet ve surelerin faziletinin söz konusu olabileceğini savunur. Said b. Muallâ'dan (ö. 73/693) nakledilen rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) "Sana Kur'an'daki en büyük sureyi öğreteyim mi?" buyurmuş ve peşinden "Elhamdü lillahi rabbi'l-âlemin, Seb'u'l-mesânî, verilen Kur'an-ı azîm" buyurmuştur.[1196] İbn Hibbân, "En faziletli sure sözüyle mükâfat bakımından en faziletli sureyi maksat edinmiştir. Yoksa Kur'an'ın bir kısmı diğerinden üstün olması söz konusu değildir" diyerek konuyu maksadı açısından değerlendirmiştir.[1197] Buhârî şârihi İbn Battâl (ö. 449/1057) bu rivâyeti Kur'an'ın bazı âyetlerinin diğerlerinden daha faziletli olduğuna delil olarak değerlendirmiştir. Muteber görmediği kanaatlerden biri olarak, görünüşe göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Kur'an'ın en büyük suresi" ifadesinin anlamı Allah'a kulluk yapan kimselere faydası bakımından büyüklüktür. Çünkü Ümmü'l-Kur'an adıyla da anılan Fâtiha suresi okunmadan namaz bile geçerli değildir. Bu nitelik de başka hiçbir

[1194] es-San'ani, *el-Musannef*, 3/372; İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, 6/130; İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/327; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 9/132.
[1195] İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/327.
[1196] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/506; Dârimî, "Fadâilü'l-Kur'ân", 12; Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 1; İbn Mâce, "Edeb", 52; Ebû Dâvûd, "Ebvâbü'l-vitr", 15; Nesâî, *Nesâî*, "İftitâh",26.
[1197] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/72.

sure için söz konusu olmamıştır.[1198] İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ise bu rivâyetin bazı surelerin diğerine üstün olması hakkında delil olarak kullanıldığını zikretmekle birlikte el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) görüşüne katılarak, faziletin sevap açısından olabileceği değerlendirmesini öne çıkarmıştır. Çünkü daha faziletli olandan düşük olmak bir nâkıslıktır. Allah'ın isimleri, sıfatları ve kelamı ise asla nâkıs olamaz. O halde bu konuda faziletten bahsedilmesi ancak bir kısım âyetlerin okunmasının diğerlerine göre daha fazla olmasıyla açıklanabilir. Bir de sıfatlar bakımından değil de âyetlerin anlamıyla ilgili bir fazilet akla gelebilir. İbn Abbas da (ö. 68/687-88), "Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz"[1199] âyetinde geçen "daha iyisi" ifadesini "daha faydalı, daha mülâyim ve daha yüce" mânalarına yormuştur.[1200] Buhârî şârihlerinden Kastallânî de (ö. 923/1517) aynı kanaati paylaşmıştır.[1201]

"Ebû Ümâme el-Bâhilî'nin (ö. 86/705) şöyle dediği nakledilir: Hz. Peygamber'i (s.a.v.) şöyle derken işittim: "Kur'an'ı öğenin. Zira o, kıyamet gününde onunla ilişkisini sürdüren kimseye şefaatçi olarak gelecektir. Zehravân (iki nur kaynağı) Bakara ve Âl-i İmrân'la da bağınızı devam ettirin. Çünkü o ikisi de kıyamet günü iki bulut gibi çıkıp geleceklerdir…"[1202] İbn Hibbân, âdeti olduğu şekliyle bu hadisi de nevi başlığında açıklamıştır: "Bir şeye, neden olduğu durum üzerinden isim verilir. Maksat bu şeyin kendisi değil; kendisinden kaynaklanan durumdur."[1203] Aynı nevide zikredilen Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) nakledilen diğer hadisteki "Kur'an'dan otuz âyetlik bir sure vardır ki okuyan kimse bağışlanıncaya kadar, bağışlanmasını diler: تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ " [1204] ifadeleri müellif şu şekilde yorumlamıştır: "Okuyan kimseye bağışlanma diler, sözünden maksat okunmasından elde edilen sevaptır. Burada, Mülk suresi kendi yerine kullanıldığı gibi, okunmasından elde edilen sevap yerine kullanılmıştır. Ebû Ümâme'nin rivâyeti de buna benzer. Kur'an'ın sevabı, Bakara suresinin sevabı, Âl-i İmrân suresinin sevabı kastedilmiştir. Çünkü Araplar kendi

[1198] İbn Battâl, *Şerhu Sahih-i Buhari*, 10/245.
[1199] el-Bakara, 2/106
[1200] İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-bârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959), 8/158; 9/54.
[1201] Kastallânî, *İrşadü's-sari li-şerhi Sahihi'l-Buhari*, 7/5.
[1202] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/481; Müslim, "Salâtü'l-Müsafirin", 252.
[1203] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/335.
[1204] İbn Hibban, *Sahih*, 2/335 Benzer rivayetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/353; İbn Mâce, "Edeb", 52; Ebû Dâvûd, "Ebvâbu Kırâati'l-Kur'ân", 3 (No. 1400); Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 9 (No. 2891).

dillerinde, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bir şeyi kendisinden kaynaklanan bir isimle anarlar."[1205]

Kur'an tasavvuru ekseninde hadislerdeki maksadı anlamak bakımından bir örnek de "Ölülerinize Yâ Sîn suresi okuyunuz"[1206] rivâyetidir. Bu rivâyeti "Ölülerinize Lâ ilâhe illallah sözüyle telkin verin"[1207] rivâyetini örnek vererek değerlendiren müellif, burada söylemek istenilen şeyin ölülere Kur'an okunması değil; ölülerin yanında bulunan kimselere okunması olduğunu belirtmiştir.[1208] Bu yorumlar da Kur'an'ın öncelikle hayat süren kimseler için hidâyet ve rahmet kaynağı olduğunu hatırlatan bakış açısının bir yansıması olarak anlaşılabilir.

"İbn Ömer'den (ö. 73/693) şöyle dediği nakledilmiştir: Hz. Peygamber, düşmanın eline geçebileceği korkusuyla Kur'an ile düşman memleketlerine yolculuk yapılmasını yasakladı."[1209] Kur'an'ın müslümanlar için ifade ettiği kıymet göz önüne alarak, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) müslümanlara yanlarında Kur'an bulunduğu halde düşman memleketlere yolculuk yapılmasını yasakladığına dair rivâyeti İbn Hibbân, her zaman ve her şart için geçerli, sabit bir kural olarak okumamıştır. Kur'an'ın korunmasının mümkün olduğu ya da kaybolması endişesinin gerçekten var olmadığı durumlarda bu kısıtlamanın söz konusu olamayacağına işaret etmiştir: "Düşman onu elde eder korkusuyla" sözü düşmanların içinde müslümanların bir zayıflık ve azlık içinde bulunduğunun açık bir beyanıdır. Daha sonra müslümanlar kuvvetli ve çokluk halinde olup da müslümanlardan biri Kur'an ile savaşa çıkar ki o da ordunun ortasında olup kâfirlerin eline Kur'an'ın geçmeyeceğinden emindir. İşte bu durumda bu fiil ona

[1205] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/336. Süyûtî'nin (ö. 911/1505) şefaatçi olan şeyin, Kur'ân okuyan kimsenin elde edeceği sevap olduğu şeklindeki benzer açıklamaları için bkz. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dîbac ala Sahihi'l-İmam Müslim b. el-Haccac*, thk. Ebu İshak el-Huveyni (Suudi Arabistan: Dâru İbn Affan, 1996), 2/400.

[1206] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/474. Benzer rivayetler için bkz. ; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/427; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 24.

[1207] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/474. Benzer rivayetler için bkz. ; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/19; Müslim, "Cenâiz", 1; İbn Mâce, "Cenâiz", 3; Tirmizî, "Cenâiz", 7; Nesâî, *Nesâî*, "Cenâiz", 4.

[1208] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/474 Nevevî (ö. 676/1277) ve Süyûtî de burada ölmüş kimsenin değil; yanındakilerin dinlemesi için Kur'ân okunması istendiği kanaatindedir. ; Nevevî, *el-Minhâc*, 6/219; Süyûtî, *ed-Dîbac ala Sahihi'l-İmam Müslim b. el-Haccac*, 3/7.

[1209] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/298; İmam Mâlik, *Muvatta'*, "Cihad", 7; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/121; Müslim, "İmâre", 93; İbn Mâce, "Cihad", 45.

mubah olur. Her ne zaman bu konuda, bahsettiğimiz gibi bir güvensizlik olursa Kur'an ile kâfirlerin memleketine yolculuk câiz olmaz."[1210]

Hadislerin yazılması câiz midir? Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu konuda bir yasaklaması söz konusu ise bu yasaklama ne anlama gelmektedir? İbn Hibbân'ın maksat eksenli hadis anlama usulünde bu soruların cevabı vardır: "Benden yalnızca Kur'an'ı yazınız. Benden bir şey yazan onu imha etsin"[1211] hadisine bazı yasaklamalarda maksadın, gerçekleşmesi muhtemel bir sebep üzerine bina edildiğine dikkat çekmek üzere yer vermiştir. Nevevî'nin (ö. 676/1277) nakline göre Kâdı Iyâz (ö. 544/1149), sahâbe ve tâbiînden selef bu konuda ihtilaf etmiş, hadislerin yazılmasını bir kısmının uygun görmediği; fakat çoğunluk tarafından buna cevaz verildiğini bildirmiştir.[1212] Süyûtî de bu yasaklamanın hadisleri yazmaya izin verilen hadislerin gelmesiyle neshedildiğini vurgulamaktadır. Yani bu yasaklama hadislerle Kur'an'ın birbirine karıştırılmasından korkulduğunda geçerli olup bu korkudan emin olunduğunda ise buna izin verildiği anlamına gelmektedir. Bir görüşe göre de bu yasak, okuyan kimseyi şüpheye düşürmemek için hadis ile Kur'an âyetlerinin bir sayfada yazılmasına mahsus bir yasaklamadır.[1213] İbn Hibbân da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisini maksat eksenli okumuştur. Kur'an dışındaki bir şeyin yazılmasını yasaklamadan maksat, ona göre Kur'an'ın yazılmış olmasına güvenmekle yetinmeden; ezberleme ve anlama çabasını terk etmeden onu ezberleyip korumayı teşvik etmektir. Bu görüşün doğruluğunun delili Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Ebû Şah için, dinlediği hutbeyi; Abdullah b. Amr'a (ö. 65/684-85) da hadisleri yazmaya izin vermesidir.[1214] Güncel değeri de olan hadislerin yazılması meselesi hakkındaki tartışmalara ana konudan uzaklaşma endişesiyle girilmemiştir.[1215] Böylece İbn Hibbân'ın maksat eksenli hadis anlama usulünde Kur'an tasavvuru düzleminde değerlendirmeleri öne çıkarılmıştır.

[1210] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/298.
[1211] İbn Hibban, *Sahih*, 3/313; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/149; Dârimî, "Mukaddime", 42; Müslim, "Zühd ve'r-Rekâik", 72.
[1212] Nevevî, *el-Minhâc*, 18/129.
[1213] Süyûtî, *ed-Dîbac ala Sahihi'l-İmam Müslim b. el-Haccac*, 6/303.
[1214] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/314.
[1215] Güncel tartışmalar hakkında bk. Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1999 1998), 91-121; Muhittin Düzenli, ""Kur'ân Dışında Benden Hiçbir Şey Yazmayınız" Rivâyeti ile Hadislerin Yazılmasını Yasaklayan Diğer Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkîdi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2023), 20-42.

4.6 Maksatları Anlamada İlleti Tespit Yaklaşımı

Yapılan birçok tarif üzerinden "hükmü gösteren veya gerekli kılan yahut hükmün kendisine bağlandığı durum, vasıf, mâna, gerekçe" şeklinde ifade edilebilecek *illet* fıkıh usulü terimlerinden biridir.[1216] İbn Hibbân, hadisi anlamada maksat eksenli yaklaşımını en açık şekilde ortaya koyan bir usul olarak *illet* kavramını hükmün amacı, hükmün gerçekleştirmek istediği menfaat anlamında kullanmıştır. Bu bakımdan müellifin hadislerin delâlet ettiği şer'î hükümlerin illetleri hususuna ağırlık verdiği, anlaşılması zor olan konularda özellikle bu illetleri zikrettiği veya öne çıkardığı görülmektedir.

4.6.1 Sarih Nası Esas Alması

Hadisleri anlama kategorilerinden biri olarak anlaşılabilecek on altıncı nevi başlığı şu şekildedir: "Belli bir illetin sebebi var olduğunda bir fiil emredilir. Bu sebeb bulunmadığı bir durumda belli bir illet sebebiyle ikinci bir fiil emredilir. Bu illet de birinci fiilin emredilmesine sebep olan illete aykırıdır."[1217] Bu başlık, başka bir ifadeyle hadisleri okuma ve değerlendirme ölçütlerinden birine işaret etmektedir: Hadisleri delil oldukları hükümlerdeki illetleri üzerinden okumak. Nitekim bu nevide kaydedilen tek hadis evlenme konusundadır. Abdullah b. Mes'ud'dan (ö. 32/652-53) rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Ey gençler topluluğu! Sizden evlenmeye gücü yeten evlensin. Çünkü evlenmek gözü haramdan daha çok korur ve ferci de daha çok muhafaza eder. Evlenmeye gücü yetmeyen de oruç tutsun. Çünkü oruç, onun için bir kalkandır."[1218] İbn Hibbân, birinci emrin, yani evlenmenin illeti olarak nasta geçen "gözü haramdan korumak ve iffeti muhafaza etmek"; ikinci emir olan orucun illeti olarak da "şehvetin tesirlerine karşı bir kalkan" olmasını tespit etmiş ve hadisin bu tarzda anlaşılmasına yön vermiştir[1219]. Nakledilen hadiste hükme konu olan fiillerin sağladığı menfaat, korumaya aldığı maslahatı öne çıkarma anlayışı bu yorumlarda açıkça görülmektedir.

[1216] İbrahim Kâfi Dönmez, "İllet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/117-120.
[1217] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/58.
[1218] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/72; Dârimî, "Nikâh", 2; Buhârî, "Savm", 10; Müslim, "Nikâh", 1.
[1219] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/58.

"Emirler mevcut sebepler ve belli illetler üzere konulmuştur" başlıklı doksan beşinci nevi de İbn Hibbân'ın, hadisleri maksatlar üzerinden anlamlandırma çalışmasında gösterdiği usullerden biri olarak kabul edilebilir. Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) bizzat maslahat ya da mefsedetin kendisi olarak tanımladığı illet[1220]; emir ve yasaklar başta olmak üzere dinin tüm alanlarda ortaya koyduğu ilkelerde görülebilir. Kur'an âyetlerinde olduğu gibi hadislerde bu bakış açısı doğru anlamada yol göstericidir.

İmama uyan cemaatin saflarını bir hizada tutmalarını namazın tam olmasını sağlayan bir gereklilik olarak niteleyen İbn Hibbân, bu kanaate şu hadis ile ulaşmaktadır: " سَوُّوا صُفُوفَكُمْ فَإِنَّ تَسْوِيَةَ الصَّفِّ مِنْ تَمَامِ الصَّلَاةِ, Saflarınızı aynı hizada, düzgün tutunuz. Çünkü safın düz tutulması namazın tamam olması şartlarındandır."[1221] " لَتُسَوُّنَّ صُفُوفَكُمْ، أَوْ عِبَادَ اللَّهِ لَيُخَالِفَنَّ اللَّهُ بَيْنَ وجوهكم , Ey Allah'ın kulları, saflarınızı düzeltiniz. Yoksa Allah Teâlâ'nın aranıza düşmanlık sokacağını iyi biliniz"[1222] hadisini de "Namazda safları düz tutmayı terk etmeleri durumunda imama uyan kimseler arasında meydana gelmesi muhtemel durum" başlığıyla nakletmektedir.[1223] Bu da safların düzgün tutulmasının insanlar arasında düşmanlık hislerinin oluşmasından sakınma gayesini göstermektedir.

İbn Hibbân'ın, eserinde özellikle maksatları belirtmek üzere zikrettiği, illetlerden bir kısmını kısa ifadelerle burada sıralamak, ufuk açıcı olacaktır:

- Namaz kılan kimsenin sütreyi yakın tutması şeytanın namazı kesmesine engel olma gayesi taşır.[1224]

- Geceleyin teheccüd namazı kılacak kimsenin uykusu ağır basması durumunda dinlenip uykusunu alması gerektiğine dair emir, uykulu halde kıldığı namaz anında istiğfar edecek yerde kendisi aleyhine sözler söyleme riskinden uzak kalma maksadına hizmet eder.[1225]

[1220] Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*, 2015, 1/264.
[1221] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/201; Dârimî, "Salât", 48; Buhârî, "Ezan", 74; Müslim, "Salât", 124; İbn Mâce, "İkâmet", 50.
[1222] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/338; Buhârî, "Ezan", 71; Müslim, "Salât", 127; Ebû Dâvûd, "Salât" ,93; Tirmizî, "Salât", 53.
[1223] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/401.
[1224] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/403.
[1225] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/403.

- Diğer namazlarda da uyku galip olmasa bile uykulu kimsenin namazı bırakması gerektiğine dair emir de kimsenin bilmeden kendisi aleyhine dua etmesi tehlikesinden korunmasına yöneliktir.[1226]

- Gece namaz kılarken bir kimsenin uyku ağır basmasından dolayı Kur'an okuyamaz hale geldiği takdirde namaz kılmaktan vazgeçmesi gerektiğine yönelik emir de insanın güç yetirebildiği amelleri yapması, o yorulmadıkça Allah'ın da ona ecir ve sevap vermeye devam edeceği bilincini aşılamak maksadı taşır.[1227]

- Geceleyin evlerin kapısını kapama, tulum gibi su kaplarının ağzını bağlama, yemek kaplarının üzerini örtme ve lambaları söndürme fiillerinin besmele çekilerek yapılması emredilmiştir. Bunlar da şeytanın eve girmesi, su ve yemek kaplarını açması ve lambalardaki yakıtı ateşleyerek evleri yakmasını engellemeyi gaye edinir.[1228] Bu fiillerin özellikle geceleyin uyku saatinde yapılmasının emredilmesi de bu vakitlerin şeytanın alevlendiği saatler olmasından kaynaklanmaktadır.[1229]

- Yemeğin tek başına ayrı ayrı yenilmemesi, birlik halinde topluca yenilmesi yönündeki emrin maksadı da toplu halde ve besmele çekerek yemenin berekete vesile olması beklentisidir.[1230]

- Yemeğin, kabın kenarından başlayarak yenilmesi emri, bereketin yemeğin ortasına inmesi illetinden kaynaklanır.[1231]

- Yemeğin sağ elle yenmesi, suyun sağ elle içilmesi emri; sol elle yiyen ve içen şeytana muhalefet maksadına hizmet eder.[1232]

[1226] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/403.
[1227] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/404.
[1228] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/405.
[1229] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/407.
[1230] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/409.
[1231] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/410.
[1232] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/410.

- Yemek yiyen kimsenin düşürdüğü lokmayı yemesi emri, o lokmayı şeytana bırakmamak; yemek tabağını sıyırması emri de umulan bereketten mahrum kalmamak maksatlarını içerir.[1233]

- Yemek kabına düşen sineği yemeğe daldırmak emrinin maksadı sineğin kanadında bulunan şifadan mahrum kalmamaktır.[1234]

- İsmid (Antimon Sb) taşını sürme olarak kullanma emri gözleri kuvvetlendirmek, kirpiklerin gür çıkmasını sağlamak maksadına yöneliktir.[1235]

- Çarşılarda, mescitlerde ok ile gezinen kimselerin okun demir ucunu eliyle kapatması gerektiğine dair emrin maksadı bir müslümana isabet etmesinden sakınmaktır.[1236]

- Ölmüş bir kimseyi bir an önce defnetme emrinin maksadı iyi bir kimseyi hayır ve iyiliğe kavuşturmak; kötü bir kimseyi ise omuzlardan bir an önce atmış olmaktır.[1237]

- Hasta ziyareti ve ölünün kabre kadar uğurlanmasının maksadı, bu vesileyle ahireti hatırlamaktır.[1238]

- Kur'an ezberlemek için çalışmanın maksadı onu unutmaktan korunmaktır.[1239]

[1233] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/412.
[1234] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/414; Ayrıca bu hadisin, ancak yüzyıllar sonra bilim dünyası tarafından keşfedilen bilgiler içerdiğine dair bilimsel araştırma makalesi için bkz. Elena P. Ivanova vd., "Bactericidal activity of self-assembled palmitic and stearic fatty acid crystals on highly ordered pyrolytic graphite", *Acta Biomaterialia* 59 (01 Eylül 2017), 148-157.
[1235] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/415. Ayrıca günümüz bilimsel verileri ışığında da bu metalin faydaları üzerinde durulmuş olması nebevi tavsiyelerin önemi hakkında dikkat çekicidir. "Sağlık personelinin X-ışınlarından korunmasında kullanılan kurşun malzemelere alternatif olabilecek antimon cevheri" üzerine yapılan şu çalışma bunlardan sadece bir örnektir. Bkz. Özlem Vural, *Antimon (cevheri Ve Konsantresi) Ve Demir Konsantresi Katkili Silikon Kauçuk Malzemelerin Diagnostik X-Işinlarini Zayiflatma Özelliklerinin Belirlenmesi* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019).
[1236] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/417.
[1237] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibban, *Sahihu İbn Hibban el-Müsnedü's-sahih ale't-tekâsim ve'l-envâ'*, thk. Mehmed Ali Sönmez - Halis Aydemir (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012), 2/419.
[1238] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/420.
[1239] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/420.

- Bir erkeğin, evlenmeye talip olacağı kadını söz kesilmeden önce görmesine dair emrin maksadı, aralarında bir ilgi bağı kurma çabası ve gözlerinde bir kusur olup olmadığını anlama gayretidir.[1240]

- Erkeğin taşkın veya alıngan davranışlarıyla huzursuzluğa sebep olabilecek eşine karşı nazik ve gönül alıcı bir yaklaşım sergilemesine dair emrin maksadı geçinmenin değişik yollarını aramaktır.[1241]

- Bir müslümanın, üzerinde bir güzellik gördüğü müslüman kardeşini tebrik etmesi ve onun için abdest almasına dair emrin maksadı bu kimsenin nazardan olumsuz etkilenmesini engellemektir.[1242]

- Esneyen bir kimsenin güç yetirebildiği kadarıyla bastırması ve eliyle ağzını kapamasına dair emrin maksadı esneme yoluyla şeytanın ağızdan girmesine engel olmaktır.[1243]

- Namazı imama uyarak kılan kimsenin çıkarmış olduğu ayakkabılarını iki ayağı arasına koyması emrinden maksat bir başkasına eziyet vermekten sakınmaktır.[1244]

- Hz. Peygamber'in (s.a.v.) üzerinde temsiller bulunan nakışlı perdeyi kaldırma emriyle maksadı, bunların dünya ve dünyevî süsleri hatıra getirmesinden kaçınmaktır.[1245]

- Çocuklara güzel isim takılmasına dair emrin maksadı onların kıyamette melekler tarafından bu güzel isimlerle çağrılmasını sağlamaktır.[1246]

- Bedir savaşı esnasında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) develerin çıngıraklarını çıkartma emrinden maksat, meleklerin çıngırak ve köpek bulunan yerde bulunmak istemeyişidir. Böylece bundan dolayı oluşacak mahrumiyetten kaçınmak

[1240] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/420.
[1241] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/421.
[1242] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/422.
[1243] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/425.
[1244] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/425.
[1245] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/426.
[1246] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/426.

amaçlanmıştır. Meleklerin bu yaklaşımından maksatları da şeytanın kullandığı bir vasıta olan çıngıraktan korunmaktır.[1247]

- "وَمَا جَهِلْتُمْ مِنْهُ فَرُدُّوهُ إِلَى عَالِمِهِ, Kur'an'dan bilmediklerinizi bilene sorun!" şeklindeki nebevî emir, her bir âyetin zâhir ve batın yönü olduğuna işaret maksadı taşır. Şu rivâyet bu illete işaret etmektedir: "لكل آية منها ظهر وبطن , Kur'an'ın her bir âyetinin zâhir ve bâtını vardır."[1248]

- Hz. Peygamber (s.a.v.) aralıksız oruç tutmayı yasak kılmış, en sık periyot olarak bir gün arayla oruç tutmayı uygun görmüştür. Maksat güç yetirebilme seviyesini dikkate almaktır. "خُذُوا مِنَ الْعَمَلِ مَا تُطِيقُونَ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا , güç yetirebildiğiniz kadarıyla amel ediniz. Çünkü siz usanmadıkça Allah da usanmaz" lafzı buna delildir. "إِنَّ اللَّهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا, siz usanmadıkça Allah da usanmaz" ifadeleri, ancak muhatap kimsenin anlamasına zemin hazırlamak, maksadı anlaşılır kılmak için kullanılır.[1249]

Yukarıda sayısını çoğaltabileceğimiz örneklerde açıkça görüleceği üzere İbn Hibbân'ın hadislerin maksadını tespit etmede, hadislerin konu olduğu şer'î hükme delâletindeki rolünü esas aldığı, hükmün illeti hakkında bilgi veren sarih lafızlardan yararlandığı anlaşılmaktadır. Müellifin illetleri tespit ederken çoğunlukla, bir rivâyetin ilgili varyantlarında geçen bilgilerden istifade etmiş, hadisin delâlet ettiği hükmün illetini zikretmeye azami derecede gayret sarf ettiği söylenebilir. Nitekim eserin yaklaşık yüz elli yerinde özellikle hadisin illetini ifade etmek üzere "ذِكْرُ الْعِلَّةِ , illetin ifadesi" başlığı koyması ve ardından illet hakkında bilgi veren hadisi nakletmesi bu gerçeği ortaya koymaktadır.

[1247] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/433.
[1248] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/120,121.
[1249] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/443.

4.6.2 İcmâ Delilinden Yararlanması

İbn Hibbân icmâ kavramından vahiy iniş süreci ve Kur'an'ın ikmaline şahit olan, Allah'ın dini tahriften koruyup sonraki nesillere ulaştırmada istihdam ettiği sahâbe icmâını anlar.[1250]

İbn Hibbân'ın ifadeleri şu lafızlarla kayda geçmiştir: إِجْمَاعُ الصَّحَابَةِ الَّذِينَ شَهِدُوا هُبُوطَ الْوَحْيِ والتنزيل وأعيذوا من التحريف والتبديل حَتَّى حَفِظَ اللَّهُ بِهِمُ الدِّينَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ وَصَانَهُ عَنْ ثَلْمِ الْقَادِحِينَ

Fakat ona göre kabul edilebilir icmâ delili ancak sahâbenin ittifak etmesiyle sınırlı değildir. Sahâbenin yolunu takip eden sonraki nesillerden, heva ve heveslerinin peşine takılmayan, din, akıl ve ilmin egemen olduğu icmâ da muteber ve makbul bir delildir.[1251] Müellifin öncelikle sahâbe icmâını öne çıkarması ve sonraki nesillerden de ancak onların yolunu takip edenlerin görüşlerini önemsemesi ilk önce ve esas olarak sahâbe icmâının geçerli ve değerli olduğu anlayışında olduğunu da göstermektedir. İbn Hibbân'ın eserinde bu görüşlerin yansımasının yanında rivâyetlerde yer alan emir ve nehiylerin illetlerini tespit etmede de icmâ delilinden yararlandığına dair iki örnek aşağıdadır.

"Cuma günü gusletmeyi terk edilmesi câiz olmayan bir farz gibi vehmeden kimseleri yanılgıya sevk eden rivâyet" başlığını koyduktan sonra " الْغُسْلُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ عَلَى كُلِّ حَالِمٍ مِنَ الرِّجَالِ وَعَلَى كُلِّ بَالِغٍ مِنَ النساء , Cuma günü ergin erkek-kadın herkese gusül abdesti almak bir görevdir"[1252] rivâyetini nakleden İbn Hibbân, bu hadisteki maksadı ortaya koymak istemiştir. İlk önce bu görüşte olanların delil olarak kullandığı şu rivâyeti ikinci bir hadis olarak nakletmiştir: "غُسْلُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ وَاجِبٌ عَلَى كل محتلم, Cuma günü ihtilam olan herkese gusül farzdır."[1253] Ardından cuma günü gusül abdesti almakla ilgili olarak burada geçen rivâyetlerin, nedb ve irşad maksatlı tavsiye hükmünde olduğuna dair illetin mevcut olduğunu belirtmektedir. Bu illet de şu rivâyette bulunmaktadır: "Sâlim b. Abdullah b. Ömer'in (ö. 106/725), babası İbn Ömer'den naklen anlattığına göre bir cuma günü Hz. Ömer cuma hutbesi verirken bir adam mescide girer. Hz. Ömer, 'bu

[1250] İbn Hibbân'ın ifadeleri şu lafızlarla kayda geçmiştir: إِجْمَاعُ الصَّحَابَةِ الَّذِينَ شَهِدُوا هُبُوطَ الْوَحْيِ والتنزيل وأعيذوا من التحريف والتبديل حَتَّى حَفِظَ اللَّهُ بِهِمُ الدِّينَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ وَصَانَهُ عَنْ ثَلْمِ الْقَادِحِينَ İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/10.
[1251] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/196.
[1252] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/148.
[1253] İmam Mâlik, *Muvatta'*, "Cuma", 2; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/125; Buhârî, "Cuma", 2; İbn Mâce, "İkamet", 80; Ebû Dâvûd, "Taharet", 124; Nesâî, *Nesâî*, "Cuma", 8.

saatte mi geldin?' diyerek adamın neden geç geldiğini sorar. Adam, bugün biraz meşguldüm. Aileme de ezanı işitene kadar yaklaşmadım. Namaz abdesti dışında başka bir şey de yapmadım (gusül abdesti almadım), diye cevap verir. Hz. Ömer de Hz. Peygamber (s.a.v.) gusül abdesti almayı emrettiği halde yalnızca namaz abdesti aldın öyle mi, diyerek karşılık verir."[1254]

İbn Hibbân, rivâyetin önünde vermiş olduğu başlıkla aslında kanaatini ifade etmiştir. Ancak bununla yetinmeyerek bu rivâyetin cuma gününe ulaşan herkese gusül abdesti almanın farz hükmünde olmadığına yeterli bir delil olduğunu savunur. Çünkü hutbe esnasında mescide geç bir vakitte giren kimsenin Hz. Osman (ö. 35/656) olduğunu belirten müellif namaz abdesti dışında, gusül abdesti almadan mescide geldiğini bildirdiği halde ne Hz. Ömer ne de sahâbeden başka bir kimse ona geri gidip gusül almasını ve öylece mescide gelmesini emretmiştir. Ona göre bu ortamda sahâbenin icmâı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) cuma günü gusül abdesti almaya dair emrinin nedb hükmüne delâlet ettiğini en sağlam ve açık bir şekilde ortaya koyan delildir.[1255]

"Câbir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) nakledilen bir rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Kimin arazisi varsa onu ekip biçsin. Ekip biçmeye güç yetiremiyorsa bir müslüman kardeşine bağışlasın, ona ücret karşılığı kiralamasın."[1256] İbn Hibbân bu rivâyeti "İlimde uzmanlaşmamış kimseleri, arazinin dirhem karşılığında kiraya verilmesinin câiz olmadığı yönünde görüş sahibi kılarak yanılgıya sevk eden rivâyet" başlığıyla vermiştir. Yani bu şekilde bir kiralamanın câiz olmadığı kanaatine bazı kimseler tarafından bu rivâyet delil olarak kullanılmaktadır. Müellif "araziyi ücret karşılığında kiralamasın" sözünden maksadın nedb ve irşad (sevap kazandıracak yolu gösterme) olduğunu belirtir. Çünkü insanlar geçim sıkıntısı yaşadığı için elbette bağışlama müslümanlar için daha iyidir; fakat müslümanlar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yasakladığı bazı türler dışında arazi kiralamanın câiz olduğu hususunda icmâ etmişlerdir.[1257]

[1254] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/330; Müslim, "Cuma", 3; İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/150.
[1255] İbn Hibbân, *Sahîh*, 2/150.
[1256] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/145; İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/133.
[1257] İbn Hibbân, *Sahîh*, 3/133.

4.6.3 Îmâ Yönteminden Yararlanması

Ebû Mes'ud el-Ensârî (ö. 42/662 [?]) Hz. Peygamber'in (s.a.v.), Cibril'den namaz vakitlerini öğrendiğini ve onunla namaz kıldığını bizzat Hz. Peygamber'den işittiğini haber vermektedir. Aynı rivâyetin devamında sahâbî râvi, namaz vakitlerini tarif etmiş ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sabah namazını bir defa sabah karanlığında, bir de sabah aydınlığında, en son ve vefatına kadar da sabah karanlığında kıldığını bildirmiştir.[1258] Bu rivâyete göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir kere olmak üzere sabah namazını sabah aydınlığında kılması ve sonra devamlı olarak sabah karanlığında kılmasının illeti ne olabilir? İbn Hibbân, bu sorunun cevabını hadisin maksadını ortaya koymak için aramış ve şu rivâyette yer alan îmâ delilinden yararlanmıştır: "Ebû Hüreyre (ö. 58/678) şöyle demiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.) bize sabah namazını sabah karanlığında kıldırdı. Ertesi gün ise sabah namazını sabah aydınlığında kıldırdı ve şöyle buyurdu: Sabah namazı vaktini soran kimse nerede? (Sabah namazı vakti) dün kıldığım vakitle bugün kıldığım vakit arasıdır." [1259] Müellif Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu fiilleri müminlere dini yaşamayı öğretme maksadıyla yaptığını tespit etmektedir.

Ebû Said el-Hudrî'den (ö. 74/693-94) nakledilen bir rivâyette Hz. Peygamber'in (s.a.v.) öğle namazının ilk iki rekâtın her birinde da otuz âyet, son iki rekâtın her birinde on beş âyet; ikindi namazının ilk iki rekâtın her birinde on beş âyet, son iki rekâtın her birinde ise bunun yarısı kadar âyet okuduğu belirtilmektedir.[1260] İbn Hibbân'a göre öğle ve ikindi namazlarında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kıraat miktarının tahmin yoluyla elde edilen bu bilgileri içeren şu rivâyeti illet olarak kaydetmektedir: Ebû Ma'mer (ö. 60/680), Habbâb b. Eret'e (ö. 37/657) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) öğle ve ikindi namazlarında kıraat ettiğini öğrenince, bunu nereden anladıklarını sorar. Habbâb bunu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sakalının hareketinden anladığını söyler.[1261]

[1258] Buhârî, "Bed'u'l-Halk", 6; Müslim, "Mesâcid", 166; İbn Mâce, "Salât", 1; Ebû Dâvûd, "Salât", 2; İbn Hibban, *Sahih*, 7/193.
[1259] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/173; İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/194.
[1260] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/324; Müslim, "Salât", 157; İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/522.
[1261] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/541; Buhârî, "Ezan", 91; İbn Mâce, "İkâmet", 7; Ebû Dâvûd, "İstftâhi's-salât", 14; İbn Hibban, *Sahih*, 7/522.

Örnekleri çoğaltılabilir bu bilgilerden hareketle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinden maksatları ortaya koymada İbn Hibbân'ın yaklaşımında, illet eksenli anlayışın dayanaklarından birinin îmâ olduğu ifade edilebilir.

4.7 Değerlendirme

İbn Hibbân hadislerdeki gayeleri merkeze almıştır. Bu özellik de *Sahîh*'i tasnif ve tertibiyle kendinden önceki ve sonraki dönem eserlerinden ayırmıştır. Râvi merkezli müsned türünden ve konu merkezli musannef tarzından farklı olarak beş ana kısım üzerinden eserini 400 nevi ve yüzlerce zikr başlıklarıyla hadislerin içeriği ve anlamına ışık tutan eşsiz bir düzen ortaya koymuştur. Bu da hadislerdeki maksatları tespitine yardımcı bir yöntem olmuştur.

Eser, aranan hadislerin bulunmasını zorlaştıran düzeni, nüshaların çoğaltılmaması gibi nedenlerle uzun süredir istifadeden uzak kalmış olabilir. Fıkıh eksenli musannef tarzı eserlerin kullanımının kolaylığı da bu eseri gölgede bırakmış olabilir. Fakat maksat eksenli bir derleme ve düzen anlayışı onun değerini her zaman korumuştur. Maksatları ortaya koymada hadislerin vürûd sebeplerini belirtmesi, hadis yorumunda özellikle hadislerin içerdiği illet/maksat üzerinde durması İbn Hibbân'ın, usûl-ı fıkıh merkezli çalışmasını sağlamıştır. Arap dilindeki yaygın kullanım biçimlerinden yararlanması, sarih-kinayeli lafız ayrımına odaklanması, çokluktan kinaye türü anlatım biçimleri üzerinden bazı lafızları yorumlaması uyguladığı anlama yöntemlerinden bir kısmıdır. Âm-has lafız ayrımı, mücmel-müfesser ilişkisi, hadislerin anlatım biçimleri; sarih nas, icmâ ve îmâ delilleri hadislerin maksadını ortaya koymada İbn Hibbân'ın yoğunlaştığı alanlar olmuştur.

5. SONUÇ

Makâsıd bir taraftan dinin gerçekleştirmek istediği gayeleri ifade ederken diğer taraftan bu gayeleri tespit eksenli yaklaşım anlamında kullanılan bir kavramdır. Şer'î hükümlerin kaynağı olmak bakımından sünnet de bu maksatların belirdiği bir alandır. Bağımsız bir şer'î delil kabiliyetine sahip olmasa da makâsıd anlayışı sünnet birikimini yansıtan hadislerin gayelerini anlamada yardımcı bir öngörü olarak dikkat çekmektedir. Bir usûl-i fıkıh bağlamı olmakla birlikte, hadislerin anlaşılmasında dikkate alınan makâsıd anlayışının hicrî dördüncü yüz yılda gerçekleşen hadis tasnif çalışmasındaki izlerini incelediğimiz bu çalışmada ulaştığımız sonuçlar aşağıda verilmiştir.

1. Tarihsel süreç içinde varlığı kabul gören makâsıd anlayışı zamanla ıstılah haline gelmiştir. İstikrâ, nas, îmâ, icmâ vb. yöntemlerle şer'î maksatların tespitinde etkili olmuştur. Maksatlara varımda Arap dili ve nas bilgisinden ve Şâri'in sükutundan istifade edilmiştir. Kuvveti açısında zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât ayrımına tâbi tutulan makâsıd, kapsam açısından da makâsıd-ı âm, makâsıd-ı has ve makâsıd-ı cüz'iyye şeklinde taksim edilmiştir. Cüz'î maksat ya da şer'î-cüz'î maksat olarak ifade edilen bu maksatlardan âm/küllî maksatlar tespit edilmiştir. Bu çalışma da her bir hadiste ya da hadislerin içerdiği şer'î hükümlerde mevcut makâsıd-ı cüz'iyye üzerinde yoğunlaşmıştır.

2. Farklı ilke ve yöntem sahibi olsalar da ehl-i hadîs ve ehl-i re'y adıyla anılan anlayış sahipleri ne re'yi ve ne de rivâyetleri tamamıyla devre dışı bırakmıştır. Vahiy ürünü kabul ettikleri sünneti koruma altına alma anlayışı Ahmed b. Hanbel örneğinde oluğu gibi ehl-i hadîsi re'y ve kıyas hakkında ehl-i re'ye göre daha katı davranmaya itmiş olsa da bu iki delili tamamıyla reddeden Zâhirîlerden de farklı kılmıştır. Bunun yanında tashih ve taz'îf etmede temkini elden bırakmadıkları rivâyetlerin sübutu merkeze alınmıştır. Ehl-i hadîsin fıkhü'l-hadîsi rivâyetlerin hıfzı, nakli ve isnâd tenkidi gibi konuları içine alan; yalnızca metnin anlaşılmasıyla yetinilmeyen bir hüküm istinbat yöntemidir.

Fakîh ehl-i hadîs fetvadan uzak durduklarından dolayı rivâyetleri birtakım yöntemlerle bir arada sunmuş, hüküm istinbat yollarını belirtmedikleri ricâl ve bâb merkezli tasnifler kaleme almışlardır. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî gibi ehl-i hadîsin tasnif ettiği *câmi' ve sünen*ler fürû fıkıh ağırlıklı bâb isimlendirmeleri tercih edilmesi yönüyle fetvadan uzak durmak ile ehl-i re'y gibi fetvaya açık olmak arasında konumlanmaktadır.[1262] Konuya bu gerçeklik üzerinden bakıldığında İbn Hibbân'ın genel olarak ilk gruba ait görülse de fetvaya yakın olmak açısından ehl-i re'ye daha az mesafeli durduğu anlaşılacaktır. Bu özelliğinin bir görünümü olarak eserinde rivâyetlerin önemli bir kısmında "illetin zikri" başlıkları kullanması, makâsıd anlayışıyla bağ kurulma imkânı müsait bir fakîh muhaddis olarak tebârüz etmesi olarak değerlendirilebilir. Maksat eksenli hadis anlayışını diğer musanniflerden ayrı ve öncelikli bir şekilde İbn Hibbân üzerinden incelemenin de bir nedeni, onun bu konuda açık ve kesin bir şekilde diğerlerinden ayrılmasıdır.

3. Makâsıd anlayışının ilk dönem teorisyenlerinden biri olarak tanımlanmasa da İbn Hibbân, eserinde hadislerden vardığı cüz'î maksatlar konusunda öne çıkmaktadır. Bu açıdan incelenen *Sahîh* güncelliğini koruyan makâsıd yaklaşımına tespit ettiği cüz'î maksatlar üzerinden zemin ve kaynak olarak görülebilir. İbn Hibbân, lafzın arka planıyla ilgilenmiş, sünneti tarihsel ve bölgesel şartlarla sınırlamamış, sünnet birikiminden yararlanmak için tasnif ve tertibiyle kendine has bir yöntem ortaya koymuştur. Çağdaş ilim ehlinden hadisleri anlamada yanlışa düşenler olduğunu düşünmüş, doğru anlamayı sağlama amacıyla hareket etmiştir. Yeterli ilmî donanımdan yoksun ya da kasıtlı yaklaşımların sünneti anlamada engel olduğunu düşünmüş ve hatalı gördüğü değerlendirmelere itiraz etmiştir.

Fakîh muhaddis İbn Hibbân'ın *Sahîh*'indeki rivâyetler sayısı veya başka nitelikleriyle değil, özellikle maksat eksenli hadis anlama yaklaşımı bakımından incelenmiştir. *Sahîh*'te sünnetin izlerini süren rivâyetlerin içerdiği cüz'î maksatlar üzerinde durulmuştur. Rivâyetlerin intikalinde önemli bir yere sahip hadis edebiyatı eserleri, mahiyetlerinin bir parçası olarak hadislerin anlaşılması, güncel yorumları ve İslâm hukuku açısından istihdamı gibi kıymetli bir fonksiyon da icra etmişlerdir. Bunlar arasında kendine has bir yer edinen İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i hadislerin taksim ve tasnif

[1262] Yıldız, *Fıkhü'l-hadîs*, 204-211.

edilmesi, anlam ve içeriği yansıtan başlıklar altında verilmesi ve açıklamalarla kısaca şerh edilmesi yönleriyle öne çıkmaktadır.

4. Makâsıd eksenli bakış açısının egemen olduğu hadis anlama çalışması lafız-mâna arasında dengeyi gözeten, güncelliğini yitirmemiş bir tarihsel tecrübenin ürünü olarak özel bir ilgiyi hak etmektedir. Şer'î maksatları tespit etmede zengin bir kaynak olarak önemli bir yere sahip hadislerin anlaşılmasında da illet/gaye merkezli yaklaşımların varlığı yadsınamaz bir gerçek olarak ortadadır. Araştırmada ulaşılan sonuçlardan biri de bu gerçekle ilgilidir: *Sahîh*'te tahminlerimizin ötesinde sayı ve nitelikte maksat eksenli anlayışın örnekleri mevcuttur. Bundan dolayı İbn Hibbân'ın maksat eksenli anlamada daha fazla anılmasına katkı sağlamak, yerine getirilmesi gerekli ilmî bir görev olarak görülebilir.

Hadislerin maksatlarına özel bir önem vermek ve şer'î maksatları özellikle öne çıkarmakla birlikte İbn Hibbân, elbette ki makâsıd öngörüsünün mimarı değildir. Fakat maksat eksenli anlama ne onun döneminde başlamış ve ne de ondan sonra ilmî gelenekte yerini almıştır. Dolayısıyla maksat eksenli anlama ne ona hasredilebilir ne de ondan soyutlanabilir. Bununla birlikte hadis edebiyatında özellikle hadislerin illetleri hakkında emek sarfetmede çok özel bir yere sahip olduğu söylenebilir. Meselâ onun eseri ne râvi merkezli bir *müsned* çalışması ne de fıkıh kitapları tertibinde bir *musannef* türü bir çalışmadır. O, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 305/1014) hadis ilimleri arasında saydığı fıkhü'l-hadîs ilminin öncülerinden hocası İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbn Huzeyme ve Tahâvî de (ö. 321/933) görülen, çelişkili olduğu düşünülen hadisler üzerinde yoğunlaşmıştır. Hadisleri, bağlayıcılığı hususunda umum-husus, muhtasar-mutekassâ gibi birtakım başlıklar altında incelemekle kalmayıp özellikle, bizim tespitimize göre, iki yüzden fazla gayeyi açıktan ve doğrudan ifadelerle dikkatlere arz etmiştir. Bu da hadis tasnif eserleri arasındaki yegâne yönlerinden biri olarak üzerinde daha fazla çalışılması gereken bir hususu gün yüzüne çıkarmaktadır.

5. İbn Hibbân'ın maksat eksenli anlayışına dair bu çalışmada; evlenmeden yönetimsel kararlara, kardeşlik hukukundan üzerinde yemin edilecek yüce değer anlayışına, adak adamanın gelenekten gelen beklentinin ötesinde kamu yararını da ihtiva eden bir anlam taşıdığına vb. birçok örnek verilmiştir. Bu örnekler yalnızca hadisleri

anlamada ulaştığı bazı maksatları göstermektedir. Bir rivâyet üzerinden bir meseleyi anlama aceleciliğinden kaçınıp bu hadisteki gayeyi anlamaya yardımcı olacak diğer rivâyetleri zikretmesinden, lafzın amaçladığı hedefler üzerinde durduğu anlaşılmaktadır. Eserin bu yönleriyle günümüzde de ilim ehli tarafından güncele taşınması faydalı olacaktır. Bunun dışında tasnif döneminin geride kaldığı bir zaman diliminde telif edilen bu derleme eser, günümüzde hadislerin hidayete davet misyonunu daha belirgin kılmak için maksat eksenli hadis çalışmalarına ufuk ve umut kazandıracaktır.

6. İbn Hibbân'ın yukarıda sayılan bu sonuçlara varmasında elbette sistemli anlama yöntemleri etkili olduğu görülmektedir. Usûl-ı fıkıhta hükme ulaşma, hükmün illetini tespit yöntemlerinden Arap dilinden yararlanma, sarih-kinaye ayrımını dikkate alma, parça-bütün ilişkisi, özel anlamlı lafızlar, âm-has ayrımı, hadislerdeki anlatım biçimleri ve mücmel-müfesser kavramlarını kullanımı bu yöntemlerden bazılarıyla ilgilidir. İcmâ delili olarak sahâbe icmâını anlaması hadislerin maksatlarını anlamada bu delili kullanmasına neden olmuştur. Îmâ gibi, lafzın manaya işaretinde değeri olan delilleri de görmezden gelmemiştir.

7. Aklın hakem olmada öne çıkarıldığı, naklin ispatı ve geçerliliğinin tartışıldığı çağımızda birtakım yaklaşımlarda görüldüğü üzere güncel sorunlar karşısında işlevsiz ve gerçeklerden uzak olma ithamlarıyla gölgelenmeye çalışıldığı bir gerçektir. Bu bakımdan sünnet birikiminin İslâm'ın evrensel ilkelerine kaynaklık eden yönleriyle öne çıkarılması elzemdir. Hadislerin küllî gayelere kaynak olan cüz'î gayelerini özellikle vurgulayan ve yalnızca bir tasnif çalışması olmakla kalmayıp hadisleri anlama çabasının ürünü olan *Sahîh*'in işlevselliği açısından değerlendirilmesi bu ihtiyacı bir nebze karşılayabilir. Ayrıca bu model üzerinden hadis edebiyatının değerlendirilmesi ve güncele hitap eden meseleler hakkında da *Sahîh*'in yöntem edinmede verdiği ufuktan yararlanmak yerinde olacaktır. Bu gerçeğe işaret etmede bir mukaddime sayılabildiği takdirde bu araştırma kendisini başarılı görecektir.

KAYNAKLAR

Aba, Veli - Çiçek, Beytullah. "Hadislerdeki Gusül ile Pratikteki Guslün Karşılaştırılması". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 19/38 (2021), 121-154.

Abdünnâfi İffet Efendi. *Burhân-ı Gelenbevî Tercüme ve Şerhi*. 2 Cilt. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 1. Basım, 2019.

Acar, Yusuf - Tekdamar, Çiğdem. "İbn Hibbân'ın Ebû Hanîfe'yi Cerh Bağlamında Naklettiği Haberlerin Rivâyet Değeri". *AKİF : Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2021), 94-131.

Agitoğlu, Nurullah. "Hadis Tenkidinde Aceleci Tavır Üzerine Bazı Değerlendirmeler -İbn HİbbânÖrneğinde-". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/74 (2020), 504-509.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaut - Adil Mürşid. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2001.

Ahmidan, Ziyad Muhammed. *Makasıdü'ş-şeriati'l-İslamiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004.

Akgündüz, Ahmet. *Karşılaştırılmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017.

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed. *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-mesâbîh*. 11 Cilt. Beyrut, 2007.

Âlim, Yusuf Hâmid el-. *el-Makâsıdü'l-âmme li'ş-şerÎati'l-İslâmiyye*. Riyad: ed-Darü'l-Alemiyye li'l-Kitabi'l-İslami, 2. Basım, 1994.

Allissa, Najmeddin. "ed-Decâcile fî Mîzânî'l-Cerh ve't-Ta'd'il (Kitabü'l-Mecru hayn li-İbn Hibbân Numuzecen)". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/2 (2021), 583-606.

Âmidî, Seyfüddîn Alî b. Muhammed el-. *El-İhkâm Fî Usûli'l-Ahkâm*. thk. Abdürrezzzâk Afîfî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1982.

ani, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'. *el-Musannef*. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Basım, 1982.

Apaydın, H. Yunus. "İbn Abdüsselâm, İzzeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/284-287. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukus Usulü*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2. Basım, 2016.

Apaydın, H. Yunus. "Karâfî'nin İzlediği Yöntemin Genel Çizgileri ve Maslahat Anlayışı". *Makasıd ve İctihad İslam Hukuk Felsefesi Araştırmaları*. ed. Ahmet Yaman. 307-312. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2021.

Apaydın, H. Yunus. "Nas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/391-392. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Aristo. *Organon-V (Topikler)*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1952.

Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Dâiretü'l-marif. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi, 2. Basım, 1971.

Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-bârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959.

Askeri, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl. *Kitâbü's-sınaateyn el-kitâbe ve'ş-şi'r*. thk. Ali Muhammed Bicavi - Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1998.

Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usulü*. 1 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2002.

Atıyye, Cemal. *Nahve tef'ili makasıdi'ş-şeria*. Herndon: Herndon: el-Ma'hedü'l-Alemi li'l-Fikri'l-İslâmî., 2. Basım, 2008.

Atmaca, Gökhan. "Bir Tefsir Kaynağı Olarak İbn Hibbân'ın es-Siretü'n-Nebeviyyesi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 160-178.

Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, 1990.

Aydın, Mehmet Âkif. "Liân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/172-173. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2015.

Aydoğdu, Necdet. "İbn Hibbân'ın Ehl-i Re'ye Yönelttiği Eleştiriler". *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları 8*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 1. Basım, 2021.

Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *Umdetü'l-kârî fî Sahihi'l-Buhari*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.

A'zamî, M. Mustafa el-. *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*. çev. Recep Çetintaş. İstanbul: Usul, 1. Basım, 1998.

A'zamî, M. Mustafa el-. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. 1 Cilt. İz Yayıncılık, 1993.

Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî (ö. 474/1081). *el-Müntekâ Şerhu'l-Muvatta*. 7 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1. Basım, 1913.

Bağcı, Selami. *İbn Hibban'ın Sahih'i Bağlamında Fiilî Sünnet*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.

Bağdâdi, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-. *el-Fakih ve'l-Mütefekkih*. thk. Ebu Abdurrahman Adil b. Yusuf el-Ğarâzî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 2. Basım, 2000.

Bahrululum el-Leknevî, Ebü'l-Ayyâş Muhammed Abdülalî b. Nizâmiddîn b. Kutbiddîn el-Ensârî es-Sihâlevî. *Fevatihü'r-Rahamut Bi-Şerhi Müsellemi's-Sübut*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2002.

Bardakoğlu, Ali. "Âm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/552-553. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.

Bardakoğlu, Ali. "İstihsân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/339-347. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Başaran, Selman. "Hadislerde Mana Rivayetinin Sonuçları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 65-76.

Başaran, Selman. "Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 51-64.

Bayraktar, Ömer. *Tâhir b. Âşûr ve Gaye Görüşü*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2002.

Bayraktutar, Muammer. *İmam Şâfiî'nin Hadis Yorum Metodolojisi*. Ankara: Otto, 1. Basım, 2015.

Bedevi, Yusuf Ahmed Muhammed el-. *Makasıdü'ş-şeria inde İbn Teymiyye*. Ürdün: Daru'n-Nefais, 2000.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud. *Şerhü's-sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Züheyr eş-Şaviş. 16 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-. *Fütûhu'l-Büldân: Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2013.

Bereke, Abdülfettâh Abdullah. "Hakîm et-Tirmizî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/196-199. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetu ahvâli sahibi'ş-şerîa*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1984.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullāh b. Ömer b. Muhammed el-. *Mütekellim Yöntemi Fıkıh Usulü = Minhâcü'l-Vusûl Ila Ilmi'l-Usûl*. çev. Mansur Koçinkağ. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2018.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâliḳ el-Basrî el-. *Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Mahfuzurrahman Zeynullah vd. 18 Cilt. Medine: Mektetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1. Basım, 1988.

Bilgin, Abdülcelil. *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşaf'ı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2007.

Bingöl, Abdulkuddüs. "İstikrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/358-359. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Boynukalın, Ertuğrul. *İslam Hukukunda Gaye Problemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1998.

Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsıdü'ş-Şerîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/423-427. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed el-. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. thk. Muhammed Züheyr b. Nasır en-Nasır. 9 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 2001.

Buti, Muhammed Said Ramadan el-. *Davabitu'l-maslaha fi'ş-şeriati'l-İslamiyye*. Müessesetü'r-Risale, 1973.

Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan. *Davabitü'l-Maslaha Fi'ş-Şeriati'l-İslâmiyye*. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1973.

Cebheci, Ömer Muhammed. *Makasıdü'ş-şeriati'l-İslamiyye*. Trablus: Cinan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.

Cerrahoğlu, İsmail. "İbn Hibbân ve Tefsiri". *Ankara Üniversites İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (1973), 49-57.

Cessâs, Ahmed b. Ali Ebu Bekir el-. *el-Füsûl fi'l-usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf el-Kuvetiyye, 2. Basım, 1994.

Cevherî, İsmail b. Hammad. *es-Sıhâh Tâcü'l-Luga Ve Sıhâhi'l-Arabiyye*. thk. AHmed Abdülğafur Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm ve'l-Melâyîn, 4. Basım, 1987.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. 1 Cilt. İstanbul: Pradigma Yayınları, 7. Basım, 2010.

Cidi, Umar. *et-Teşriu'l-İslami usuluhü ve makasıduhü*. Rabat: Mensuratu Ukaz, 1987.

Cündî, Semih Abülvehhab. *Ehemmiyyetü'l-makasıd fi'ş-şeriati'l-İslamiyye*. Dımaşk: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2008.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *Kitâbü't-ta'rîfât*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-. *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*. thk. Salah b. Muhammed İbn Uveyda. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-. *El-Gıyâsî = Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z-zulem*. thk. Abdülazîm ed-Dîb. 1 Cilt. Kahire: Mektebetu İmam Harameyn, 2. Basım, 1981.

Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 6. Basım, 2008.

Çantay, Hasan Basri. *On Kerre Kırk Hadis*. 3 Cilt. İstanbul, 1955.

Çelik, Yüksel. *İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Dalgın, Nihat. "Secde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/271-272. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl el-. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1. Basım, 2000.

Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullāh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-. *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa*. çev. Mehmet Erdoğan. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 1994.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "İcmâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/417-431. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "İllet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/117-120. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Dönmez, İbrahim Kâfi. *İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı Ve Viii. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora, 1981.

Düzenli, Muhittin. ""Kur'ân Dışında Benden Hiçbir Şey Yazmayınız" Rivâyeti ile Hadislerin Yazılmasını Yasaklayan Diğer Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkîdi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2023), 20-42.

Ebû Avâne, Ya'kūb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî. *Müstahrecü Ebî Avâne*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1998.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistânî. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.

Ebû Suaylik, Muhammed Abdullah. *el-İmâmü'l-Hâfız Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî Feylesûfi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1. Basım, 1995.

Ebu Yahya, Muhammed Hasan. *Ehdafu't-teşrii'l-İslami*. Ürdün: Daru'l-Furkan, 1. Basım, 1985.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', Muhammed b. el-Hüseyn. *el-Udde fî usûli'l-fıkh*. thk. Ahmed b. Ali el-Mebârikî. 5 Cilt. Riyad, 2. Basım, 1990.

Ebû Zehre, Muhammed. *Ebû Hanife ve hayâtühü ve asrühü ârâühü'l-fikhiyye*. 1 Cilt. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 2. Basım, ts.

Ebû Zehre, Muhammed. *İslam'da İtikâdî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Anka Yayıncılık, ts.

Ebû Zehre, Muhammed. *Malik: Hayatuhu Ve Asruhu*. 1 Cilt. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 2. Basım, 1952.

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*. thk. Halil el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1982.

Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm. *Sübülü's-selâm*. 2 Cilt. Dâru'l-Hadis, ts.

Emiroğlu, İbrahim. *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*. İstanbul: Asa Kitabevi, 1999.

Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 5. Basım, 2009.

Ensârî, Fevzan b. Abdülvâhid b. Abdülmuîn el-. *Ârâu'l-İmam İbn Hibban el-Usûliyye fî Sahihihî Cem'an ve Tevsîkan ve Diraseten*. Suudi Arabistan: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 1 Cilt. İstanbul: Ensar, 2. Basım, 2005.

Erdoğan, Mehmet. *İslam Hukukunda Ahkamın Değişmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1990.

Eren, Cüneyt - Uzunoğlu, M. Vecih. *Belâgat Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar*. 1 Cilt. İzmir: Sütun Yayınları, 2006.

Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1999.

Ezherî, Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed Avz Mer'ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1. Basım, 2001.

Fâsî, Allâl. *Makâsidü'ş-Şerîati'l-İslâmiyye ve Mekârimühâ*. Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 5. Basım, 1993.

Fâsî, Allâl el-. *İslam Hukuk Felsefesi Kaynaklar Yöntemler Amaçlar*. çev. Soner Duman - Osman Güman. İstanbul: Mana Yayınları (İlim Yurdu Yayıncılık), 1. Basım, 2014.

Firuzabadi, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *El-Kamusü'l-Muhit*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 8. Basım, 2005.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usul: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*. çev. H. Yunus Apaydın. 2 Cilt. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1. Basım, 1994.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *Fedâihü'l-Bâtıniyye: Batıniliğin İçyüzü*. çev. Avni İlhan. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 1993.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. çev. Mehmet A. Müftüoğlu. thk. A. Fikri Yavuz. 8 Cilt. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *Mihakkü'n-nazar*. çev. Ahmet Kayacık. İstanbul: Ahsen Yayıncılık, 1. Basım, 2002.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *Şifaü'l-galil fî beyâni'ş-şebeh ve'l-muhil ve mesalikü't-ta'lil*. thk. Hamd Kübeysî. 1 Cilt. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1971.

Görmez, Mehmet. "Fıkhü'l-hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/547-549. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Otto, 5. Basım, 2014.

Günay, Hacı Mehmet. "Rukbâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/218-219. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Günel, Fuat. "Hicr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/455-456. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Güngör, Nazife. *İletişime Giriş*. 1 Cilt. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1. Basım, 2011.

Güven, Şahin. *Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında çokanlamlılık sorunu*. İstanbul: Denge Yayınları, 2005.

Haçkalı, Abdurrahman. *İslam Hukuk Tarihinde Gayeci İctihat Metodunun Gelişimi*. İstanbul: Etüt Yayınları, 2004.

Haçkalı, Abdurrahman. *İzzuddin b. Abdisselam'da Maslahat Nazariyesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999.

Hâdimî, Nureddin b. Muhtâr el-. *el-İctihâdü'l-makâsıdî hucciyyetühü davâbitühü mecâlâtühü*. 1 Cilt. Katar: Riâsetü'l-Mehâkimi'ş-Şer'iyye ve'ş-Şüûni'd-Dîniyye fî Devleti Katar, 1. Basım, 1998.

Hâdimî, Nureddin b. Muhtâr el-. *İlmü'l-makâsıdi'ş-şer'iyye*. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1. Basım, 2001.

Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî - İbrahim Samerrâî. 8 Cilt. Dâr ve Mektebetü'l-Hilal, ts.

Hallâf, Abdülvahhâp. *İslam Hukuk Felsefesi: İlmu Usûli'l-Fıkh*. çev. Hüseyin Atay. 1 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1985.

Hameş, Adâb b. Mahmud el-. *Muhammed b. Hibbân el-Büstî ve Menhecühü fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*. Suudi Arabistan: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ Külliyyetü'ş-Şerîa ed-Dirâsâtü'l-Ulyâ eş-Şer'iyye, Yüksek Lisans Tezi, 1985.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 2. Basım, 1995.

Hammâd, Nezih. *İktisadî Fıkıh Terimleri*. çev. Recep Ulusoy. 1 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.

Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-. *Mefâtîhu'l-ulûm*. thk. İbrahim el-Ebyârî. 1 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 2. Basım, ts.

Hasani, İsmail. *Nazariyyetü'l-makasıd inde'l-İmam Muhammed et-Tahir b. Âşur*. Washington: el-Ma'hedü'l-Alemi li'l-Fikri'l-İslâmî [The International Institute of Islamic Thought], 1995.

Hatiboğlu, İbrahim. "Musannef". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/235-236. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî el-. *Me'âlimü's-sünen*. Halep: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1932.

Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-. *Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâidi İbn Hibbân*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-. *Şemsü'l-Ulum Ve Devau Kelami'l-Arab Mine'l-Kulum*. thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amri vd. 11 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1999.

Humeydi, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İsa. *el-Müsned*. Suriye: Dâru's-Saka, 1. Basım, 1996.

Işık, Mustafa. "Hadis/Sünnette 'Serbest Bölge': İbn Hibban'ın (ö. 354/965) el-Tekâsîm'i Özelinde = 'Free Zone' in Hadith/Sunnah: Special of Ibn Hibban's (d.354/965) al-Tekâsam". *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* VIII/31 (2021), 226-241.

Işık, Mustafa. *İbn Huzeyme, Sahih'i ve İbn Hibbân'ın Sahih'i ile Mukayesesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

Ivanova, Elena P. vd. "Bactericidal activity of self-assembled palmitic and stearic fatty acid crystals on highly ordered pyrolytic graphite". *Acta Biomaterialia* 59 (01 Eylül 2017), 148-157. https://doi.org/10.1016/j.actbio.2017.07.004

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. *Câmiu beyâni'l-ilmi ve fadlih*. thk. Ebi'l-Eşbâl Züheyrî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1994.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. *el-İstizkar li-mezahibi fukahai'l-emsar ve ulemai'l-ektar*. thk. Salim Muhammed Ata - Muhammed Al Mavez. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2000.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. *et-Temhid lima fi'l-Muvatta mine'l-meani*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülkebir el-Bekrî. 24 Cilt. Fas: Vİzâretü Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1967.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-İkdü'l-ferid*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkī. *Târihu Dımaşk*. thk. Muhibbüddin Ebi Said Amr b. Garame el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.

İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*. çev. Mehmet Erdoğan - Vecdi Akyüz. İstanbul: Rağbet, 3. Basım, 1999.

İbn Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi. *Makasıdü'ş-Şeriati'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Benânî, 2001.

İbn Balabân, el-Emir Alâuddin Ali el-Fârisî. *el-İhsân bi tertibi Sahih İbn Hibban*. thk. Kemal Yusuf Hût. 7 Cilt. Beyrut: Dâ-rü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014.

İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Kurtubî (ö. 449/1057). *Şerhu Sahih-i Buhari*. thk. Ebû Temim Yasir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 2003.

İbn Düreyd, Muhammed b. el-Hasan. *Cemheretü'l-luga*. thk. Remzi Münir Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm ve'l-Melâyîn, 1. Basım, 1987.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Âdâbü'ş-Şâfiî ve menâkıbüh*. thk. Abdülğani Abdülhalık. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asar*. thk. Kemal Yusuf Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1989.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b Muhammed b İbrâhim. *Müsnedu İbn Ebi Şeybe.* Riyad: Darü'l-Vatan, 1997.

İbn Ebu Şeybe, Ebû Bekr Abdullāh b. Muhammed İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *Kitâbü'l-edeb*. thk. Muhammed Rıza el-Kahveci. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1999.

İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Takrîr ve't-Tahbîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1983.

İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1900.

İbn Hamza el-Hüseynî, İbrâhim b. Muhammed b. Kemâleddin ed-Dımaşkî. *el-Beyân ve't-ta'rif fî esbabi vürudi'l-hadisi'ş-şerif*. thk. Seyfüddin Kâtib. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed ez-Zâhirî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed ez-Zâhirî. *et-Takrib li-haddi'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfazi'l-ammiyye ve'l-emsileti'l-fıkhiyye*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1. Basım, 1900.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed ez-Zâhirî. *Resâilü İbn Hazm*. thk. İhsan Abbas. 4 Cilt. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1981.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 1988.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *es-Sikât*. thk. Muhammed Abdürreşid. 9 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1. Basım, 1973.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *es-Siretü'n-nebeviyye ve ahbarü'l-hulefa*. thk. Sa'd Kerim el-Fakiy. İskenderiye: Dârü İbn Haldun, ts.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Kitâbü(ma'rifeti)'l-Mecruhin Mine'l-Muhaddisin Ve'd-Duafa Ve'l-Metrukin*. thk. Mahmud İbrahim Zâyed. 3 Cilt. Halep: Dârü'l-Va'y, 1. Basım, 1976.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*. çev. Merzuk Ali İbrahim. 1 Cilt. Mansure: Dârü'l-Vefâ, 1. Basım, 1991.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Ravzatü'l-Ukalâ Ve Nüzhetü'l-Fuzalâ*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Sahîh İbn Hibbân bi tertibi''l-Emîr Alâaddin el-Fârisî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 2 Cilt. Mısır: Dârü'l-Meârif, 1. Basım, ts.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Sahîhu İbn Hibbân el-Müsnedü's-sahih ale't-tekâsim ve'l-envâ'*. thk. Mehmet Ali Sönmez - Halis Aydemir. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1. Basım, 2012.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Târîhu's-sahâbe*. thk. Buran Dannavi. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1988.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemi. *Sahîh*. thk. M. Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.

İbn Kayyim, Ebû Abdullah Şemseddin el-Cevziyye. *İ'lâmü'l-muvakkiîn an Rabbi'l-Alemin*. thk. Muhammed Abdüsselam İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'lİlmiyye, 1. Basım, 1991.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī el-Hanbelî. *el-Emsâl fi'l-Kur'âni'l-Kerim*. thk. Ebu Huzeyfe İbrahim b. Muhammed. 1 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sahabe, 1. Basım, 1986.

İbn Kudame, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed. *Ravzatü'n-Nazır Ve Cünnetü'l-Münazır Fî Usuli'l-Fıkh Ala Mezhebi'l-Imam Ahmed B. Hanbel*. 2 Cilt. Müessesetü'r-Reyyân, 2. Basım, 2002.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullāh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme (ö. 620/1223). *el-Muğnî*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kâhire, 1968.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah. *Hadis Müdafaası*. çev. M. Hayri Kırbaşoğlu. Ankara: Otto, 2. Basım, 2017.

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini. nşr. Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1953.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed. *Lisanu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1993.

İbn Râhûye, Ebû Ya'kub İbn Rahuye İshak b. İbrâhim b. Mahled. *Müsned*. thk. Abdülğafur b. Abdülhak Bellûşî. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-İman, 1. Basım, 1991.

İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed. *Fethü'l-bari şerhi Sahih-i Buhari*. thk. Mecdî b. Abdülhalık. Kahire: Mektebü Tahkik Dari'l-Harameyn, 1. Basım, 1996.

İbn Reşik Kayrevani, Ebû Ali Hasan b. Reşik Ezdi. *el-Umde fî mehasini'ş-şi'r ve âdâbih*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Dârü'l-Ceyl, 5. Basım, 1981.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *el-Beyan ve't-Tahsil*. thk. Muhammed Haccî. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslami, 2. Basım, 1988.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1990.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali. *el-Muhassas*. thk. Halil İbrahim Cefal. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1996.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali. *el-Muhkem ve'l-muhîti'l-a'zam*. thk. Abdülhamid Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2000.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *İktizâ'ü's-Sırâti'l-Müstakim Li Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm*. thk. Nasır Abdülkerim el-Akl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Alemi'l-Kütüb, 7. Basım, 1999.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *El-Kavaidü'n-Nuraniyye El-Fıkhiyye*. thk. Ahmed b. Muhammed el-Halil. 1 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 2001.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim. *Mecmûü'l-Fetava*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Asımi. 37 Cilt. Suudi Arabistan: Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1995.

İbn Zigaybe, İzzeddin. *el-Makasidu'l-amme li'ş-şeriati'l-İlslamiyye*. Kahire: Daru's-Safvet, 1996.

İbnü'l-Hacib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Muhtasaru Müntehe's-Sûl Ve'l-Emel Fi Ilmeyi'l-Usul Ve'l-Cedel*. thk. Nezir Hamadu. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006.

İbnü'l-Hümam, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid. *Fethu'l-Kadir*. 10 Cilt. Darü'l-Fikr, ts.

İbnü'l-Hümam, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Et-Tahrir Fî Usuli'l-Fıkh*. 1 Cilt. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1932.

İbnü'l-Lahhâm, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Ba'lî ed-Dımaşkī. *el-Muhtasar fi Usûli'l-Fıkh Alâ Mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed Mazhar Beka. 1 Cilt. Suudi Arabistan: Camiatü'l-Melik Abdülaziz, ts.

İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, Muhammed b. Ahmed. *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed ez-Zühaylî - Nezih Hammâd. 4 Cilt. Dımaşk: Mektebetü'l-Ubeykân, 2. Basım, 1997.

İlhan, Cengiz. *Hukukun Doksan Dokuz İlkesi*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1. Basım, 2003.

İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes. *Muvatta'*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1985.

İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1985.

İsnevî, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan. *Nihayetü's-Sul Fî Şerhi Minhaci'l-Vüsul*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1999.

İzz b. Abdüsselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz. *Kavâidü'l-Ahkâm Fî Mesâlihi'l-Enâm*. thk. Tâhâ Abdur'r-raûf Sa'd. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1991.

Jirou, Yousef. "İbn Hıbbân'ın Sema' Şartları ve Râvilerin Tedlîse Düşmeleri Konusundaki Hükümleri Barındıran Eseri". *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi* 8 (2021), 69-86.

Kahraman, Abdullah. *Fıkıh Usulü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 3. Basım, 2014.

Kallek, Cengiz. "Kaffâl, Muhammed b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/146-148. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Kallek, Cengiz. "Müd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/455-457. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Kallek, Cengiz. "Sâ'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/317-319. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Kapar, Mehmet Ali. "Safvân b. Ümeyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/486-487. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Karadâvî, Yusuf el-. *El-Medhal li-Dirasati's-Sünneti'n-Nebeviyye*. 1 Cilt. Dârü'n-Neşr, 1991.

Karadavi, Yusuf el-. *Kur'an Ve Sünnet Işığında İslam Fıkhını Yeniden Okumak*. çev. Abdullah Kahraman. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2. Basım, 2016.

Karadâvî, Yusuf el-. *Sünneti Anlamada Yöntem*. çev. Hanifi Erul. 1 Cilt. Kayseri: Nida Yayıncılık, 1. Basım, 2008.

Karâfî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b İdris b Abdürrahim. *El-Furuk = Envarü'l-Buruk Fi Envai'l-Furuk.* 4 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1928.

Karâfî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b İdris b Abdürrahim. *el-İhkam Fî Temyizi'l-Fetava Ani'l-Ahkâm Ve Tasarrufatü'l-Kadi Ve'l-Imam.* thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 1 Cilt. Haleb: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1995.

Karâfî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b İdris b Abdürrahim. *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*. thk. Tâhâ Abdur'r-raûf Sa'd. 1 Cilt. Kahire: Şeriketü't-Tıbâati'l-Fenniyyeti'll-Müttehide, 1. Basım, 1973.

Karâfî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b İdris b Abdürrahim. *Zahire*. thk. Muhammed Haccî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1994.

Karaman, Hayrettin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975.

Karume, Fatıma. *el-Makâsidü'l-cüz'iyye inde'l-İmam Muhammed Tahir b. Âşûr*. Cezâyir: Ahmed Dirâye, Doktora Tezi, 2019.

Kâsânî, Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi'ş-Şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1986.

Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-. *İrşadü's-sari li-şerhi Sahihi'l-Buhari*. 10 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Kübra el-Emiriyye, 7. Basım, 1905.

Kâtibî, Ebü'l-Hasan Necmeddin Debiran Ali b. Ömer b. Ali. *Şemsiyye Risalesi*. thk. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Kaya, Ali. "İbn Hibbân'ın Antakya Rihlesi ve Burada Hadis Dinlediği Hocaları". *Al-Farabi İnternational Journal on Social Sciences* 5/1 (Mart 2020), 42-54.

Kaya, Eyyüp Said. "Mâlikî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/519-535. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Kayapınar, Hüseyin. "Müzâraa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/234-236. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Kazvînî, Ahmed b. Fâris el-. *Mu'cemu Mekâyîsi'l-luga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Dârü'l-Fikr, 1979.

Kelebek, Mustafa. "İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000), 325-373.

Kemal, Ali Şikos el-. *Ârâu'l-İmam İbn Hibban el-Hadisiyye min Hilali Kitabihi es-Sahih*. Cezayir: Hac Lakhdar, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Keşk, Muhammed. *el-Ârâü'l-Fıkhiyye li'bn Hibbân fî Sahihihi Cem' ve Dirâse min Kitâbi't-Tahâre*. Malezya: Câmiatü'l-Medineti'l-Âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Kevserî, Muhammed Zahid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. 1 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, 1. Basım, ts.

Keylani, İbrahim b. Zeyd. *Kavaidü'l-makasıd inde'l-İmam eş-Şatıbi*. Dımaşk: Darü'l-Fikr, 2000.

Kılıç, Veysel. "Dilin İşlevleri Metin Eylem Kuramı Yaklaşımı". *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2007), 124-138.

Kılıçer, M. Esat. "Ehl-i Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/140-141. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Koca, Ferhat. "İbn Teymiyye, Takıyyüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/391-405. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Koca, Ferhat. “İslam Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmeddin et-Tûfî’nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi”. *İlam Araştırma Dergisi* 1/1 (Haziran 1996), 30.

Koca, Ferhat. “Mücmel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/451-453. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Koca, Ferhat. “Müşterek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/172-174. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Koca, Ferhat. “Tahsis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/432-434. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Köktaş, Yavuz - Kurt, İsmail. “İbn Hibbân’ın Kitâbü’l-Mecrûhîn’deki Ricâl Tenkit Metodu”. *Turkish Studies Comparative Religious Studies* XIV/4 (2019), 713-725.

Kurt, İsmail. *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi İbn Hibban ve İbn Adî Örneğinde*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Umretü’l-Kazâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/153-155. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Maden, Gülhan. *Maturidi’nin Te’vilatu’l-Kur’an’ında Makasıd Eksenli Tefsir Yöntemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Ma’tûk, Hasan Abdullah Hasan. *el-Bu’du’l-makâsıdî li’l-hadisi’ş-şerif ve tatbîkâtühû inde’l-fukahâ*. Nablus: Câmiatü’n-Necah, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Mâverdî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*. 1 Cilt. Kahire: Dârü’l-Hadis, ts.

Merdavi, Ebü’l-Hasan Alaeddin Ali b. Süleyman b. Ahmed. *Et-Tahbir Şerhü’t-Tahrir Fî Usuli’l-Fıkhi’l-Hanbeli*. thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrin. 8 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1. Basım, 2000.

Mevsıli, Ebü’l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud. *el-İhtiyar li-ta’lili’l-Muhtar*. thk. Mahmud Ebu Dakika. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü’l-Halebi, 1937.

Meydânî, Ebü’l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-. *Mecmaü’l-emsal*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, ts.

Muzaffer, Muhammed Rıza el-. *el-Mantık*. Necef: Matbaatü'n-Nu'mân, 3. Basım, 1968.

Mübdil, Abdülaziz b. Abdullah el-. *Ârâu İbn Hibban fi Mesaili'l-Akideh ve Menhecühü fi Ardihâ*. Suudi Arabistan: Câmiatü'l-Melik Suud, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-. *Feyzü'l-kadir şerhu'l-Câmii's-sagir*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübrâ, 1. Basım, 1937.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccâc. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-. *es-Sünenü'l-me'sure*. thk. Abdülmu'ti Emin Kal'aci. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1. Basım, 1985.

Nassan, Musa. *Esbâbü Vürüdü'l-Hadis ve İbn Hibbân'ın Sahih'inde Sebeb-i Vürüd İle İlgili Verdiği Bilgilerin İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Nedvî, Ali Ahmed en-. *el-Kavâidu'l-fikhiyye*. 1 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 3. Basım, 1994.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-. *Sünen*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1986.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-. *el-Mecmu' Şerhu'l-Mühezzeb*. 20 Cilt. Darü'l-Fikr, ts.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-. *el-Minhâc Şerhu Sahih-i Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1972.

Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*. thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1977.

Nûristânî, Muhammed Muhammedî b. Muhammed Cemil en-. *el-Medhal ilâ Sahih el-İmam İbn Hibban*. 1 Cilt. Kuveyt: Mektebetü'ş-Şuûni'l-Fenniyyeh, 2. Basım, 2018.

Oral, Kenan. *Hadis Literatüründeki Hâricîlerle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Öğüt, Salim. "Tavaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/178-180. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Özçeltikçi, Ümmühan. *İbn Hibbân'ın Karşıt Anlamlı Hadisleri Hadisin Bütünlüğü İlkesiyle Sahih'in Değerlendirilişi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Özel, Ahmet. "Adak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/337-340. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Özen, Şükrü. "Nehaî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/535-538. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Özpınar, Ömer. *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi Buhari Örneği*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2004.

Özşenel, Mehmet. *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999.

Pakır, Mehmet Faruk. "İbn Hibbân'ın Siyer Anlatımı -Es-Sîretü'n-Nebeviyye ve'l-Ahbâru'l-Hulefâ Eseri Özelinde-". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 7 (2020), 87-102.

Pekcan, Ali. "Çağimizda Kaleme Alinmiş 'Makâsid/Maslahat' Merkezli Çalişma Ve Eserlere Dair Bibliyoğrafya". *Bilimnâme* 3/7 (Ocak 2005), 143-152.

Pekcan, Ali. *İslam Hukuk Felsefesinde Makasıdu'ş-Şeria*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.

Pekcan, Ali. "Makâsıd Düşüncesine Dair Yeni Eserler". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005), 433-444.

Pekcan, Ali. "Makâsıd Literatürüne Dair". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 11 (2008), 417-438.

Ramlî, Muhammed Ruzeymî b. "Fehmü'l-hadîs fî dav'i'l-makâsıdi'ş-şer'iyye: Te'sîl ve fevâid ve davâbid". *el-Hadis: Mecelle İlmiyye Muhakkeme* 5/9 (2015), 7-29.

Raysûnî, Ahmed er-. *Nazariyyetü'l-Makâsıd Inde'l-İmam Eş-Şâtıbî*. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Âlemî li'l-fikri'l-İslâmî, 4. Basım, 1995.

Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-. *El-Mahsul Fî Ilmi Usûli'l-Fıkh*. thk. Tâhâ Cabir Feyyaz el-Alvânî. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 3. Basım, 1997.

Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr. *Muhtârü's-Sıhâh*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999.

Reşid Rıza, Muhammed. *Tarihü'l-Üstazü'l-İmam Eş-Şeyh Muhammed Abduh*. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Fazîle, 2. Basım, 2006.

Sahnûn, Abdüsselam b. Saîd Tenuhi. *el-Müdevvene*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.

Salih, Muhammed Kerremallah. *Nazariyyetü'l-makasıd inde'l-İmam eş-Şahveliyyullah ed-Dihlevi*. Sudan: Camiatü Ümmi Derman, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Sancar, Faruk. "Halku'l-Kur'an: Kur'an'ın Yaratılmışlığı Problemi". *Sistematik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. 301-317. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2019.

Savi, Ahmed b. Muhammed Savi Maliki Halveti. *Bulgatü's-Salik li-Akrebi'l-Mesalik ila Mezhebi'l-İmam Malik*. 4 Cilt. Darü'l-Mearif, ts.

Schacht, Joseph. *İslam Hukukuna Giriş*. Ankara : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1977.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi es-. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemani el-Muallimi. 13 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1. Basım, 1962.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed. *Kavâtıü'l-edille fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1999.

Senûsî, Ahmed Tayyip es-. *el-İstikrâ ve Eseruhu fi'l-Kavâidi'l-Usûliyyeti ve'l-Fıkhiyye*. Suudi Arabistan: Dâru't-Tedmuriyye, 3. Basım, 2009.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Usûl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Seyf, Süleyman b Abdullah es- - Çalgan, Mehmet Ali. "İbn Hibbân'ın Kitâbu'l-Mecrûhîn'de Kullandığı Metin Tenkidi Esasları = Criteria of Content Criticism

That Ibn Hibban Employs in Kitâb al-Mecrûhîn". *Antakiyat: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/2 (2022), 323-348.

Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 5. Basım, 1956.

Sezgin, M. Fuad. *Tarihü't-türasi'l-Arabi*. çev. Mahmûd Fevzi Hicazi. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991.

Sezgin, M. Fuad. *Tarihü't-türasi'l-Arabi [GAS] : Ulumü'l-Kur'an ve'l-hadis*. çev. Mahmûd Fehmi Hicazi. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991.

Sıddîkî, Muhammed Zübeyr. *Hadis Edebiyatı Tarihi Menşei, Tekâmülü, Hususiyetleri ve Tenkidi*. çev. Yusuf Ziya Kavakçı. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1. Basım, 1966.

Sönmez, Mehmet Ali. "İbn Hibbân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/63-64. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Sönmez, Mehmet Ali. "İbn Hibbân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ocak 2024. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hibban

Sönmez, Mehmet Ali. "İbnu Hibbân ve Ona Nisbet Edilen Tefsîr". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1990), 93-104.

Sübkî, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi. *Tabakâtü'ş-Şafiiyyeti'l-Kübra*. thk. Mahmûd Muhammed Tanahi - Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Hicr, 2. Basım, 1992.

Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *ed-Dîbac ala Sahihi'l-İmam Müslim b. el-Haccac*. thk. Ebu İshak el-Huveyni. 6 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbn Affan, 1. Basım, 1996.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *El-İtkân Fî Ulumi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar - Muhammed el-Faryâbî. 2 Cilt. Dâru Taybe, ts.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *Cimâu'l-ilim*. 1 Cilt. Dârü'l-Âsâr, 1. Basım, 2002.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *el-Ümm*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990.

Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1. Basım, 1940.

Şahin, Osman. "Sahâbe ve Tâbiûn Müçtehitlerinin Yeni Gelişmeler Karşısındaki Tutumlarının Hukuk Metodolojisi Açısından Analizi". *Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 9-10 (2006), 45-74.

Şâşî, Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb b. Süreyc el-Binkesî eş- (ö. 335/946). *el-Müsned*. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 1989.

Şâtıbî, Ebû İshak İbrâhim. *el-Muvafakât*. thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan Âl Salman. 7 Cilt. Huber: Dâru İbn Affan, 1. Basım, 1997.

Şâtıbî, Ebû İshak İbrâhim b. Musa eş-. *el-İ'tisâm*. thk. Muhammed b. Abdurrahman eş-Şakîr vd. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 2008.

Şâtıbî, Ebû İshak İbrâhim b. Musa eş-. *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*. çev. Mehmet Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 5. Basım, 2015.

Şâtıbî, Ebû İshak İbrâhim b. Musa eş-. *el-Muvâfakât: İslami İlimler Metodolojisi*. çev. Mehmet Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Şelebî, Muhammed Mustafa. *Ta'lîlü'l-ahkâm*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 2. Basım, 1981.

Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî. *"İlelü'ş-şerâ'i" ve'l-ahkâm*. thk. Muhammed Sâdık Bahrululûm, 1966.

Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-. *et-Tebsira fî Usûli'l-Fıkh*. thk. Muhammed Hasan Hayto. 1 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1980.

Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kadi. *Tabakatü'ş-Şafiiyye*. thk. Hafız Abdülhalim Han. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, ts.

Taberânî, Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebir*. Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 2. Basım, 1994.

Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Câmiu’l-beyan an te’vîli âyi’l-Kur’an*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Müessesetü’r-Risale, 1. Basım, 2000.

Tahâvî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-. *Şerhu Me’âni’l-âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr - Muhammed Seyyid Câdd el-Hak. 5 Cilt. Kahire: Âlemü’l-Kütüb, 1. Basım, 1994.

Tahâvî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-. *Şerhu Müşkili’l-âsar*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1. Basım, 1994.

Tayalisi, Ebû Davud Süleyman b. Davud b. Carud Farisi. *Müsned*. thk. Dr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türki. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hecr, 1. Basım, 1999.

Teftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-. *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki’t-Tenkîh*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.

Tehânevî, Muhammed A‘lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-. *Keşşâfu Istılâhâti’l-Fünûn Ve’l-Ulûm*. ed. Refik el-Acem. çev. Corc Zeynati - Abdullah Halidi. thk. Ali Dahruc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1. Basım, 1996.

Tekdamar, Çiğdem. *İbn Hibbân’ın Ebû Hanîfe Eleştirileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Tetik, Bünyamin. *Açıklamalı Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Nesil, 1. Basım, 2013.

Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-. *es-Salatü ve Makasıdüha*. thk. Hüsni Nasr Zeydan. Mısır: Dâ-rü’l-Kitabi’l-Arabiyye, 1965.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi et-. thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. 5 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1975.

Tûfî, Ebü’r-Rebi’ Necmeddin Süleyman b. Abdülkavi. *Risâle Fî Riayeti’l-Maslaha*. thk. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih. Kahire: İdaretü’l-Mısriyyeti’l-Lübnani, 1. Basım, 1993.

Tûfî, Necmeddin Süleyman b. Abdülkavî et-. *Şerhu Muhtasari’r-Ravza*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî. 3 Cilt. Müessesetü’r-Risale, 1. Basım, 1987.

Türcan, Talip. *İslam Hukuk Tarihinde Gayeci Ictihat Metodunun Gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.

Ubeydi, Hammadi el-. *eş-Şatıbi ve makasıdü'ş-şeria*. Beyrut: Daru Kuteybe, 1992.

Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 1996.

Ukle, Muhammed. *el-İslam makasıduhu ve hasaisuh*. Amman: Mektebetü'r-Risaleti'l-Hadise, 1991.

Ulu, Arif. *Tâbiûnun Sünnet Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Ulvan, Fehmi Muhammed. *el-Kıyemu'z-zarûriyye ve makâsıdu't-teşrîi'l-İslâmî*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1989.

Ünal, Halit. "Arâya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/337. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Vasfî Âşûr, Ebû Zeyd. *el-Makâsıdü'l-cüz'iyye*. Kahire: Dâru'l-Makâsıd, 1. Basım, 2015.

Vural, Özlem. *Antimon (cevheri Ve Konsantresi) Ve Demir Konsantresi Katkılı Silikon Kauçuk Malzemelerin Diagnostik X-Işınlarını Zayıflatma Özelliklerinin Belirlenmesi*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Yaka, Eyüp. "İbn Hibbân ve Ona İzafe Edilen Tefsir". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 145-156.

Yaka, Eyüp. "Sahih Adlı Eseri Çerçevesinde İbn Hibbân'ın Tefsir Anlayışına Dair Tespitler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 83-124.

Yaran, Rahmi. "Cüveynî Öncesi Makâsıd/Maslahat Söylemi". *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2005), 93-123.

Yaran, Rahmi. "Cüveyni'den İbn Abdüsselam'a Makasıd/Maslahat Söylemi". *EKEV Akademi Dergisi* 10/28 (2006), 191-214.

Yaran, Rahmi. "Dövme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/521-522. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh Istılahları Kâmusu*. 5 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1997.

Yeniçeri, Celal. "Müzâbene". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/232-233. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Yıldırım, Celal. *Kaynaklarıyla İslam Fıkhı : İbadat, Muamelat, Feraiz*. 4 Cilt. Ankara: Uysal Kitabevi, 7. Basım, ts.

Yıldırım, Enbiya. "Hadislerin Manayla Rivayeti". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 279-314.

Yıldız, Fahreddin. *İlmî Bir Disiplin Olarak Fıkhü'l-Hadîs*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.

Yılmaz, Fatih Mehmet. "Hz. Peygamber'in Belli Bir Sebebe Binâen Yapmış Olduğu Fiiller 'İbn Hibbân'ın et-Tekâsîm ve'l-Envâ' Adlı Eseri Özelinde'". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 173-204.

Yılmaz, Ömer. *Makasıd Düşüncesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Kaynakları.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.

Yûbî, Muhammed Sa'd b. Ahmed b. Mes'ûd el-. *Makâsıdü'ş-Şerîati'l-İslâmiyye ve alâkatühâ bi'l-edilleti'ş-şer'iyye*. Suudi Arabistan: Dârü'l-Hicret, 1. Basım, 1998.

Yücel, Ahmet. "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1999 1998), 91-121.

Zebîdî, Murtaza Muhammed. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, 1965.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Mîzânü'l-Itidal Fî Nakdi'r-Rical*. thk. Ali Muhammed el-Bicavi. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1. Basım, 1963.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd başkanlığında ilmî bir heyet. 25 Cilt. Kahire: Müessesetü'r-Risale, 3. Basım, 1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Tezkiretü'l-Huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.

Zerkâ, Ahmed b. Muhammed ez-. *Şerhu'l-Kavâidi'l-fıkhiyye*. thk. Mustafa Ahmed ez-Zerkâ. 1 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2. Basım, 1989.

Zerkâ, Mustafa Ahmed ez-. *el-İstislâh ve 'l-mesâlihi'l-mürsele*. 1 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1. Basım, 1988.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-. *El-Bahru'l-Muhît Fî Usûli'l-Fıkh*. 8 Cilt. Dâru'l-Kütübî, 1. Basım, 1994.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1957.

Zeydan, Abdülkerim. *el-Veciz fî usuli'l-fıkh*. Beyrut: Müessesetü Kurtuba, 6. Basım, 1987.

Zeydan, Abdülkerim. *İslam Hukukuna Giriş*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Çevik Matbaacılık, 1995.

Zuhaylî, Vehbe. *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1986.